

Н.В. КОВАЛІСКО

**ОСНОВИ
СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано міністерством освіти і науки України
Для студентів вищих навчальних закладів

«Магнолія 2006»
Львів – 2009

УДК 316.34(075.8)
ББК 60.55.321Я73
К56

*Гриф надано Міністерством освіти та науки України
(Лист № 1.4/18 – Г – 566 від 18.04.2007)*

Рецензенти:

Макеєв С.О., доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, м. Київ;

Ручка А.О., доктор філософських наук, професор відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАН України, м. Київ;

Пачковський Ю.Ф., доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка;

Піча В.М., доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»

Коваліско Н.В.

К 56 Основи соціальної стратифікації: Навчальний посібник. – Львів: «Магнолія 2006», 2009. - 328с.

ISBN 966-2025-06-4

У навчальному посібнику викладені результати теоретичних та емпіричних соціологічних досліджень соціально-стратифікаційного виміру регіону та українського суспільства загалом. Висвітлюються теоретико-методологічні та історичні передумови дослідження соціальної стратифікації. А саме з'ясовуються суть, системні характеристики, основні категорії та поняття, основні функції соціальної стратифікації. Проаналізовано класичні теорії та сучасні напрямки стратифікаційних досліджень у вітчизняній та світовій соціологічній думці. Проблема середнього класу у посібнику аналізується в контексті різних теорій та підходів соціальної стратифікації, а також перспективи становлення та розвитку середніх класів в Україні. Відтворення та динаміка соціальної структури суспільства розглядаються завдяки обґрунтуванню соціальних механізмів та чинників відтворення соціальної стратифікації, а також через вивчення процесів соціальної мобільності та сучасних типів мобільної поведінки індивідів у сучасному українському суспільстві.

Методологічні засади соціологічного аналізу процесів соціальної трансформації розкрито на підставі цілого ряду досліджень стратифікаційних процесів в українському суспільстві, з'ясовано їхню специфіку та підходи щодо їхнього проведення.

На підставі багаторічних досліджень на регіональному рівні, (здійснених автором в рамках держбюджетних тем, що реалізовані кафедрою соціології економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка), аналізуються соціально-стратифікаційні утворення (прошарки) в соціальній структурі міста Львова, а також специфіка соціальної ідентифікації та ідентифікаційні практики, життєві стратегії та стиль життя виділених прошарків, проблеми соціальної маргіальності та бідності в регіональному вимірі.

Прикладними аспектами навчального посібника є розгляд соціальних технологій та соціальної політики в регулюванні процесів соціальної стратифікації як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях. Обґрунтовано можливості поєднання кількісних і якісних підходів при вивченні стратифікаційних процесів в окремо взятому соціологічному дослідженні.

Для соціологів, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів та пошукувачів, студентів, які спеціалізуються на аналізі структурних вимірів суспільства.

УДК 316.34
ББК С 550.321
К56

© Н.В. Коваліско
© «Магнолія 2006», 2007

ISBN 966-2025-06-4

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ	
1.1. Соціальна стратифікація: сутність, основні категорії та системні характеристики	7
1.2. Теорія соціальної стратифікації та її критерії	18
1.3. Стратифікаційні системи та їх історичні типи	32
1.4. Соціальний статус у сучасній теорії стратифікації	41
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ АНАЛІЗУ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ	
2.1. Класичні теорії соціальної стратифікації	54
2.2. Сучасні напрямки соціально-стратифікаційних досліджень	68
2.3. Середній клас в контексті різних теорій та підходів стратифікації	78
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ ТА ВІДТВОРЕННЯ СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА	
3.1. Соціальна мобільність як складова соціально-стратифікаційних змін у суспільстві	93
3.2. Соціологічний аналіз сучасних типів мобільної поведінки	101
3.3. Соціальні механізми та чинники відтворення соціальної стратифікації	109
РОЗДІЛ 4. ОЦІНКА СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОГО СТРУКТУРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	
4.1. Процеси трансформації соціальної структури українського суспільства	119
4.2. Особливості та напрямки вивчення стратифікаційних процесів в українському суспільстві	130
4.3. Специфіка ідентифікаційних практик і життєвих стратегій в трансформаційному суспільстві	154
4.4. Освіта як критерій соціальної диференціації в українському суспільстві	166
4.5. Маргінальність та бідність у контексті соціоструктурних змін в українському суспільстві	174
РОЗДІЛ 5. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ	
5.1. Соціальні технології у дослідженні соціальної стратифікації суспільства	180
5.2. Можливості поєднання кількісних і якісних підходів при вивченні соціальної стратифікації суспільства.	187
5.3. Специфіка виділення соціально–стратифікаційних утворень на регіональному рівні.	194
5.4. Соціальна політика в регулюванні процесів стратифікації в українському стратифікаційному суспільстві	207
ЗАГАЛЬНА БІБЛІОГРАФІЯ	216
ПРАКТИКУМ З МАГІСТЕРСЬКОГО КУРСУ “СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ”	224

ПЕРЕДМОВА

Система функціонування громадянського суспільства ефективна лише в умовах добре структурованого суспільства, в межах якого чітко визначені вектори інтересів всіх соціальних груп і верств. Тому необхідною умовою формування громадянського суспільства є становлення адекватної соціальної структури.

Сучасне українське суспільство переживає корінну трансформацію соціальної структури. Для ефективного управління процесами оновленого суспільства треба чітко знати, які верстви, класи, групи виграють або програють від тих чи інших реформ. Безперечно, у нас є певні зрушення на шляху до суспільної структурованості. Але у нашому суспільстві ще не виробилося різноманіття соціальних груп, які б чітко усвідомлювали б та захищали свої інтереси.

Як відомо, соціальна структура радянського суспільства багато в чому була результатом цілеспрямованої діяльності держави. Демонтаж тоталітарної системи зумовив зміну механізму відтворення соціальної стратифікації. Сьогодні на формування соціальної структури українського суспільства впливають два основні фактори: по-перше, перетворення всіх соціальних інститутів – економічних, політичних, культурних, освітніх, включно з інститутами власності та влади; а по-друге, відбувається зміна самої соціальної природи основних компонентів соціальної структури груп, верств, прошарків, відтворення їх як суб'єктів власності та влади.

Зараз у соціальній структурі суспільства ми спостерігаємо співіснування старих і нових компонентів. Відбувається становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, прибутками, включенням у владні структури, соціальною само ідентифікацією тощо. В цілому соціальна структура характеризується нестійкістю як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самоусвідомлення особистістю свого місця в соціальній ієрархії. В даних умовах найбільш значною характеристикою українського суспільства є його стрімка поляризація на багатих і бідних.

У соціальній структурі досить чітко простежується дві основні групи елементів. Першу групу складають численні за складом і неоднорідні за різними значимими ознаками слабкі категорії та верстви населення, які не в стані протидіяти пониженню рівня життя та стандартів споживання. У тих, хто входить до цих категорій спостерігається криза приналежності до держави і ототожнення себе з нею. Це криза статусу громадянства, оскільки держава не забезпечує економічною і структурно-статусною безпекою залежні від неї групи населення, не задовільняє їхні очікування. При чому криза статусу громадянства супроводжується і доповнюється кризою професійної та особистісної ідентичності, що розвивається на фоні загальної нездатності індивідуально і, навіть, у кооперації з іншими людьми протистояти зниженню рівня життя. У другу групу входять дуже малочисельні міцніючі і процвітаючі верстви. Вони, крім своїх матеріальних благ, претендують на відповідну частку соціальної поваги і визнання, ціннісного підтвердження легітимності власного існування.

Крім цих двох категорій можна також виділити і частину населення, яка підтримує свій матеріальний та соціальний статус, не допускає їхнього пониження. Ця категорія при всій своїй неоднорідності характеризується досить високим професійно-кваліфікаційним потенціалом, здатністю адаптуватися до змінних умов, активною участю у перетворенні застарілих суспільних інститутів. Очевидно, саме вона є найбільш ймовірним претендентом на „зарахування” до середнього класу.

У межах окресленої проблематики у навчальному посібнику аналізуються результати теоретичних та емпіричних соціологічних досліджень соціально-стратифікаційного виміру регіону та українського суспільства загалом. Висвітлюються теоретико-методологічні та історичні передумови дослідження соціальної стратифікації. А саме з'ясовуються сутність, системні характеристики, основні категорії та поняття, функції соціальної стратифікації. Проаналізовано класичні теорії та сучасні напрямки стратифікаційних досліджень у вітчизняній та світовій соціологічній думці. Проблема середнього класу у посібнику аналізується в контексті різних теорій та підходів соціальної стратифікації.

Відтворення та динаміка соціальної структури суспільства розглянута завдяки обґрунтуванню соціальних механізмів та чинників відтворення соціальної стратифікації, а також через вивчення процесів соціальної мобільності та сучасних типів мобільної поведінки індивідів у сучасному українському суспільстві.

Методологічні засади соціологічного аналізу процесів соціальної трансформації розкрито на підставі цілого ряду досліджень стратифікаційних процесів в українському суспільстві, з'ясовано їхню специфіку та основні напрямки проведення.

На підставі багаторічних досліджень на регіональному рівні (здійснених автором в рамках держбюджетних тем, що реалізовані кафедрою соціології економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка), аналізуються соціально-стратифікаційні утворення (прошарки) в соціальній структурі міста Львова, а також специфіка соціальної ідентифікації та ідентифікаційні практики, життєві стратегії та стиль життя виділених прошарків, проблеми соціальної маргінальності та бідності в регіональному вимірі.

Прикладними аспектами навчального посібника є розгляд соціальних технологій та соціальної політики в регулюванні процесів соціальної стратифікації як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях. Обґрунтовано можливості поєднання кількісних і якісних підходів при вивченні стратифікаційних процесів в окремо взятому соціологічному дослідженні.

Навчальний посібник розрахований для соціологів, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів та пошукувачів, студентів, які спеціалізуються на аналізі структурних вимірів суспільства.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

1.1. Соціальна стратифікація: сутність, основні категорії та системні характеристики

Соціологія — наука про соціальне. В соціологічній літературі поняття соціального використовується у широкому та вузькому змісті слова. У широкому змісті соціальне тотожне суспільному і служить для якісної характеристики суспільства на відміну від живої природи. Соціальне у вузькому змісті слова служить для характеристики суб'єктів соціальної дії, видів соціальних зв'язків всередині суспільства (особистості і суспільства, спільнот між собою, особистості, суспільства і соціального цілого). Важливим при цьому є розуміння соціальної структури та соціальної стратифікації — результатів існуючого розподілу суспільства на страти та нерівності положень, які вони займають у суспільстві.

Під соціальною структурою соціологи розуміють багатовимірний ієрархічно організований соціальний простір, в якому соціальні групи різняться, ступенем володіння власністю, владою і соціальним статусом. Отже, соціальна структура – це сукупність соціальних, таких як клас, трудовий колектив, група, верства, соціально-демографічних, професійно-кваліфікаційних, територіальних і етнічних спільностей, пов'язаних між собою відносно стійкими взаємовідносинами. Отже, соціальна структура сучасного суспільства включає велику кількість соціальних спільнот, прошарків, груп, які можна типологізувати як:

- соціально-класові — класи, соціальні прошарки, соціальні групи та верстви;
- соціально-професійні — виробничі, навчальні, військові колективи тощо;
- соціально-демографічні — сім'ї, молодь;
- соціально-територіальні — міста, села, райони;
- соціально-етнічні — нації, народності, етноси. [1, с.127]

Учені називають дві моделі соціальної структури, в основу яких покладено принципи вільного господарювання:

1) модель розвинутого демократичного ринкового суспільства, яке підтримується потужним середнім класом, що становить до 80% громадян. У суспільстві такого типу суспільна злагода забезпечується виключно демократичними інститутами;

2) модель слаборозвинутого суспільства, в якому існує різкий поділ населення на бідних і багатих, а середній клас дуже нечисленний. У такому суспільстві надто важко створити стабільний механізм досягнення суспільного компромісу.

Якщо в першому випадку право на владу, на високі посадові пости забезпечується довірою суспільства на демократичних виборах, то в другому — майновим станом, можливістю використання приватних фінансових коштів для реалізації політичних цілей. [1, с.129]

Виходячи із визначення соціальної структури суспільства, центральними є поняття соціальної групи, спільноти. *Соціальні групи* — це відносно стійкі, історично складені спільності людей, які відрізняються за роллю і місцем у системі соціальних зв'язків історично визначеного суспільства. Необхідно також виділити

поняття соціальних страт, прошарків або верств, що виступають головними елементами соціальної структури.

Під соціальними *прошарками* розуміються всі соціально-економічні групи, що займають різне становище в структурі соціальної системи та між якими існує соціальна нерівність [2, с.22].

Страти — це великі сукупності людей, які різняться за своїм становищем у соціальній ієрархії суспільства. Основою утворення страт є природна й соціальна нерівність. Природна нерівність зумовлена різними фізіологічними та психологічними властивостями, якими різні люди наділені від природи, з народження (етнічна приналежність, статево-вікові особливості, родинні зв'язки, фізичні та психологічні особливості тощо). Нерівність, зумовлена природними відмінностями, є першою формою нерівності, що проявляється й у деяких тварин. У людей вона може стати основою появи нерівноправних відносин.

Проте, головною рисою людського суспільства є *соціальна нерівність*, пов'язана з відмінностями, що зумовлені соціальними чинниками: поділом праці (розумова й фізична), укладом життя (міське й сільське населення), соціальною роллю (інженер, політичний діяч, батько тощо).

Суспільство є не просто диференційованим на окремі групи, воно ще є ієрархізованим. У ньому одні групи мають більше прав, привілеїв і переваг у порівнянні з іншими. Така соціальна нерівність привносить у життя людей багато несправедливості.

Соціальна верства – це елемент соціально-класової структури суспільства; сукупність індивідів, що зайняті економічно та соціально рівноцінними видами праці, і, відповідно, отримують приблизно однакову матеріальну та моральну винагороду. Соціальна верства відрізняється розміром вкладу в розвиток економіки та соціальної сфери, рівнем загальної й спеціальної освіти, кваліфікації, прибутку, умовами праці та побуту, рівнем культури та суспільно-політичної активності тощо. Соціальні верстви виділяють із урахуванням певної множини взаємопов'язаних ознак: складності виконуваної праці, рівня кваліфікації і заробітної праці, побутових (житлових) умов. Соціальні верстви ще іноді розглядають як таку спільність, в якій кожен індивід є носієм однієї ознаки. Такою ознакою може бути: тип трудової поведінки на робочому місці; рівень доходу; способи проведення вільного часу і задоволення потреб; зміст соціальних орієнтацій, установок, цінностей, інтересів; ставлення до найважливіших подій в країні та за кордоном; ставлення до соціальних і технологічних нововведень тощо [3, с.378].

Елементами соціальної структури виступають соціальні статуси і ролі. Їхня кількість, порядок розміщення і характер залежності один від одного визначають специфіку конкретної структури певного суспільства. Хоча, структуру можна розглядати як стійкий нерухомий момент побудови суспільства, бо історично вона змінюється. Рухомості їй надають соціальні ролі, які виконуються у процесі взаємодії індивідів.

Статус (від латинського слова «status» — стан) — соціальна позиція людини в суспільстві, яку вона посідає відповідно до свого фаху, економічного забезпечення, демографічних особливостей, політичних можливостей тощо. У соціології цей термін було вперше запроваджено англійським вченим Г. Д. Мейном.[1, с.139]

Соціальний статус – це певна позиція в соціальній структурі групи чи суспільства, пов'язана з іншими позиціями через систему прав та обов'язків. Статус «учитель» є змістовним лише по відношенню до статусу «учень», але не по відношенню до продавця, інженера чи пішохода. Для всіх них він просто індивід. Отже:

- соціальні статуси взаємопов'язані один з одним, але не взаємодіють між собою;
- взаємодіють між собою лише суб'єкти (власники, носії) статусів, тобто люди;
- у соціальні відносини вступають не статуси, а їхні носії;
- соціальні відносини пов'язують між собою статуси, але реалізуються ці відносини через людей – носіїв цих статусів.

Сукупність усіх статусів, які займає одна людина в різних соціальних спільнотах, у суспільстві загалом називають *статусним набором* [4,с.93].

Соціальний статус це також місце індивіда або групи в ієрархічно організованій структурі. Під статусом мається на увазі невичерпний приписуваний людині ресурс, що відкриває для неї можливості впливати на суспільство й одержувати за допомогою цього ресурсу привілейовані позиції в системі влади і розподілу матеріальних благ. Соціальний статус визначається чисельними показниками, що задаються типом соціокультурної системи. У сучасних суспільствах особливо важливими є такі критерії як престиж професії, рівень доходу, тривалість і якість освіти, обсяг владних повноважень, розмір власності тощо [5, с.28].

Статус у соціології розуміють в п'яти контекстах:

- статус як показник нерівного розподілу влади в суспільстві в цілому, в організації чи групі. Мати статус – це мати владу, вплив, авторитет;
- статус – це деяка сума прав, обов'язків і можливостей, що зафіксована в формальних і деякою мірою неформальних соціальних нормах;
- статус – це характеристика обсягу та асортименту товарів і послуг, що споживаються індивідом чи групою, або, за Вебером, статус стилю життя;
- статус – це визнання, оцінка іншими, конкретне місце на шкалі поваги та авторитету, що приписується зовнішніми “інстанціями сприйняття”;
- статус – вибір групами, індивідами чи організаціями певної позиції за відношенням до тих чи інших аспектів життя, фактів, подій.

Можна говорити про статус індивіда, групи та організації. Їхні статуси очевидно не співпадають, але й не є абсолютно незалежними. На індивіда невідворотно падає тінь статусу групи чи організації, які безвідносно до волі та бажання індивідів наділяють їх статусними характеристиками.

У сучасній соціології визнано, що суб'єкти не просто займають чи досягають певних статусів, але й самоідентифікують себе з ними, очікуючи подібної ідентифікації від інших. Суспільство постійно виробляє статусно-символічні критерії статусів [6, с.56].

Найбільш пов'язаним з поняттям статусу є поняття престижу. *Престиж* – це ознака чи якість, що приписується суспільством чи громадськістю певній соціально-економічній групі, професії, що характеризується визнанням деяких особливих переваг, достойність групи та її права на певні блага як символічні, так і матеріальні.

Група престижна в силу деяких особливих і суб'єктивно привабливих якостей, престижна тому, що ці якості є цінними в даний час у певному суспільстві. Ці групи за престижністю ранжуються завжди досить конкретно, але цей набір не є постійним [7, с. 66, 68].

Найцікавішими стратифікаційними утвореннями, що розглядаються в теорії соціальної стратифікації безперечно є такі поняття, як "середній клас" та "андерклас".

Невід'ємною рисою структури сучасних суспільств з ринковою економікою і розвинутою політичною демократією є саме *середній клас*. Сама модель соціальної стратифікації протягом останніх десятиліть значно змінилась, приймаючи форму ромба, на полюсах якого сконцентрувалися вищі та нижчі прошарки суспільства. Тоді як системоутворюючою основою є досить багаточисельний середній прошарок, зацікавлений в збереженні та розвитку даного типу соціального ладу та й відповідно соціальної структури [8, с. 25].

Сучасні дослідження виробили певний зміст поняття "середній клас". До останнього відносять наукових та інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, інтелігенцію, яка працює за наймом, міських і сільських дрібних власників (за умови, що вони не обіймають високих посад), у тому числі більшу частину селянства та фермерства, робітників високої кваліфікації, працівників сфери обслуговування тощо.

Взагалі прийнято розрізняти "традиційні" ("старі") середні (які об'єднують дрібних власників) та "нові" середні прошарки, що включають осіб, які володіють інтелектуальною власністю, розвиненими навичками складної трудової діяльності (менеджери, інтелігенція, представники "вільних" професій, висококваліфіковані робітники тощо). Тенденції розвитку соціальної структури у розвинених країнах йшли останнім часом у напрямку скорочення частки "традиційних" та зростання частки "нових" середніх прошарків [9, с.16-17].

При виділенні середнього класу використовується певна система критеріїв, що включає в себе розмір і джерело доходу, рівень і якість освіти, професію, рід занять, спосіб життя, суспільний престиж і самоідентифікацію (оцінка людьми своєї групової приналежності) тощо.

Російські соціологи визначають цілий ряд умов, при яких середньодоходна група стає середнім класом, кількісно значимою групою в суспільстві:

- 1) достатньо високий рівень масового споживання (це характерно для індустріальних і постіндустріальних суспільств);
- 2) масова освіта стає могутнім фактором економічного розвитку суспільства;
- 3) співіснування приватної, колективної і державної форм власності [10, с.112].

Сучасному середньому класові притаманні кілька найважливіших ознак:

- високий рівень добробуту;
- розвинена здатність адаптуватися до динамічно мінливих економічних умов;
- готовність перекваліфікуватися або змінити професію, набувати нових знань;
- раціональна організація трудового, а також позатрудового життя; свідомий вибір на користь здорового способу життя;
- високий рівень прагнення самореалізації у професії;
- сповідування ліберальних політичних цінностей;

- усвідомлення своїх цивільних прав та вміння їх захищати [11, с.280].

Дослідження функцій середнього класу, і того наскільки середні прошарки конкретного суспільства їх виконують, дозволяє говорити про існування (або відсутність), багаточисельність (малочисельність), значущість (слабкість) тощо середнього класу, а не дослідження рівня споживання, доходів чи навіть соціального самопочуття.

Середній клас – це інтегрований клас, він не стільки знаходиться “між” вищим і нижчим, скільки зв'язує їх в єдине ціле; звідси випливає й специфіка його функцій. Середній клас виступає посередником між верхами та низами суспільства, він представляє як інтереси низів перед правлячим класом, так й інтереси еліти перед низами. В цій якості суттєвою його характеристикою є суспільна “невідокремленість”, тобто середній клас – соціально активний клас. У своїй діяльності він, з одного боку, стабілізує соціальну ситуацію завдяки конструктивній формі своєї діяльності, а з іншого, працює на прийнятний розвиток соціальної структури. Іншими словами, важливою функцією середнього класу є підвищення соціоструктурного потенціалу суспільства [12, с.171-172].

З огляду на виконання соціальних функцій важливою складовою середнього класу є така соціальна група як *інтелігенція*, яка є найбільш освіченою частиною суспільства. Вона зайнята кваліфікованою розумовою працею, є носієм, суб'єктом інформаційної цивілізації. Інтелігенція завжди була та є носієм соціальної пам'яті, менталітету народу, його духовності тощо. За своїм становищем у розвинутих країнах вона є освіченою частиною середнього класу, що постійно зростає та надає стійкості всьому суспільству.

Слід відзначити, що інтелігенція є також носієм, суб'єктом соціальної культури. Соціальна культура – це чуттєвість до інтересів інших, розуміння, здатність до співпереживання, висока толерантність, установка на боротьбу з несправедливістю. Яскравим виразником соціальної культури є така риса інтелігенції, як інтелігентність – вираз духовності особистості, орієнтація на високі ідеали, ідеї, високі моральні цінності, що служать суспільству [13, с.13].

Ще одним цікавим явищем в теорії соціальної стратифікації є поняття “*андерклас*”. Існуючі концепти андеркласу по-різному описують і розуміють дане явище: від його ідентифікації з “люмпен-пролетаріатом”, групою “соціального виключення” до ототожнення з групами бідних, що знаходяться в критичному соціальному становищі. У визначенні впливового британського соціолога П. Соундерса, що присвятив декілька робіт аналізу цього явища, дана група ідентифікується зі всіма тими, хто займає маргінальне становище в суспільстві, не володіє ніякою власністю та використовує державну (суспільну) підтримку в задоволенні своїх найважливіших потреб. У дослідницьку ж практику термін “андерклас” ввів в 60-ті роки американський журналіст-соціолог Дж. Мірдал, описуючи його як “жертву економіки”.

Е.О. Райт визначив андерклас як таку “категорію соціальних агентів, які є економічно пригніченими, але не піддаються систематичній експлуатації в даній класовій системі”. Оскільки, в сучасному суспільстві основним ресурсом “включення” в соціальне життя є робоча сила, тому відповідно така робоча сила, яка не володіє економічною цінністю, тобто, не є продуктивною і не може бути проданою, стає чинником андеркласу [14, с.35-39].

Отже, статусні групи, ранжовані за доходами, владою, престижністю професії, освітою тощо утворюють соціальну стратифікацію. Соціальна стратифікація складається з тих самих статусних груп, що й структура, тільки згрупованих за іншими критеріями [1, с.140].

Соціальна стратифікація описує соціальну нерівність у суспільстві, поділ соціальних прошарків за рівнем доходів та способом життя, за наявністю чи відсутністю привілей. У первісному суспільстві нерівність була незначною, тому стратифікації там, як такої, практично не було. У складних суспільствах нерівність дуже сильна, вона поділяє людей за доходами, рівнем освіти, владою тощо. Спочатку історично виникли касты, потім стани, а пізніше – класи. В одних суспільствах перехід з однієї страти в іншу заборонений; є суспільства, де такий перехід обмежений, а є такі, де він повністю дозволений. Свобода соціальних переміщень (мобільність) визначає те, яким є суспільство – закритим чи відкритим.

Термін „стратифікація” походить від латинського слова «*strata*» — прошарок, стратифікація, нашарування, напластування груп, що мають різний доступ до соціальних благ, внаслідок їхнього положення у соціальній ієрархії. Цей термін запозичено з геології, де він означає розміщення пластів Землі по-вертикалі. Соціологія ототожнила будову суспільства будові Землі і розмістила соціальні верстви (страти) також по-вертикалі. Основою служить так звана «соціальна драбина», для прикладу доходів: бідні займають нижні сходинки, заможні групи населення — середні, а багаті — верхні. Багаті займають найбільш привілейовані посади і мають найпрестижніші професії. Як, правило, їхня праця є розумовою та високооплачуваною та пов'язана з виконанням управлінських функцій. Вожді, королі, президенти, політичні лідери, крупні бізнесмени, вчені та діячі мистецтва складають еліту суспільства. До середнього класу в сучасному суспільстві відносять лікарів, юристів, викладачів, кваліфікованих службовців, середню та дрібну буржуазію. До нижчих верств – некваліфікованих робітників, безробітних, злидарів. Робітничий клас, згідно сучасних уявлень, утворює самостійну страту, яка займає проміжне становище між середнім та нижчим класами [4, с.302-305].

У найбільш узагальненому визначенні під соціальною стратифікацією розуміють процес відтворення більш чи менш однорідних сукупностей індивідів (класів, груп), які згідно теорій західноєвропейських та американських соціологів, утворюють ієрархічну, що має „верх” і „низ”, структуру суспільства [15, с.382].

На Заході соціальну стратифікацію часто ототожнюють із соціальною нерівністю та виділяють у ній дві основні риси. Перша пов'язана з диференціацією населення в ієрархічно оформлені групи, тобто вищі і нижчі верстви (класи). Друга полягає у нерівному розподілі соціокультурних благ та цінностей, перелік яких дуже широкий [16, с.25]. Так, П.Сорокін виділяє чотири групи чинників, які виступають об'єктом соціальної нерівності: права та привілей, обов'язки та відповідальність, соціальне багатство та бідність, влада та вплив.

Саме соціальна нерівність виступає вихідним пунктом у концепції соціальної стратифікації та при наступному аналізі соціальної структури суспільства. Навпаки, у марксистській теорії акцент зроблено на динаміку відносин між класами – основними суб'єктами суспільного розвитку. При чому питання соціальної нерівності розглядаються дуже рідко, а якщо все ж і розглядаються, то обмежуються

економічною сферою, умовами праці та побуту, рівнем заробітної плати тощо. Коли мова заходить про привілеї, доступні представникам тих чи інших класів, то вони розглядаються лише в якості елементів виробничих відносин.

У загальній соціології стратифікація аналізується на трьох рівнях:

- культура, що створює ціннісно-нормативний рівень регуляції поведінки людей;
- соціальна система або система взаємодій людей, що утворюють різні форми групового життя;
- поведінка особистості та її мотиваційна сфера.

Стратифікація передбачає визначені соціальні відмінності між людьми, що мають характер ієрархічного ранжування. Для позначення цієї гами відмінностей між людьми існує й особливе поняття, стосовно якого соціальна стратифікація є частковим випадком, видовим поняттям стосовно родового. Це поняття - *соціальна диференціація*, що включає розходження між макро- і мікрогрупами, а також індивідами як за об'єктивними (економічними, професійними, освітніми, демографічними тощо), так і за суб'єктивними (ціннісні орієнтації, стиль поведінки і т.д.) характеристиками.

Термін «диференціація», що застосовується як синонім слова "розходження", вживається для класифікації статусів, ролей, соціальних інститутів і організацій. Саме соціальна диференціація призводить до майнової, владної та статусної нерівності. Але, крім того, диференціація має на увазі й такі соціальні розходження, що ніяк не пов'язані з соціальною нерівністю, не є свідченням положення в ієрархії соціальних статусів і соціального розшарування [5, с. 27-30].

І якщо те, що основою диференціації є природна нерівність людей, визнають усі вчені, то щодо визначальних чинників і критеріїв ієрархії їхні погляди не збігаються. Існує багато шкіл і парадигм, які по-різному їх тлумачать [1, с. 131].

Соціальна стратифікація залежить й від того, яким чином визначений соціальний прошарок - об'єктивно чи суб'єктивно. Суб'єктивне визначення – оцінка окремих соціальних ролей зі сторони індивіда. Ці ролі ранжуються, розподіляються на драбині ієрархії соціальних цінностей. Оцінку дає кожен індивід. Люди отримують соціальну позицію, що є оцінкою важливості соціальної ролі, яку вона має в конкретному суспільстві або ж престиж в очах оточуючих.

При об'єктивному визначенні прошарку акцент робиться на визначеній соціальній ролі в суспільному розподілі праці. Тут індивіди також займають певну соціальну позицію на основі соціально-економічного змісту: місця в розподілі матеріального багатства, володіння владою, соціального престижу, наявності освіти тощо [2, с. 22].

Російський соціолог Р. Ривкіна пропонує такі правила вивчення соціальної структури:

- вивчати потрібно всі без винятку соціальні прошарки суспільства;
- вимірювати їх потрібно за допомогою однієї мірки, одних критеріїв;
- таких критеріїв має бути стільки, щоб вони описували кожний прошарок глибоко й достатньо вичерпно [1, с.127-128].

Традиційно в соціології виділяють такі типи соціальної стратифікації:

- економічна (за рівнем багатства й доходів);
- політична (за рівнем доступу до політичної влади, за рангом посади);

- освітня (за рівнем освіти);
- професійна (за престижністю професії).

Кожну з цих виділених типів можна зобразити у вигляді вертикальної виміральної шкали, де в економічній стратифікації, наприклад, окремими поділками позначено суму доходу за місяць чи рік, у політичній — ранг посади, в освітній — кількість років навчання, у професійній — престижність професії. Вишикувавши в один ряд усі чотири шкали та позначивши на них місце, яке займає конкретна людина, а потім з'єднавши всі позначки, можна отримати стратифікаційний профіль для конкретного індивіда, соціальної групи чи виду занять [1, с.134].

Зважаючи на те, що стратифікація — явище багатовимірне та складається із багатьох нашарувань, які не цілком збігаються одне з одним, тому для визначення місця в суспільній ієрархії кожної страти слід застосовувати комплекс методів:

- аналіз статистичних даних, який дає можливість визначити ієрархію доходів, рівень освіти тощо;
- вивчення громадської думки, що відбиває значущість і цінність того чи іншого соціального статусу, соціальної групи чи професії;
- соціологічні дослідження ціннісно-нормативної системи, які дають змогу виміряти міру впливу суб'єкта на прийняття управлінських рішень, його шанси на участь у політичній владі, характеристики еліти, можливості її тиску на державні структури, переваги та привілеї можновладців тощо [1, с. 140-141].

Стратифікацію можна розглядати на макро-, мезо- та мікрорівнях. Макрорівень – це рівень всього суспільства, на якому доцільно говорити про такі великі соціальні групи як класи.

Мезорівень – це рівень територіальної спільноти (сукупність людей, що живуть на одній господарсько освоєній території). На цьому рівні специфічними компонентами стратифікаційної структури можуть бути споживчі групи або групи, що різняться способом, стилем життя тощо.

У структурі соціальної організації (мікрорівень) можна виділити перш за все цільові і посадові групи [5, с.37].

Стратифікація організацій в певному розумінні передуює стратифікації позицій і коректує останню. Так, в 60 – 80-ті роки праця на підприємствах оборонної промисловості передбачала володіння більш високим матеріальним статусом, ніж робота на аналогічній позиції в громадському секторі. Інститути суспільства задають ієрархію організацій та видів діяльності, вводять найбільш загальні критерії стратифікації та диференціації. Критерії оцінки позицій інститути встановлюють не прямо, а опосередковано: оцінюються значущість і важливість організацій, виходячи з визнаних культурних зразків й ієрархії цінностей.

Критерії “правильної”, “справедливої” стратифікації також багато в чому задаються культурою – традиціями і пам'яттю, що підтримують звичний порядок. Культурою встановлюється, які форми і глибини стратифікації визнаються “неправильними”, “неорганічними” або “неадекватними”. Що є корисним і важливим, а що непотрібним; що винагороджується, а що карається – визначається культурою, проте більшою або меншою мірою коректується емпіричними

обставинами чи індивідуальним життєвим досвідом, що пов'язаний з рухом в ієрархічно організованому полі взаємодії соціальних суб'єктів.

Культура, таким чином, безпосередньо бере участь у відтворенні соціальної структури, акцентуючи увагу на ціннісно-нормативних аспектах стратифікації та ідентифікації, наділяючи конкретні форми розшарування в суспільстві легітимністю або нелегітимністю. Нарешті, стратифікаційна система відтворюється діями індивідів, груп і організацій. Легко собі уявити ситуацію, коли зміст і способи індивідуальних та групових дій спираються на легітимні та інституціональні ресурси, правила та можливості, регулюються цінностями, що всім зрозумілі та всіма визнаються. В той же час не важко уявити протилежну ситуацію. Для неї характерне те, що структури деградують і слабшають (розсіюються), тому що індивіди масово уникають соціальної повинності відтворювати цю структуру, втрачають і не в змозі відшукати шаблони та зразки, у відповідності з якими вони могли б її відтворювати, а також ідентифікувати себе з її елементами.

Індивіди, зрозуміло, діють не поодиночці, а як представники певних груп, організацій. Причому, цілі і цінності поведінки можуть визначатися не лише культурою, що домінує, але й з культурою альтернативною, статус якої не визнається більшістю, не є інституціоналізованим. Можливості діяти певним чином створюються, перш за все, в період перетворень, в період розширення палітри ціннісних орієнтацій і нормативних домінант, утворення нових ієрархій, переваг і критеріїв стратифікації, послаблення чи навіть втрати індивідами групової, статусної й професійної ідентичності.

Отже, кінцевим продуктом відтворення соціуму в перспективі співвідношення структури та дії є не прошарки та групи, не позиції й статуси самі по собі, а ідентичності – інституційно санкціоновані, соціально визнані, особистісно значимі та підтвержені відповідністю (сумісністю) індивіда до позицій, які він займає в стратифікаційному просторі [6, с.51 – 55].

Один з найвідоміших американських дослідників класової позиції та свідомості, Ерік Райт вважає за доцільне говорити про два аспекти класової ідентичності: пізнавальний та діяльнісний (афективний).

Пізнавальний аспект полягає у сприйнятті суспільства, в якому живеш, як класового, визнанні та засвоєнні пропонованої різноманітними суб'єктами схеми розчленування соціального простору на класи, а також умінні знаходити в цьому просторі своє місце, розташовувати себе серед інших людей і спільнот. Це здатність знати й могти визначити себе, свою класову приналежність.

Діяльнісний аспект ідентичності виявляється у важливості для людини усвідомлення приналежності до того чи іншого класу, у представленні себе іншим з позицій певного класу, готовності до спільних дій з іншими представниками свого класу. Класова приналежність є причиною активності в певних ситуаціях, яка домінує над іншими чинниками, що поєднують людей, такими як етнос, мова, стать, вік, партія, регіон тощо [17, с.45].

Ефективність виконання функцій будь-яким класом залежить від його зрілості, яка визначається:

- виконанням певних функцій;
- наявною певною єдністю, загальною ідентичністю, що перетворює індивідів (групи) в агентів соціальної дії;

- індивіди (групи), що творять клас мають уяву про суть соціальних процесів і про своє місце в системі соціальних зв'язків;
- індивіди (групи) класу відділяють свої інтереси та орієнтуються на об'єднання для їх досягнення;
- мають програми дій та відстоювання своїх інтересів;
- у своїй діяльності члени класу керуються принципами своєї групи, а не будь-якої іншої [12, с.173].

Отже, рівень розвитку соціально-стратифікаційних утворень визначається не лише доходом, зайнятістю, освітою, кваліфікацією, відношенням до влади, соціальним статусом. В якості показників потрібно розглядати також характер і рівень активності, стиль життя, рівень соціально-класової ідентифікації та самоідентифікації, соціальний оптимізм та інші моменти [13, с.14].

Стратифікації властиві кілька системних характеристик (властивостей) [5, с.46].

Перша з них - *соціальність* (позабіологічність) цього явища. Хоча розходження між людьми за такими показниками як стать, вік, інтелект, здоров'я дуже помітні, вони самі по собі не пояснюють, чому одні статуси дають людям більшу владу чи власність, престиж, ніж інші. Біологічні ознаки не відносяться до моделей панування чи підпорядкування, поки вони не включені в систему соціальних відносин, установок і цінностей. Так, фізично слабкий й старий буржуа домінує над сильним і молодим робітником.

Соціальність стратифікації має на увазі, що розподіл благ у будь-якому суспільстві ґрунтується на нормах чи на загально визнаних правилах. Норми ці, звичайно відбивають інтереси, головним чином тих, хто має владу нав'язувати саме ті правила, які вони вважають найкращими, вигідними для себе. Майже в будь-якому суспільстві більшість людей погоджуються з цими правилами (конформні стосовно них), хоча вони знаходяться на нижніх ступенях соціальної ієрархії та мають мінімум соціальних і матеріальних благ. Важливим проявом соціальності феномена стратифікації є її зв'язок з іншими інститутами суспільства, такими як політика, шлюб і родина, економіка, освіта тощо.

Другою характеристикою стратифікації є її *традиційність*, оскільки при історичній рухливості форми її сутність, тобто нерівність соціального становища різних груп людей, зберігається протягом всієї історії цивілізації. Навіть у примітивних суспільствах вік і стать у сполученні з фізичною силою були важливим критеріями стратифікації.

Стратифікація звичайно виражає цінності груп, що є при владі. І доти, поки дана стратифікаційна ієрархія адекватна всій суспільній системі на певному етапі її розвитку, вона (тобто дана стратифікація) є цінністю, визнаною всім суспільством. Зміни стратифікаційної системи відбувалися в історії як еволюційним, так і революційним шляхом. Чим складніше суспільство, його технологічна й економічна структури, тим дорожче обходиться революційний шлях розвитку, тим придатніша еволюційна трансформація стратифікаційної системи.

Значення вивчення й аналізу реальної соціальної структури суспільства полягає у тому, що вона є важливим соціальним регулятором еволюції суспільства, визначає

шляхи розвитку й підвищення ефективності економіки, оскільки різні соціальні групи мають у ній абсолютно конкретний статус і намагаються реалізувати свої інтереси. Соціальна структура визначає сутність й основні напрямки політики в суспільстві, оскільки політичні відносини є відносинами між окремими групами з приводу використання, утримання чи захоплення державної влади [1, с.128].

Література:

1. Дворецька А.В. Соціологія: Навч. посібник – К.: КНЕУ, 1999. – 340 с.
2. Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М. Становление гражданского общества и социальная стратификация // Социс – 1995. - № 6. – С. 14-24.
3. Социологический справочник / Под общ. ред. В.И. Воловича.—К.: Политиздат Украины, 1990. – 382с.
4. Кравченко А.И. Социология и политология. – М.: Academia, 2000.—246с.
5. Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебн. пособие.—М.: Аспект-Пресс, 1996.—216с.
6. Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. – К.: ИС НАН Украины, 1996.—135с.
7. Кармадонов О.А. Престиж и пафос как жизненные стратегии socioeconomicальной группы (анализ СМИ) // Социс. – 2001. - №1. – С. 66-72.
8. Головаха Е.И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине. // Социологический журнал – 1997. - № 4. – С. 37-42.
9. Пилипенко В.Є., Титарчук М.О. Формування та поведінка “середнього” класу в сучасному українському суспільстві. // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна – 2000. - № 492. – С. 16-24.
10. Социальная стратификация современного российского общества. Отв. ред. Л.А.Беляева / круглый стол бизнеса России – М.: Наука, 1995. – 212 с.
11. Макеев С.О., Оксамитна С.М. Тенденції становлення середнього класу / Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Ін-тут соціології НАН України, 2001. – С. 278-285.
12. Дубликаш Т.К. Функции средних слоев и показатели их зрелости // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна – 2000. - № 462. – С. 171-173.
13. Якуба Е.А. Социальная зрелость интеллигенции как фактор трансформации общества. // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна – 2000. - №492. – С. 13-15.
14. Куценко О.Д. Феномен “андеркласса”: концептуалізація явлення.// Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна. – 2000. - № 489. – С. 35-39.
15. Кравченко А.И. Социология и политология: Учеб. пособие для студ. сред. проф. учеб. заведений.— М.: Издательский центр „Академия”; Мастерство; Высшая школа, 2000.—312с.
16. Капитонов Э.А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 186с.
17. Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова самоідентифікація населення України // Наукові записки. Соціологічні науки – 2001. – Том 19. – С. 44-49.

1.2. Теорія соціальної стратифікації та її критерії

Соціальна нерівність і соціальна ієрархія позицій в соціології вивчається і описується різними моделями стратифікації. Соціологи виділяють різні зрізи соціального становища груп і індивідів по відношенню один до одного. В будь-якому випадку соціальну стратифікацію пов'язують із взаємодією соціальної диференціації та соціальної оцінки. Люди (і групи) при цьому ранжуються вище або нижче у відповідності з соціальною значимістю, якою наділені, для прикладу, виконувані ними види діяльності.

Сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових прошарків, груп, зміною місця у стратифікаційній системі вже існуючих, зумовлюють формування нових статусно-рольових відносин індивідів, маргіналізацію та зміну соціальної самоідентифікації [1, с. 44].

У західному суспільстві чітко проявляється пряма залежність матеріального достатку і соціального статусу від рівня і якості отриманої освіти, тобто консистентність винагород (дохід, влада, повага) та інвестицій (освіта, професійна майстерність тощо). Винагорода за працю дозволяє певній соціальній страті підтримувати відповідний рівень, спосіб і якість життя. Оскільки, у трансформаційному суспільстві економічні і соціальні умови характеризується нестабільністю, невизначеністю, тому для того, щоб зайняти свою позицію в соціальній структурі і на ринку праці необхідно постійно підтверджувати свій професіоналізм, компетентність, конкурентноздатність тощо. Соціальна структура сучасного українського суспільства характеризується крайньою соціальною невірноваженістю, як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самосвідомості особистості, усвідомлення нею свого місця в системі соціальної ієрархії. Йде активний процес "розмивання" традиційних груп населення; відбувається становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, включеності у владні структури, соціальної самоідентифікації тощо [6, с.23].

У рамках соціологічного аналізу даної проблеми треба зробити чітке розмежування поняття «класи» і «прошарки», «страти». У сучасній соціологічній літературі одночасно співіснують ці категорії (для багатьох авторів вони взагалі є синонімами). Широко поширеною є точка зору, згідно якої суспільство складається з груп або множини індивідів, що мають або наділені певними характеристиками. Ці характеристики беруться як критерій класифікації, який може бути одновимірним або, частіше, багатовимірним. Відповідно, процедура класифікації дозволяє виділити більшу або меншу кількість соціальних прошарків. Окремі науковці намагалися не ігнорувати ні ідеї прихильників класових теорій, ні ідеї їхніх опонентів. Так, німецький соціолог Р. Дарендорф підкреслював, що страти утворюють ієрархічну систему (ієрархічний континіум), відрізняючись одна від одної поступовими відмінностями, тоді як «клас – це завжди категорія для цілей аналізу динаміки соціального конфлікту і його структурних коренів, і тому може

бути чітко відділений від страти як категорії для опису ієрархічних систем в даний момент часу» [3, с.76].

Теорія розмежування теорій стратифікації і класової структури цікаво проінтерпретована І.Краусом. «Стратифікація і класовий поділ – різні структури відносин. Стратифікація – поняття описове, що передбачає деяку впорядкованість членів суспільства на основі якогось відповідного критерію – доходу, освіти, способу життя, етнічного походження ... Класи .. є конфліктними групами, які, об'єднуючись, оспорожують існуючий розподіл влади, переваги та інші можливості ... Класи формуються, коли сукупність індивідів визначає свої інтереси як схожі з інтересами інших з тієї ж сукупності і як відмінні, що протистоять інтересам іншої сукупності осіб...» [4, с.12].

У книзі Е. Гіденса «Соціологія» відповідний розділ названий: «Стратифікація і класова структура». Родовим поняттям є «стратифікація», а «класи» - як видове поняття, одна з чотирьох систем стратифікації. Розглядаючи проблеми стратифікації і нерівності в сучасних західних суспільствах, Е. Гіденс називає основні соціальні групи класами, але описує їх не у взаємному протистоянні, а як ранжовані спільності («вищий клас», «середній клас», «нижчий клас») [5, с. 290-299].

Отже, на нашу думку, узагальнюючим поняттям для наукового вивчення простору нерівності і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння всіх видів ресурсів є соціальна стратифікація, яку за визначенням Е.Гіденса «...можна визначити як структуровані нерівності між різними угрупованнями людей» [5, с.290].

Сучасні прихильники стратифікаційних теорій і класів, що ґрунтуються на множинних критеріях, спираються переважно на традицію ще з часів М.Вебера. Але стимулом для широкого розповсюдження багатокритеріальної стратифікації були праці П.Сорокіна. Згідно ідей якого, існує те, що можна позначити терміном «соціальний простір». Визначити соціальне становище людини означає виявити сукупність її зв'язків зі всіма групами населення і всередині кожної з цих груп, тобто з її членами; ці зв'язки і сукупність позицій всередині кожної з них і складає ту систему координат, яка дозволяє визначити соціальне становище будь-якого індивіда. Отже люди, які належать до схожих соціальних груп і виконують практично ідентичну функцію в межах кожної з них, знаходяться в однаковому соціальному становищі. Навпаки, чим значимі і суттєві відмінності між людьми, тим більшою є соціальна дистанція між різними людьми. Крім цього, оскільки всередині однієї й тієї ж групи існують абсолютно різні позиції, необхідно з'ясувати також становище людини в межах кожної з основних груп населення. Тому на відміну від трьохвимірного геометричного простору соціальний простір багатовимірний, бо групування людей за соціальними ознаками є багаточисельними.

Звідси і підхід П.А.Сорокіна до визначення стратифікації. Соціальна стратифікація - це диференціація деякої даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона знаходить вираз в існуванні вищих і нижчих прошарків. Її основа і сутність - у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності та обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів тієї або іншої спільноти. Конкретні форми стратифікації численні, проте все їх різноманіття може бути зведене до трьох основних - економічної, політичної і професійної. Як правило, всі вони тісно переплетені.

Люди, що належать до вищої страти за одним параметром, зазвичай належать до нього і по інших, і навпаки [18, с. 297-373]. Теорія стратифікації, запропонована П.Сорокіним, зробила вплив на всі подальші розробки, пов'язані з цією проблематикою.

Американський соціолог Мілтон М. Гордон, будучи також прихильником множинності критеріїв стратифікації, писав, що термін «соціальні класи» застосовується до поділу головних статусів, які стратифікують общину. Три змінних, пов'язаних з поняттям класу, - економічна влада, соціальний статус, політична влада, аналогічні веберівському класу, статусу, партії. Він відзначав, що в динамічному взаємовпливі всіх стратифікаційних відмінностей економічні чинники відіграють найзначнішу роль, але додавав, що інші чинники також істотно виявляються в класифікації населення. Як висновок він підкреслює, що соціальний статус, економічна сила і структура політико-громадської сили повинні розглядатися концептуально як певна суть, динамічний і структуральний взаємовплив якої повинні вивчатися емпірично [19].

Проте сучасний розвиток наукової думки та соціальна практика вказують на те, що лише синтезування різноманітних класичних і сучасних концепцій дозволяють більш об'єктивно та змістовно досліджувати таку складну соціальну систему як суспільство. В теорії соціальної структури, чи не першим, таку спробу здійснив Е. Гіденс, сформулювавши теорію структурації, що наполягає на «дуальності» соціальної структури [20]. Автор фокусує увагу на принципах, за якими відбувається внутрішня диференціація і артикуляція просторово-часових утворень. У формулюванні принципів він відштовхується від феноменів, які знаходять себе в суспільному житті. Вводить концепт «соціальні практики» як одиницю аналізу, що дозволяє відобразити дуальність структури/дії і рефлексивний характер останнього. Соціальні практики, як постійний потік виробництва соціальної дії, самі виробляють структури, правила і ресурси, і в той же час, виробляються/ відтворюються соціальними акторами в їхніх діях.

Широкі дискусії про гносеологічні перспективи такого типу соціологічної стратегії отримали відповіді в рефлексивній соціологічній концепції французького соціолога П.Бурдьє, в якій автор описує логіку соціальних практик через їхні феномени. На думку вітчизняного соціолога О.Куценко, саме дана концепція на сьогоднішній день є найбільш строго «феноменологічною» і в цьому розумінні являє собою найбільш цілісний, альтернативний позитивізму соціологічний підхід у розумінні соціального світу і процесів соціальних поділів [21, с.259].

Соціальний світ, згідно теорії П.Бурдьє, - це складна багатовимірна структура, де об'єктивне і суб'єктивне взаємопроникають і взаємодоповнюють одне одного. Пояснюючи зміст і механізми соціальної взаємодії, він використовує поняття соціального простору, габітусу та капіталу.

Людина, підкреслює соціолог, є істотою водночас біологічною і соціальною. Як біологічна істота людина існує у певному фізичному просторі, а як істота соціальна — у просторі соціальному (Бурдьє ще вживає вираз «соціальне поле»). У соціальному просторі, як і в фізичному, люди займають певні місця, позиції. Ці позиції можна описувати через відношення «вище-нижче», «ближче-далі», «поміж» тощо. Свого часу Е. Дюркгейм доводив, що людські уявлення про час і простір мають соціальну природу, певним чином відображують їх соціальні зв'язки.

Розвиваючи цю думку, Бурдьє доводить, що соціальний простір постійно «прагне перетворюватись більш-менш точно у простір фізичний». Це означає, що просторові характеристики того фізичного світу, де перебуває людина, з часом набувають дедалі чіткішого соціального змісту. Про це свідчить, зокрема, характер розселення людей на певних територіях, просторова структура поселень, транспортні зв'язки, типи житла та громадських будівель тощо. Більше того, структури соціального простору «заносяться» всередину людського тіла, що знаходить свій вияв у поведінці людей, їхніх манерах, поставі і т.ін. Адже й тип житла, і способи переміщення у просторі, і манери представників вищих суспільних верств і «низів» суспільства досить відмінні одне від одного. Таким чином, робить висновок Бурдьє, «соціальні структури постійно конвертуються у структури просторові».

Внаслідок уречевлення соціального простору і відповідно соціальної ієрархії у структурах фізичного простору люди здобувають неоднакові шанси панування у межах цього простору. Адже способи переміщення, типи транспорту, розмір житла у місті або земельних ділянок у сільській місцевості у переважній більшості випадків відповідають позиції індивідів у соціальній ієрархії. Зрештою, робить висновок П. Бурдьє, «здатність панувати у привласненому просторі, насамперед за рахунок привласнення (матеріальним або символічним шляхом) тих дефіцитних благ, котрі розподіляються у ньому, залежить від наявного капіталу» [22, с.43].

Поняття капіталу займає у соціологічній концепції П.Бурдьє досить вагоме місце. Капітал у економічному його розумінні є лише одним із різновидів капіталу як такого, оскільки існує і соціальний капітал, і капітал культурний. Капітал як економічна категорія означає насамперед факт уречевлення людських виробничих відносин у формі вартостей, матеріальних благ і цінностей. Натомість капітал соціальний і культурний мають властивість «інкорпоруватись» у формі людської поведінки. І в першому, і у другому випадку це дає шанси на здобуття влади і впливу у межах певного соціального поля, однак джерела такої влади і впливу будуть різними.

Суб'єкти соціальної взаємодії («агенти» і «групи агентів» за термінологією французького соціолога) визначаються згідно з їх відносними позиціями у соціальному просторі. У свою чергу, ці позиції визначаються позиціями індивіда у різних полях, інакше кажучи, розподілом влади, яка «активована» в кожному із таких полів. Такою владою фактично є «економічний капітал у його різних формах, культурний капітал і соціальний капітал, а також символічний капітал, що його звичайно звать престижем, репутацією, іменем тощо. Саме в такій формі усі інші різновиди капіталів сприймаються і визнаються за легітимні» [22,с.47]. Таким чином, позиції «агентів» у соціальному просторі визначаються не лише загальним обсягом їх капіталів, а й їх взаємопоєднанням, відносною вагою кожного з них у загальному балансі. З цього випливає, що капітал інкорпорований, тобто перетворений у систему особистісних якостей, виступає таким же чинником взаємодії, як і капітал «матеріалізований».

Із поняттям інкорпорованого капіталу тісно пов'язаний зміст і такого важливого поняття соціології П. Бурдьє, як *габітус*, що походить від латинського слова *habere* — мати, володіти. У біології ним позначають певну сукупність видових ознак, властивих конкретній живій істоті. Пошукам П.Бурдьє у цьому напрямку притаманне прагнення зайняти певну проміжну позицію між структуралістським

соціологічним реалізмом, який зводить соціальну дію до її структурних засад, і соціологічним номіналізмом веберівського типу, де на першому плані - суб'єктивний смисл дії, що спрямована на досягнення свідомої мети. Він зауважує, що поняття габітусу вигадане ним, аби краще усвідомити той парадоксальний факт, що людська поведінка може бути об'єктивно орієнтованою на досягнення певної мети, не будучи водночас свідомо на неї спрямованою. Йдеться про поведінку, яка не є чітко усвідомлюваною (раціональною, у розумінні М. Вебера), та водночас не є і механічно детермінованою. Габітус, згідно Бурдьє, - це певна система особистісних диспозицій, які набуті в процесі досвіду і здатні змінюватися залежно від обставин місця і часу. Це певне «чуття гри», властиве людям того чи іншого типу, яке дає змогу їм адекватно орієнтуватись у безлічі конкретних життєвих ситуацій, де далеко не все передбачене правилами, а інколи ці правила створюються в процесі гри [22, с.46]. Поняття габітусу має певну смислову адекватність з поняттям «стиль життя», яке М.Вебер вживав при визначенні відмінностей між окремими суспільними станами і верствами. Особливого значення при цьому набувають можливості й способи користування певними матеріальними і культурними благами.

Головним досягненням підходу П.Бурдьє можна вважати те, що він охопив всю видиму область соціального простору, об'єднавши вісі економічних, владних, соціальних і культурних вимірів, підкреслює значення культурних ресурсів, габітусів і соціальних практик у соціальному структуруванні. Це дозволяє не лише побачити окремі зрізи простору, але і процес його створення і відтворення, диференціації і структурування [21, с.271].

У світовій соціології опрацьовано численні стратифікаційні концепції та класові схеми, які ефективно застосовуються для емпіричних досліджень. Спроби застосування таких схем як основи соціально-класового аналізу українського суспільства виявилися досить вдалими, хоча виникає чимало невідповідностей, внаслідок різної міри узгодженості соціально-статусних характеристик одних і тих же позицій зайнятості. Проте певні загальні тенденції безперечні, що й підтверджують результати застосування адаптованих схем соціально-класової структури Дж. Голдторпа та Е. О. Райта для ідентифікації місця в соціальній структурі дорослих громадян України [1, с.44]. І Е.Райт, і Дж. Голдторп також спочатку виділяють фактори, що сприяють утворенню класів, а потім шукають їх зв'язок з установками й іншими структурами свідомості. Однак, якщо дані автори розміщують класи всередині відносно конкретної професійної структури, то П. Бурдьє робить акцент на різній і соціально конструйованій природі класів. П.Бурдьє не використовує категорії професії та зайнятості для ідентифікації класів, хоча при цьому зазначає, що професія є «ефективним показником» позиції в соціальному просторі, який забезпечує інформацією про природу і зміст роботи, її культурну і організаційну специфіку. Однак, на його думку, класи, побудовані на основі професій, не будуть являти собою об'єктивно існуючі групи [21, с.264]. Таким чином, запропонований П.Бурдьє теоретичний підхід дозволяє усунути обмеженість розглянутих раніше класових схем в межах відносин зайнятості, і так або інакше, охопити весь багатовимірний простір соціальної нерівності.

Завдяки роботам П.Бурдьє розвивається дослідницький інтерес до вивчення різних форм капіталу та визначених ними габітусів і соціальних практик. Дослідниками реалізується методологічна установка щодо важливості різних форм

капіталу в конструюванні соціальних нерівностей і зниження значення економічного капіталу, що визначається як акумульована людська праця. Особливим інтерес дослідників є до вивчення проявів соціального і культурного капіталів [21, с.265].

Існує безліч **стратифікаційних критеріїв**, за якими можна диференціювати будь-яке суспільство. З кожним з них пов'язані особливі способи детермінації і відтворення соціальної нерівності. Багаті з вищого класу мають більш високий рівень освіти та більший обсяг влади. Бідні з нижчого класу володіють незначною власністю, доходами та рівнем освіти. Кожна страта включає лише тих людей, хто має приблизно однакові доходи, владу, освіту і престиж. Нерівність відстаней між статусами – основна властивість стратифікації. Соціальна стратифікація будь-якого суспільства включає чотири шкали або осі координат: дохід, влада, освіта і престиж. Всі вони розміщені поряд; кожна шкала має свою розмірність. Таким чином, до доходу як головного критерію стратифікації додаються престиж професії (заняття), рівень освіти та обсяг влади.

Дохід – кількість грошових надходжень індивіда чи сім'ї за певний період часу (місяць, рік). Доходом називають суму грошей, отриману у вигляді зарплати, пенсій, виплат, аліментів, гонорарів, відрахувань з прибутку тощо. Доходи найчастіше витрачаються на підтримання умов життєдіяльності, але якщо вони дуже високі, накопичуються та перетворюються на багатство.

Багатство – накопичені доходи, тобто кількість готівкових або оречевлених грошей. У другому випадку вони називаються рухомим і нерухомим майном. Зазвичай багатство передається у спадок. Спадок можуть отримувати як працюючі, так і непрацюючі, а дохід – лише працюючі особи. Крім них дохід є у пенсіонерів і безробітних, але його нема у злидарів.

Сутність *влади* полягає у здатності нав'язувати свою волю всупереч бажанню інших людей. У складному суспільстві влада інституціоналізована, тобто охороняється законами і традиціями, оточена привілеями і широким доступом до соціальних благ, дозволяє приймати важливі для суспільства рішення, у тому числі закони, як правило, вигідні вищому класу. У всіх суспільствах люди, що володіють тим чи іншим видом влади (політичною, економічною чи релігійною тощо), що утворюють інституціоналізовану еліту. Вона визначає внутрішню і зовнішню політику держави, скеровуючи її у вигідне для себе русло, чого позбавлені інші класи.

Престиж – повага, якою у громадській думці користується та чи інша професія, посада чи рід занять. Усі професії, заняття й посади, що існують в даному суспільстві, можна розмістити зверху вниз на драбині професійного престижу [24, с.303]. Ми визначаємо професійний престиж приблизно, інтуїтивно. Але в деяких країнах, перш за все в США, соціологи вимірюють його за допомогою спеціальних методів. Вони вивчають громадську думку, порівнюють різні професії, аналізують статистику і в результаті отримують точну шкалу престижу. Перше таке дослідження американські соціологи провели в 1947 році. З того часу вони регулярно вивчають дане явище, будують динамічну модель престижу основних професій у суспільстві.

Важливим є питання способів та методів емпіричної фіксації різних типів стратифікаційних систем та критеріїв стратифікації. В емпіричній соціології Т.Парсонс виділяє три різні підходи до дослідження соціальної стратифікації:

- «само оціночний» або метод «класової ідентифікації», коли соціолог надає право респондентові віднести самого себе до певної уявної шкали класового складу населення;
- метод «оцінки репутації», при якому опитуваним пропонують виступити в якості експертів, тобто оцінити соціальне положення один одного або відомих їм соціальних груп;
- «об'єктивний підхід», коли дослідник оперує певними об'єктивними критеріями соціальної диференціації; найчастіше базується на соціально-класовій шкалі, що пов'язаний з поняттям соціально-економічний статус, який містить три змінні - престиж професії, рівень освіти та доходу [2, с.93].

Відповідно, можна говорити про об'єктивні та суб'єктивні критерії стратифікації. Об'єктивні критерії - це переважно об'єктивні шкали, що вимірюють позиції індивіда в різних зрізах стратифікаційної системи. Для економічної стратифікації, наприклад, це може бути шкала з сумами доходу за місяць чи рік, для владної — з рангами посади, для освітньої — з кількістю років навчання тощо. При об'єктивному визначенні про шарку акцент робиться на визначеній соціальній ролі індивіда в суспільному розподілі праці. Тут індивіди займають певну соціальну позицію на основі місця в розподілі матеріального багатства, влади, соціального престижу тощо [6, с.22].

Як зазначалося вище, для певного індивіда (групи) можна вишикувати в один ряд усі об'єктивні шкали з позначенням на них місцем, яке він займає, а потім з'єднавши всі позначки, отримаємо його стратифікаційний профіль [25, с.134].

Суб'єктивні критерії являють собою самоідентифікацію індивідів з певними соціальними групами, визначення ними свого місця в суспільній ієрархії, оцінку престижу існуючих груп, соціальне самопочуття тощо. Суб'єктивне визначення про шарку – оцінка окремих соціальних ролей зі сторони індивіда. Ці ролі ранжуються, розподіляються на драбині ієрархії соціальних цінностей. Люди отримують соціальну позицію, що є оцінкою важливості соціальної ролі, яку вона виконує в конкретному суспільстві або ж престиж в громадській думці оточуючих [6, с.22].

Загалом, можна виділити велику кількість різних критеріїв стратифікації. Наявність стратифікації визначається наявністю нерівності у суспільстві, бо чинників нерівності завжди було багато, а з розвитком суспільств з'являються все нові та нові. Тому, стратифікація постійно ускладнюється та набуває множинного характеру, багатокритеріальності.

Класичними в соціології вважають, як вже зазначалося вище, чотири основних критерії стратифікації – влада, дохід, освіта та престиж. Проте, різні вчені пропонують свій перелік критеріїв структурування соціуму, значно його розширюючи.

Відомі американські соціологи К. Сваластога, О.Данкен, Д. Граскі розробили близькі (подібні) типології чинників класових стратифікацій. Їхній аналіз й узагальнення дозволяють виділити наступні системи цінностей, що здатні

утворювати чинники для формування класових (статусних) позицій в сучасному суспільстві:

- економічний чинник, фактори власності і експлуатації. Визначає класи експлуатованих і експлуаторів, власників і невластників на землю, підприємства, професійну практику, бізнес, ліквідне майно, людські ресурси і робочу силу тощо;
- організаційно-політичний чинник, що дає підстави виділити класи, що володіють і не володіють владою в суспільстві, соціальних групах і організаціях, партіях, а також за фактором політичного лідерства;
- чинник зайнятості - виділяє класи за участю в розподілі суспільної праці, характеру зайнятості.
- культурно-символічний чинник виділяє класи за практиками споживання, “хорошими манерами”, життєвим стилем, престижем, репутацією, етнічною і релігійною «чистотою» тощо;
- соціальний чинник обґрунтовує виділення класів за доступом до високостатусних соціальних мереж, “соціальних краваток”, асоціацій і клубів, членства в суспільних об'єднаннях;
- громадянський чинник обґрунтовує класи за громадянськими, політичними, соціальними, економічними правами тощо;
- особистісний чинник, «людський капітал» розділяє класи за уміннями, спеціальними знаннями, досвідом і навиками роботи, формальною освітою, знаннями тощо.

Дані чинники, на думку авторів, дозволяють аналізувати класи як реально існуючі великі соціальні спільності, що володіють тими або іншими пріоритетами в розподілі суспільних цінностей. А конкретні соціологічні підходи відображають певні ефекти реального місцезнаходження класів у системі цінностей і ресурсів, які вони здатні або прагнуть контролювати.

У наведеній класифікації теоретичних підстав виділення класу багато спрощень. Разом з тим, вона звертає увагу на те суттєво нове, що виявляється в суспільствах пізньої сучасності – множинність підстав нерівності та стратифікації, відхід від однозначних, “жорстких” розумінь класу [21, с.62-63].

Науковці на пострадянському просторі теж пропонують множинний перелік критеріїв стратифікації сучасних трансформаційних суспільств. На думку російського соціолога В. Ільїна, індикаторами соціального статусу індивіда виступають:

- адміністративна та політична влада;
- наявність і обсяг капіталу як прояви відносин економічної влади;
- обсяг особистого майна, що знаходиться в споживанні (непродуктивного багатства);
- обсяг і характер доходів;
- моральна винагорода, престиж, вплив (духовна влада);
- умови праці (шкідливість для здоров'я, ризик для життя, ступінь комфортності робочого місця і т.д.);
- перспективи, що відкриваються даною позицією для вертикальної висхідної соціальної мобільності;
- наявність і проведення вільного часу;

- задоволеність своїм статусом [25].

Типологію критеріїв стратифікації наводить й український соціолог С. Макеєв. Аналізуючи структури, він виділяє п'ять первинних соціальних благ, які досить повно описують дискурс соціальної стратифікації [26,с.89-90]:

- значимість (нормоване визнання – важливість в соціальному оточенні, що пов'язана з можливістю претендувати на соціальні певні блага, добиватись їх);
- честь і слава (пов'язані з перерозподілом суспільної поваги та престижу);
- знання/інформація (нерівності пов'язані з рівнем знань, компетенції);
- багатство (різні види капіталу економічного та неекономічного характеру);
- влада адміністративна та політична.

Зупинимось на аналізі основних критеріїв стратифікації, які є вагомими чинниками структурування сучасних суспільств і, зокрема, українського соціуму.

Універсальним критерієм стратифікації можна вважати критерій влади. Таке твердження є виправданим, оскільки позицію індивіда в будь-якому зрізі соціальної структури визначає рівень його влади над ресурсами в межах цього поля соціальної структури. З точки зору діяльності, згідно визначення М. Вебера, під “владою” розуміється можливість однієї людини або групи людей реалізувати свою власну волю в спільній дії, навіть всупереч опору інших людей, що беруть участь у вказаній дії [27, с.170]. Недарма класичним вимірником рівня влади в соціології вважають кількість людей, на яких розповсюджується воля (діяльність, вплив, рішення і т.п.) певного індивіда. Хоча рівень влади визначає не лише можливість здійснення певних дій, але й здатність не діяти.

У суспільстві, в залежності від того, яким є джерело влади, можна виділити її три основні універсальні типи: політична, адміністративна та духовна влада. Структура та розподіл політичної влади на пряму пов'язана з існуванням певної форми державного правління, політики як соціального процесу загалом. Політика – це соціальний процес, завдяки якому породжується, організовується, розподіляється та використовується колективна влада в соціальних системах [28, с.193]. В результаті виникає політична нерівність як відмінність можливостей соціальних груп і прошарків використовувати державну владу в своїх цілях. При цьому йдеться про можливості не індивідів, а скоріше їхніх соціальних позицій, з яких вихід на політичні ресурси та обсяг можливостей їхнього використання є або відкритий, або ж заблокований.

Рівень адміністративної влади залежить від того, які важелі для її реалізації дає те чи інше місце (позиція) у ієрархії посад. Ознаками позиції у ієрархії посад є: кількість підлеглих, рівень освіти і кваліфікації безпосередніх підлеглих, кількість людей, на яких розповсюджується вплив ухвалених рішень, кількість підлеглих ланок управління, вартісні показники контрольованих матеріальних ресурсів, показники створюваних матеріальних і духовних благ (у натуральному та вартісному виразі) [2, с.40].

В основі духовної влади лежить можливість людини впливати на інших через особисті соціально-психологічні характеристики, певну харизму, високий рівень особистого авторитету, престижу тощо. Ті, хто володіє духовною владою, має можливість «владарювати» над іншими, використовуючи психологічний контроль

та символічний ресурс – можливість давати оцінку зовнішнім подіям, продукувати «номінації», які будуть визнавати інші індивіди.

Окрім зазначених видів у соціології прийнято розглядати й інші види влади в залежності від сфери її існування, наприклад, економічну, державну, сімейну і т.д. При розгляді влади в якості критерію стратифікації потрібно також враховувати такі її основні форми як панування, керівництво, організація, контроль тощо, а також розрізняти основні методи здійснення влади – авторитет, право, насильство тощо.

Використання критерію влади як основного диференціюючого чинника знаходимо в теорії еліт, представники якої виділяють високостатусну групу суспільства – еліту. Еліта чітко відокремлюється від решти суспільства, в першу чергу, за рахунок володіння у великому обсязі різними джерелами влади, впливу, харизми, лідерства тощо. Представниками цього напрямку є Г. Моска, В. Парето, Р. Мілс, П. Бірнбаум, Дж.Скот та інші.

Ще одним стратифікаційним критерієм, який набув значного поширення в теорії стратифікації є економічний критерій. Загалом, економічну стратифікацію як розшарування людей можна вивчати, використовуючи різні критерії та підходи. Зокрема, російський соціолог Радаєв В.В. пропонує такі основні критерії економічної стратифікації: розмір отримуваних доходів, досягнутий рівень життя, масштаби накопиченої приватної власності, масштаби контрольованого виробничого капіталу тощо [29, с. 226].

Інший російський соціолог Заславська Т.І. [14, с.65], виділяючи такий критерій стратифікації в пострадянських суспільствах, як економічний потенціал, відносить до нього такі компоненти: володіння капіталом, прибуток, причетність до процесів переміщення державної власності, рівень матеріального забезпечення тощо.

Тобто, можна говорити про доходну та майнову економічну стратифікацію. Доходна вимірюється як рівень доходу який отримує індивід за виконуваним працю. Майнова утворюється переліком майнових прав на різноманітні матеріальні об'єкти: підприємства, нерухомість, акції, побутова техніка тощо. Причому, в розвинутих суспільствах майнова економічна стратифікація має більшу вагу при визначенні соціальної позиції індивіда, оскільки майно, яке виступає капіталом (сюди не відноситься непродуктивне багатство, яке знаходиться у простому споживанні індивідів) дає широкі можливості отримання додаткових доходних дивідендів, які переважно значно перевищують доходи, що отримані від виконаної праці.

Об'єктивні методи вивчення стратифікаційної структури суспільства за економічним критерієм передбачають показники, що стосуються вимірювання рівня життя населення. Виділяють неінтегровані (прості) показники рівня життя, що зводяться до кількісно вираженого ступеня задоволення окремих матеріальних і духовних потреб. До них належать такі загальновідомі статистичні показники: калорійність харчування населення, середній рівень споживання основних продуктів харчування на душу населення, середня кількість предметів тривалого користування, частота відвідування театру тощо. Також існують інтегровані показники рівня життя, які характеризують узагальнені можливості задоволення всієї сукупності потреб людини. Найпоширенішим з них є заробітна плата та наявне у індивіда майно. Інформацію про інтегровані показники, як основні вимірники доходно-майнового розшарування, можна отримати двома основними шляхами: через використання соціально-економічних показників, що оприлюднюються

службами офіційної статистики (розмір заробітної плати, офіційна межа малозабезпеченості та бідності тощо); через опитувальні методи отримання інформації щодо розміру показників, які дають змогу визначити контури економічної стратифікації [30, с. 108-111].

Критерієм стратифікації сучасних суспільств виділяють і такий статусний показник як професія. Особливої популярності цей критерій стратифікації набув в межах структурно-функціонального підходу, представники якого розглядали професію як важливий ресурс, що детермінує соціальну позицію індивіда в індустріальних суспільствах. Професія в якості критерію стратифікації, розглядається і в межах так званого реалістичного підходу, найяскравішими представниками якого є Е.О. Райт та Дж. Голдторп. Вони зазначають, що зайнятість і професія стали одним з найважливіших чинників не лише доходу, але й власності, одним з основних капіталів, який виступає своєрідним ярликом, що маскує ефекти всіх вторинних форм капіталів [31, с.61].

Загалом, розглядаючи професію, можна говорити про ті можливості, які надає та чи інша професійна зайнятість для здобуття інших ресурсів, в першу чергу, економічних, і відповідно до того, про той рівень поваги та престижу, який приписується громадськістю певній статусно-професійній позиції.

У ХХ столітті проведено ряд досліджень з використанням професії в якості основного стратифікаційного чинника. Е.Едвардс запропонував "об'єктивну" соціоекономічну модель класифікації професій, яка базувалася на статистичних даних перепису населення. Шкала Едвардса показувала типові відмінності в рівнях освіти та доходу різних категорій працівників. Пізніше на її основі були розроблені складні індекси рівнів освіти та доходу представників різних професій, які активно використовувалися в переписах населення США, Канади, Великобританії та інших країн з кінця 40-х років ХХ століття. Підхід демонстрував функціональну та статусну визначеність, доцільність і несуперечність кожної категорії зайнятих.

Професію, як критерій стратифікації, використовувала група соціологів на чолі з Р. Ходжем. Дослідники запропонували вимірювати професійні нерівності через рейтинги соціального становища та престижу конкретних професій. Високий рівень стабільності та надійності даних рейтингів дозволяв їх використовувати для вимірювання соціальних дистанцій між цілими класами професій.

П. Блау і О. Данкен в другій половині 60-х років розробили ідею інтегрального соціо-економічного індексу професійного статусу (SEI шкали). Головним досягненням даної роботи стало відкриття того, що розподіл професій значною мірою співпадає з відповідним розподілом рівнів доходу, освіти, витрат на споживання, відмінностях у здібностях, політичних орієнтаціях, місці проживання.

Розвиток теорії постіндустріального суспільства спричинив значні зміни і в поглядах на соціальну структуру. Так, засновник цієї теорії Д. Белл, серед основних ознак постіндустріального суспільства називає й таку, як зростання класу носіїв знання. Постіндустріальне суспільство засноване на домінуванні знання у всіх сферах життя. Тому, в умовах такого суспільства різко зростає роль освіти як критерію стратифікації, який на думку представників цієї теорії витісняє інші критерії. Роль освіти в сучасному суспільстві визначається тим, що відбувається технологізація та інтелектуалізація виробництва, а відповідно, з'являються нові вимоги до робочої сили. Представники теорії постіндустріального суспільства

вказують на те, що в сучасних суспільствах саме освіта визначає те, яку позицію в соціальній ієрархії займе індивід. Лише «освічені» отримують доступ до відповідальних і добре оплачуваних посад. Такий стан речей може, навіть, привести до ще чіткішої поляризації суспільства, оскільки здобуття освіти потребує значних зусиль, а її якість залежить в основному від особистих здібностей індивідів (знання не можна просто подарувати чи купити) [32].

Розглядаючи освіту, як критерій стратифікації, можна говорити про її освітньо-кваліфікаційний рівень (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр і т.п.); про якість освіти, яка часто пов'язана з рівнем престижності того чи іншого навчального закладу; про спеціалізованість (вузькоспеціалізовані професіонали) та різноплановість освіти (наявність в індивіда освіти за декількома напрямками).

У суспільстві, що трансформується втрачають своє всезагальне значення традиційні критерії соціальної стратифікації, тому використовуються різноманітні стратифікаційні шкали або їхні комбінації в залежності від цілей дослідження. Крім цього, існують різноманітні системи координат нового соціального простору, які «сконструювали» для себе індивіди та соціальні групи для цілей життєзабезпечення та діяльності. Традиційні ж об'єктивні критерії (дохід, рівень освіти) не завжди дають об'єктивну картину стратифікації в перехідному суспільстві. Оскільки, реальні процеси, особливо пов'язані з отриманням доходів, свідомо спотворюються і спостерігається масове ухилення від сплати податків, приховування доходів, низька оплата праці найбільш престижних державних посад, що суттєво впливає на вивчення дійсної статусної ієрархії. Тоді, в якості доповнюючих критеріїв використовується самооцінка соціального та матеріального становища, соціальне самопочуття індивідів, так як суб'єктивне сприйняття індивідом і групою свого розміщення в суспільній ієрархії є також достатньо важливими [7, с.82]. Все це сприяє пошуку адекватних теоретико-методологічних підходів до фіксації соціальних прошарків, страт в соціальній ієрархії українського суспільства.

Вітчизняні дослідники застосовують два підходи - суб'єктивний і об'єктивний. Суб'єктивний базується на принципі самоідентифікації, тобто виходить з міркувань самих членів суспільства відносно того, до якого соціального прошарку або класу вони себе відносять. Дослідження, що проводилися в Україні такими науковцями як Макеєв С.О., Головаха Є.І., Оксамитна С.М., Бродська С.С., Симончук О.В. та інші переважно були спрямовані на визначення класових ідентичностей та стратифікаційних процесів на суб'єктивному рівні [1,9,10,11]. Об'єктивний підхід, базований на принципах, що не залежать від думки індивіда – частіше за все, це характер праці та рівень доходів. Якщо говорити про об'єктивні методи вивчення соціальної структури, то тут переважають одномірні заміри стратифікаційних груп, у переважній більшості за економічним критерієм – в цьому напрямку можна виділити праці таких українських науковців, як Паніотто В., Хмелько В., Чапської І., Марченко Н. [12,13,14]. Оскільки, застосування об'єктивного підходу має суттєві обмеження, то більшість дослідників застосовують можливість поєднання суб'єктивного і об'єктивного [15,16,17].

Література

1. Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова само ідентифікація населення України. //Наукові записки НаУКМА .Соціологічні науки. – Т.19. – 2001. – С. 44-50

2. Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебн. пособие.—М.: Аспект-Пресс, 1996.—216с.
3. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. L., 1959. P.76
4. Kraus I. Stratification, Class, and Conflict. N.Y.,1976. P.12
5. Гіденс Е. Соціологія./Пер. з англ.. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред.. О.Івашенко – К. «Основи». – 1999. – 726с.
6. Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М. Становление гражданского общества и социальная стратификация. // Социс. – 1995. - № 6. – С. 14-24.
7. Голенкова З.Т. Динамика социоструктурной трансформации в России. // Социс – 1998. - № 10. – С.77-84.
8. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
9. Макеев С.О. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні/ Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія/ Під ред.. М.О. Шульги.. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.
10. Головаха Е.И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине //Социологический журнал – 1997. - №4. – С.37-42.
- 11.Макеев С.О., Оксамитна С.М. Тенденції становлення середнього класу /Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців)/ За ред.. В.М.Ворони, М.О.Шульги. –К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – С.286-297.
- 12.Доходи та витрати домогосподарств України у 1996 році./За ред.. Паніотто, Попової О. В., Хмелька В. – К.: Наука, 1997. – 196 с.
13. Марченко Н. Порівняння методологічних підходів до вимірювання бідності //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. - №3. – С.89-99.
14. Чапська І. Майновий стан громадян у суспільстві, що трансформується //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - №10. – С.63-75.
15. Хахулина Л. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации //Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1999.- № 2(40.) – С.24 -33.
16. Заславская Т.И. Социоструктурный аспект трансформации российского общества. // Социс. – 2001. - № 8. – С. 3-11.
17. Горшков М.И. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России // Социологические исследования . – 2000. - № 3. – С.4-13.
- 18.Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество - . М.: Политиздат, 1992. – 543с.
- 19.Gordon M.M. Social Class in American Sociology. N.Y., 1963. - P. 248-256
- 20.Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1984. – P. 281-354
- 21.Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім.. В.Н. Каразіна, 2000. – 316 с.
- 22.Бурдые П. Социология политики: Пер. с франц./сост. Н.А.Шматко/ - М.: Socio-Logos, 1993. – 336с.
- 23.Goldthorpe J. Hope K. The Social Grading of Occupations. – Oxford: Clarendon Press, 1974. - P. 385, 387.

- 24.Кравченко А.И. Социология и политология: Учеб. пособие для студ. сред. проф. учеб. заведений.— М.: Издательский центр „Академия”; Мастерство; Высшая школа, 2000.—312с.
- 25.В.Ильин. Социальное неравенство. М.: Институт социологии РАН, 2000. доступно на <http://www.socnet.narod.ru/library/authours/Ilyin/neravenstvo/content.htm> - стягнуто 20.05.2005.
- 26.Макеев С. Статус класового анализа в современной социологии / Социология: теория, методы, маркетинг – 2006. - № 3. – С.81-91.
- 27.Вебер М. Основные понятия стратификации // СОЦИС - 1994.- № 5. - С. 169-183.
- 28.Джонсон А.Г. Тлумачний словник з соціології. / Пер. з англ. за науковою редакцією Всеволода Ісаєва, Андрія Хоронжого. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 480с.
- 29.Радаев В. Экономическая социология. Курс лекций: Учебное пособие. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 368с.
- 30.Толстих Н. Сучасні показники рівня життя населення і методика їх вимірювання. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - №1. – С. 108-113.
- 31.Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под. ред. С.Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. – 258с.
- 32.Новая постиндустриальная волна на Западе Антология /Под ред. Иноземцева В. – М.:Academia, 1999. – 640 с.

1.3. Стратифікаційні системи та їх історичні типи

Стратифікація виникла разом із зародженням людського суспільства. В зародковій формі вона виявлена ще у простому (первісному) суспільстві. З появою ранньої держави – східної деспотії – стратифікація посилюється, а в міру розвитку європейського суспільства, лібералізації поглядів – пом'якшується. Становий устрій вільніший від кастового і рабства, а класовий устрій, що прийшов на зміну становому, став ще більше ліберальним [1, с.292].

Дохід, влада, престиж й освіта визначають сукупний соціально-економічний статус, тобто положення та місце людини в суспільстві. В цьому випадку статус виступає узагальненим показником стратифікації. Приписуваний статус характеризує жорстко закріплену систему стратифікації, тобто закрите суспільство, в якому перехід з однієї страти в іншу практично заборонений. До таких систем відносять рабство, кастовий та становий лад. Досягнутий статус характеризує рухому систему стратифікації або відкрите суспільство, де припускаються вільні переходи людей вниз і вгору по соціальній драбині. До такої системи відносять класи (капіталістичне суспільство).

Характер соціального розшарування та спосіб його утвердження у своїй єдності утворюють те, що соціологи називають стратифікаційною системою. Коли заходить мова про основні історичні типи стратифікаційних систем, то зазвичай аналізують кастову, рабовласницьку, станову та класову диференціацію.

Рабство – історично перша система соціальної стратифікації. Рабство виникло у Стародавньому Єгипті, Вавілоні, Китаї, Греції, Римі та збереглося у деяких країнах практично до сьогоднішніх днів. Рабство – економічна, соціальна і юридична форма закріпачення людей, що межує з повним безправ'ям та вищим ступенем нерівності. Воно історично еволюціонувало. Примітивна форма чи патріархальне рабство, і розвинута форма або класичне рабство, суттєво відрізняються. У першому випадку раб володів усіма правами молодшого члена сім'ї: жив в одному домі з господарями, брав участь у суспільному житті, брав шлюб із вільними, міг успадковувати майно господаря. Його заборонялось вбивати. На зрілій стадії раба остаточно закобалили: він жив у окремому приміщенні, нічого не успадковував, у шлюб не вступав та сім'ї не мав. Його дозволялось убивати. Він не володів власністю, але сам вважався власністю господаря.

Як і рабство, кастовий лад характеризує закрите суспільство та жорстку стратифікацію. Він не такий давній як рабовласницький, але менш поширений. Каста виявлені лише в Індії та частково в Африці.

Кастою називають соціальну групу (страту), учасником якої стають одразу після народження. Людина не може перейти з однієї каста в іншу за життя. Кастове становище людини закріплене індуською релігією. Згідно її канонів, люди проживають більше, ніж одне життя. Кожна людина потрапляє у відповідну касту залежно від того, якою була її поведінка у попередньому житті. Якщо поганою, то після чергового народження вона повинна потрапити у нижчу касту, і навпаки.

Всього в Індії чотири основних каста: брахмани (священники), кшатрії (воїни), вайшії (купці), шудри (робітники і селяни) – та близько п'яти тисяч неосновних каст і підкаст. Окремо стоять недоторкані – вони не входять в жодну касту і займають

найнижчу позицію у суспільстві.

Формою стратифікації, що передує класам, є стани. У феодальних суспільствах, які існували в Європі з IV по XIV сторіччя, люди поділялись на стани. Стан – соціальна група, що володіє закріпленими звичаєм або юридичним законом та успадковує права та обов'язки. Для станової системи, яка включає декілька страт, характерна ієрархія, виражена в нерівності їхнього становища та привілеїв. Класичним зразком станової організації була Європа, де на межі XIV-XV століть суспільство поділялось на вищі стани (дворянство і духовенство) і непривілейований третій стан (ремісники, купці, селяни). А в X-XIII століттях головних станів було три: духовенство, дворянство та селянство.

Права й обов'язки кожного стану визначались юридичним законом й освячувались релігійною доктриною. Членство у стані визначалось спадком. Соціальні бар'єри між станами були досить жорсткими, тому соціальна мобільність існувала не стільки між, скільки всередині станів. Кожний стан включав безліч прошарків, рангів, рівнів, професій тощо. Так, на державній службі могли бути лише дворяни.

Чим вищу позицію в суспільній ієрархії займав стан, тим вищим був його статус. На протигагу кастам, міжстанові шлюби були дозволені, допускалась й індивідуальна мобільність (наприклад, купці за гроші купували дворянські титули).

Характерна риса станів – наявність соціальних символів і знаків: титулів, мундирів, орденів та звань тощо. Класи і касты не мали державних відмітних знаків, хоча відрізнялись одягом, прикрасами, нормами та правилами поведінки, ритуалом звертання тощо.

Приналежність до соціальної верстви у рабовласницькому, кастовому та станово-феодальному суспільствах фіксувалась офіційно – правовими або релігійними нормами. У класовому суспільстві ситуація виглядає в іншому: ніякі правові документи не регламентують місце індивіда в соціальній структурі. Кожна людина може переходити, при наявності здібностей, освіти чи доходів, із одного класу в інший.

У соціології клас розуміють у двох значеннях – широкому і вузькому. В широкому контексті під класом розуміють велику соціальну групу людей, що володіють або не володіють засобами виробництва, яка займає певне місце в системі суспільного розподілу праці та характеризується специфічним способом отримання доходу. У вузькому значенні, клас – це будь-яка соціальна страта в сучасному суспільстві, яка відрізняється від інших доходом, освітою, владою та престижем. Друга точка зору переважає у зарубіжній соціологічній думці, але сьогодні набуває поширення й у вітчизняній.

Отже, класи – наймолодший і найбільш відкритий тип стратифікації: на відміну від каст і станів, у класовому суспільстві нікого нікуди не приписують. Держава не займається питаннями соціального закріплення своїх громадян. Єдиний контролер – громадська думка людей, які орієнтуються на звичаї, доходи, спосіб життя і стандарти поведінки. Тому, точно та однозначно визначити кількість класів у тій чи іншій країні, число страт чи прошарків, на які вони розбиваються, приналежність до них людей, дуже складно. Зверху вниз у суспільстві розміщені страти багатих, заможних (середній клас) і бідних людей. Всередині класів можна виявити

дрібніший, який власне і називають прошарками або стратами.

Першими свою модель типології класів запропонували античні філософи Платон і Аристотель. Сьогодні соціологи пропонують різноманітні типології класів.

Першу типологію класів США запропонував у 40 рр. ХХ століття американський соціолог Л. Корнер, яка включала шість класів [2, с.102-106]. Крім цієї пропонувались й інші схеми, наприклад: верхній-вищий, верхній-вищий, верхній-середній, середній-середній, нижній-середній, робочий, нижчі класи. Або: вищий клас, верхній-середній, середній і нижній-середній клас, верхній і нижній робочий клас, андерклас. Варіантів безліч, але важливими є два принципових положення:

- основних класів, як би їх не називали, лише три: багаті, заможні і бідні;
- неосновні класи виникають за рахунок додавання страт або верств, що лежать всередині однієї з основних верств.

Сьогодні концепція Л.Уорнера поповнилась ще однією верствою і в остаточному вигляді складає шкалу із семи пунктів.

1. Верхній-вищий клас включає „аристократів по крові”, які 200 років тому емігрували в Америку і протягом багатьох поколінь накопичили величезні багатства. Їх відрізняє особливий спосіб життя, великосвітські манери, бездоганний смак і поведінка.

2. Нижній-вищий клас складається головним чином із „нових багатих”, які ще не встигли створити потужні родові клани, що охоплюють найвищі пости в промисловості, бізнесі, політиці тощо.

3. Верхній-середній клас складається з дрібної буржуазії високооплачуваних професіоналів (крупні адвокати, відомі лікарі, актори тощо). Спосіб життя наближається до великосвітського, але дозволити фешенебельну віллу на найдорожчих курортах світу чи рідкісну колекцію художніх раритетів вони ще не можуть.

4. Середній-середній клас являє собою найбільш масовий прошарок розвинутого індустріального суспільства. Він включає всіх добре оплачуваних службовців, середньо оплачуваних професіоналів, людей інтелігентних професій, у тому числі викладачів, учителів, менеджерів середньої ланки тощо. Це кістяк інформаційного суспільства та сфери обслуговування.

5. Нижній-середній клас складають нижчі службовці та кваліфіковані робітники, які за характером і змістом своєї праці тяжіють швидше не до фізичної, а до розумової праці.

6. Верхній-нижчий клас включає середньо- і малокваліфікованих робітників, зайнятих у масовому виробництві, на місцевих фабриках, що живуть у відносному достатку, але манерою поведінки суттєво відрізняються від вищого і середнього класу. Характерні риси: невисокий рівень освіти (як правило, повна і неповна середня, середня спеціальна), пасивне дозвілля, примітивні розваги, часто надмірне вживання спиртного та ненормативної лексики тощо.

7. Нижній-нижчий клас складають мешканці підвалів, горищ, нетрищ та інших малоприсаєднаних для життя місць. Вони не мають жодної або лише початкову освіту, перебиваються випадковими заробітками або жебрацтвом, постійно відчувають

комплекс неповноцінності внаслідок безпросвітної бідності та постійних принижень. Їх прийнято називати „соціальним дном” або андеркласом.

Термін «верхній-вищий» клас означає верхню страту вищого класу. В усіх двоскладових словах перше слово означає страту, а друге – клас, до якого ця страта відноситься.

При цьому прийнято ототожнювати розглянуті вище стратифікаційні системи з історичними типами суспільного ладу, що спостерігаються в сучасному світі чи вже залишились у минулому. Російський соціолог В.В. Радаєв дотримується трохи іншого підходу, вважаючи, що будь-яке конкретне суспільство складається з комбінацій різних стратифікаційних систем і безлічі їхніх перехідних форм. Тому, варто говорити про ідеальні типи навіть тоді, коли використовуємо елементи традиційної термінології. Хоча, він намагається виділяти саме такі типи, що мають широкі підстави в історії різних суспільств.

Нижче пропонується дев'ять типів стратифікаційних систем, що можуть бути використані для опису будь-якого соціального організму [3, с.49-56]. Основні риси дев'яти стратифікаційних систем зведені в таблиці 1.

Таблиця 1.

ТИПИ СТРАТИФІКАЦІЙНИХ СИСТЕМ

<i>Тип системи</i>	<i>Основа диференціації</i>	<i>Спосіб детермінації відмінностей</i>
1. Фізико-генетична	Стать, вік, фізичні дані	Фізичний примус, звичай
2. Рабовласницька	Права громадянства і власності	Військовий примус, кабальне право
3. Кастово-етнічна	Релігійний і етнічний поділ праці	Релігійний ритуал, етнічна замкнутість
4. Станова	Обов'язки перед державою	Правове оформлення
5. Етократична	Ранги у владній ієрархії	Військово-політичне панування
6. Соціально-професійна	Рід занять і кваліфікація	Освітні сертифікати
7. Класова	Розмір власності і доходів	Ринковий обмін
8. Культурно-символічна	Сакральне знання	Релігійне, наукове й ідеологічне маніпулювання
9. Культурно-нормативна	Норми поведінки, стилі життя	Моральне регулювання наслідування

Як перший тип виділяється *фізико-генетична* стратифікаційна система, в основі якої лежить диференціація соціальних груп за "природними", соціально-демографічними ознаками. Тут місце людини чи групи визначається їхньою статтю, віком і наявністю визначених певних фізичних якостей (сили, краси, спритності тощо). Відповідно, більш слабкі, що мають фізичні вади вважаються тут збитковими і займають низьке суспільне становище. Нерівність затверджується в даному випадку існуванням погрози фізичного насильства або шляхом його фактичного

застосування, а потім закріплюється в звичаях і ритуалах. Ця "природна" стратифікаційна система панувала в первіснообщинних суспільствах, але продовжує відтворюватися й донині. З особливою силою вона проявляється в співтовариствах, що борються за фізичне виживання чи розширення свого життєвого простору. Найбільшим престижем тут володіють ті, хто здатний здійснювати насильство над природою чи людьми, протистояти такому ж насильству може здоровий молодий чоловік - годувальник у селянській громаді, що живе плодами примітивної ручної праці; мужній воїн Спартанської держави; щирий арієць націонал-соціалістичного воїнства, що здатний до відтворення здорового потомства тощо. Система, що ранжує людей за здатністю до фізичного насильства, багато в чому - продукт мілітаризму стародавніх і сучасних суспільств. У даний час, позбавлена колишнього значення, вона все-таки підтримується військовою, спортивною та сексуально-еротичною пропагандою.

Друга стратифікаційна система - *рабовласницька* - також заснована на прямому насильстві. Але тут нерівність детермінується не фізичним, а військово-юридичним примусом. Соціальні групи розрізняються за наявністю чи відсутністю громадянських прав і прав власності. При цьому визначені соціальні групи, будучи зовсім позбавленими всяких прав і, більше того, нарівні з речами, перетворюються в об'єкт приватної власності. Причому, положення це найчастіше передається в спадщину і, таким чином, закріплюється в поколіннях. Приклади рабовласницьких систем украй різноманітні. Це й античне рабство, де число рабів інколи перевищувало число вільних громадян. Це плантаційне рабство на півдні Північноамериканських Сполучених Штатів до громадянської війни 1861-1865 р. Це робота військовополонених і депортованих на німецьких приватних фермах у період Другої світової війни. Способи відтворення рабовласницької системи теж досить різноманітні. Античне рабство трималося в основному за рахунок завоювань. Для ранньофеодальної Русі більш характерним було боргове, кабальне рабство. Практика продажу в рабство власних дітей при відсутності засобів на їхнє утримання існувала, наприклад, у середньовічному Китаї. Там же перетворювали в рабів і різного роду злочинців проти режиму.

Третій тип стратифікаційної системи - *кастова*. В її основі лежать етнічні розходження, що, у свою чергу, закріплюються релігійним порядком і ритуалами. Кожна каста це замкнута, наскільки це можливо, ендогамна група, яка має чітке визначене місце в суспільній ієрархії. Це місце з'являється в результаті відокремлення особливих функцій кожної касты в системі поділу праці. Існує досить чіткий перелік занять, якими члени цієї касты можуть займатися: заняття жрецькі, військові, землеробські заняття. Вище становище займає каста "ідеологів", що володіють деякими сакральними знаннями. Оскільки положення в кастовій системі передається в спадщину, можливості соціальної мобільності тут вкрай обмежені. І чим сильніше виражена кастовість, тим більше закритим виявляється дане суспільство. Класичним прикладом суспільства з пануванням кастової системи по праву вважається Індія (юридично ця система скасована тут лише в 1950 р.). І сьогодні в більш згладженому виді кастова система відтворюється не тільки в Індії, але, наприклад, у клановому ладі середньоазіатських держав. Явні риси кастовості утверджуються в середині ХХ сторіччя політикою фашистських держав (арійцям приділялося положення вищої етнічної касты, покликаної до панування над

слов'янами, євреями й ін.). Роль об'єднуючих теологічних доктрин у даному випадку бере на себе націоналістична ідеологія.

Четвертий тип представлений *становою* стратифікаційною системою. У цій системі групи розрізняються юридичними правами, що, у свою чергу, жорстко зв'язані з їхніми обов'язками та знаходяться в прямій залежності від цих обов'язків. Причому, під обов'язками маються на увазі зобов'язання перед державою, закріплені в законодавчому порядку. Одні стани зобов'язані нести ратну чи чиновницьку службу, інші - нести "тягар" у вигляді податків чи трудових повинностей. Прикладами розвинутих станових систем можуть бути феодальні західноєвропейські суспільства чи середньовічна Росія. Приналежність до стану передається в спадщину, що сприяє відносній закритості даної системи.

Деяка подібність зі становою системою спостерігається в *етократичному* суспільстві (від французького і грецького - "державна влада"). У ньому диференціація між групами відбувається, у першу чергу, за їхнім становищем у владно-державних ієрархіях (політичних, військових, господарських), за можливостями мобілізації і розподілу ресурсів, а також за тими привілеями, що ці групи здатні використовувати зі своїх владних позицій. Ступінь матеріального благополуччя, стиль життя соціальних груп, також як і престиж, що відчувається ними, пов'язані тут з тими ж формальними рангами, що вони займають у відповідних владних ієрархіях. Всі інші розходження - демографічні і релігійно-етнічні, економічні і культурні - відіграють похідну роль.

Масштаби та характер диференціації (обсяги владних повноважень, розміри регульованої власності, рівень особистих доходів тощо) в етократичній системі знаходяться під контролем державної бюрократії. При цьому ієрархії можуть закріплюватися юридично – через чиновницькі табелі про ранги, військові статuti, присвоєння категорій державним установам, а можуть залишатися поза сферою державного законодавства (гарним прикладом служить, наприклад, система радянської партноменклатури, принципи якої не прописані в жодних законах). Незалежність від юридичного оформлення, можливість повної формальної волі членів суспільства (за винятком залежності від держави), відсутність автоматичного успадковування владних позицій - також відрізняють етократичну систему від станових поділів.

Етократична система проявляється з тим більшою силою, чим більш авторитарний характер приймає державне правління. У стародавні часи етократична система знайшла яскраве вираження в суспільствах азійського деспотизму (Китай, Індія), розташованих, утім, аж ніяк не тільки в Азії (Перу, Єгипет). А в двадцятому сторіччі вона активно затверджується в так званих "соціалістичних суспільствах" і, можливо, навіть відіграла в них визначальну роль.

Потрібно зауважити, що виділення етократичної системи поки що не традиційне для робіт з стратифікаційних типологій. Тому необхідно звернути особливу увагу на історичне значення й аналітичну роль цього типу соціальної диференціації.

Далі впливає шоста, *соціально-професійна* стратифікаційна система. У рамках цієї системи групи поділяються за змістом і умовами своєї праці. Особливу ж роль виконують кваліфікаційні вимоги, пропоновані до тієї чи іншої професійної ролі - володіння відповідним досвідом, уміннями і навичками. Утвердження та підтримка

ієрархічних порядків у даній системі здійснюється за допомогою кваліфікаційних сертифікатів (дипломів, ліцензій, патентів), дієвість яких підтримується силою держави або якоюсь іншою досить могутньою корпорацією (професійним цехом). Причому, сертифікати ці найчастіше в спадщину не передаються, хоча виключення в історії присутні. Соціально-професійний розподіл є однією з базових стратифікаційних систем, різноманітні приклади якої можна знайти у будь-якому суспільстві з розвинутим поділом праці. Це лад ремісничих цехів середньовічного міста та розрядна сітка в сучасній державній промисловості, система атестатів і дипломів про отриману освіту, наукові ступені та звання, що відкривають дорогу до кваліфікованих і престижних робочих місць.

Сьомий тип представлений найбільш відомою *класовою* системою. Класовий підхід нерідко протиставляють стратифікаційному підходу. Розгляд класового поділу передбачається розглядати в якості окремого випадку соціальної стратифікації (з безлічі тлумачень класу розглядатиме його у традиційному соціально-економічному розумінні). Ця система припускає, що соціальні групи складаються з вільних у політичному і правовому відношеннях громадян. Розходження між групами тут приймають економічний характер. Це насамперед відмінності в розмірах власності на засоби виробництва та вироблений продукт, а також у рівні одержуваних доходів й особистого матеріального добробуту. На відміну від багатьох попередніх типів, приналежність до класів - буржуа, пролетарів, самостійних фермерів тощо - не регламентується вищою владою, не встановлюється законодавчо і не передається в спадщину (передаються майно та капітал, але не сам статус). У чистому вигляді класова система взагалі не містить ніяких внутрішніх формальних перегородок (економічний успіх автоматично призводить до переміщення у більш високу статусну групу). Економічно егалітарні співтовариства, де зовсім відсутня класова диференціація, явище досить рідкісне. На передній план класовий поділ виходить, мабуть, тільки в буржуазних західних суспільствах. А найбільших висот класова система досягла в ліберальних Сполучених Штатах Америки.

Залишилися ще дві менш вивчені стратифікаційні системи. Першу з них можна умовно назвати *культурно-символічною*. Диференціація виникає тут із відмінностей у доступі до соціально значимої інформації, нерівних можливостей фільтрувати й інтерпретувати цю інформацію, здібностей бути носієм сакрального знання (містичного чи наукового). У давнину ця роль приділялася магам і шаманам, у середньовіччя - служителям Церкви, тлумачам священних текстів і, можливо, всім освіченим людям, у Новий час - ученим і партійним ідеологам. Претензії на спілкування з божественними силами, володіння науковою істиною, вираження державного інтересу існували завжди та скрізь. І більш високе становище в даному відношенні займають ті, хто має можливість маніпулювати свідомістю та діями інших членів суспільства, хто краще за інших може довести свої права на щире розуміння, володіє кращим символічним капіталом. Спрощуючи картину, можна сказати, що для доіндустріальних суспільств більш характерним було теократичне маніпулювання; для індустріальних - суміш партократичного і технократичного; а для постіндустріальних - технократичне маніпулювання.

Нарешті, останній, дев'ятий тип стратифікаційної системи варто назвати *культурно-нормативним* типом. Тут диференціація побудована на розходженнях

поваги та престижу, що виникають із порівняння способів життя та норм поведінки, яких дотримується даний індивід чи група. Відношення до фізичної і розумової праці, споживчі смаки та звички, манери спілкування й етикет, особлива мова (термінологія, жаргон, сленг) - усе це лягає в основу соціального розподілу. Причому, відбувається не тільки розмежування "своїх" і "чужих", але й ранжування груп ("шляхетні - нешляхетні", "порядні - непорядні", "еліта" – "звичайні люди" – "дно").

Шляхетні манери джентльмена, дозвільне споживання аристократа, самовідданий аскетизм релігійного подвижника, ораторське мистецтво ідейного вождя – це свого роду знаки певного суспільного становища в суспільстві. Вони найчастіше перетворюються в нормативні орієнтири, зразки соціальної дії й поведінки та починають виконувати функції морального регулювання, що і детермінує даний тип стратифікаційних відносин. Утім, це стосується не тільки відокремлення еліти, але диференціації всіх середніх і нижчих прошарків. У селянській громаді, де формально усі рівні між собою, існують "справні хазяїни", що живуть "за звичаєм" і за "совістю", а є ледарі, відщепенці, "перекотиполе" тощо. І на самому "дні" всередині злочинного світу теж є своя нормативна культура, свої зразки поведінки та своя "аристократія". Поява контркультур і, так званої, "антигромадської поведінки" теж багато в чому виступають продуктом морального регулювання й ідеологічного контролю, що здійснюються в певному співтоваристві.

Значна частина моделей стратифікації розкриває відношення груп людей з приводу розподілу влади, власності, знання в сфері трудової діяльності. Можна визнати цю сферу прояву нерівності домінуючою в індустріальних і постіндустріальних суспільствах. Але значна частина членів суспільства не може бути віднесена до соціальних груп за ознаками зайнятості (пенсіонери, учні, непрацюючі жінки та багато інших категорій людей). Проблема визначення соціальної приналежності всіх цих членів суспільства – одне з складних завдань стратифікаційної теорії.

Створено багато моделей стратифікації, в яких використовуються в якості головних інші критерії ранжування соціальних позицій. Мова йде про два моменти.

По-перше, в сучасному світі й сьогодні є відчутними присутність декількох основних типів стратифікації, що існують багато століть на основі відмінностей у культурах і економічних відносинах: кастова, станова, класова. Причому у багатьох сучасних суспільствах ці стратифікаційні системи співіснують і взаємодіють.

По-друге, є моделі, що відображають різні підходи до вибору тих ознак соціальної диференціації, які виявляють поділ суспільства на групи за потребами, інтересами, престижем, способом життя, ментальністю тощо. Такі моделі можуть представляти різні зрізи, аспекти ієрархічних соціальних позицій у суспільстві як цілісності, а можуть служити проявом специфічних структур у підсистемах того ж конкретного суспільства[2, с.37].

Для пізньоіндустріальних і інформаційних суспільств набуває самостійного значення *культурно-статусна* стратифікація. Якщо владній і власницькій стратифікації, які пов'язані з намаганням владних груп до виключного володіння владою й престижем, відповідає вертикальне співвідношення соціальних позицій, то культурно-статусному порядку, зміст якого полягає у збереженні статусними групами своїх різнорідних ціннісних уявлень, адекватною є неієрархічна модель.

Література

1. Кочетов А. Истоки «новой» социальной структуры // Свободная мысль.—1993. — №9. - С.290-294.
2. Капитонов Э.А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 186с .
3. Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебн. пособие.—М.: Аспект-Пресс, 1996.—216с.

1.4. Соціальний статус у сучасній теорії стратифікації

У трансформаційному суспільстві складаються нові форми соціальної диференціації, спостерігаються певні зміни в усвідомленні особистістю або групою своєї соціальної позиції, місця в соціальній ієрархії. Для індивіда актуальною проблемою є визначення свого місця у соціальній структурі, оскільки внаслідок активності різних соціальних суб'єктів утворюються нові соціальні позиції, тому відповідно оновлюється структура як така. Прикладом може бути поява нових соціальних статусів як «підприємці», «нові українці», «олігархи» тощо.

Теорія соціальної стратифікації покликана описувати систему нерівностей між групами (спільнотами) людей і передбачає, що певні соціальні відмінності між людьми набувають характеру ієрархічного ранжування. Осмислення реалій соціальної стратифікації простіше за все розпочинати з місця окремої людини серед інших людей. Будь-яка людина займає багато позицій у суспільстві. Кожна з цих позицій, що передбачає певні права і обов'язки, є «статус». Іншими словами, соціальний статус – це місце індивіда або групи в ієрархічно організованій соціальній структурі суспільства.

Різноманіття відносин, ролей, позицій призводять до відмінностей між людьми в кожному конкретному суспільстві. Актуальність вивчення проблеми соціального статусу як в теоретичному, так і в практичному плані полягає в тому, щоб певним чином впорядкувати ці відносини між людьми, що різняться між собою у багатьох аспектах.

Оновлення суспільства насамперед потребує оновлення людей, які своєю активністю забезпечують перетворення соціальної реальності. Дуже часто поза увагою дослідників залишається проблема самовизначеності людини, усвідомлення власного місця, відчуття своєї причетності до суспільних перетворень і можливостей власноруч змінювати свій соціальний статус, своє життя в цілому. Хоча чимало досліджень присвячено з'ясуванню соціального самовизначення людини шляхом обрання нею "своїх груп" у соціальному просторі, але вони повною мірою не висвітлюють, як людина уявляє власне місце у соціумі взагалі. Ми можемо з'ясувати, що людина вважає себе прихильником тієї чи іншої партії, відчуває себе громадянином України або й досі вважає себе приналежною до радянського народу, що вона відносить себе до підприємців чи ототожнює себе з інтелігенцією, проте все це не дає відповіді на запитання, як визначити позицію, яка б виражала не взаємини людини з певними соціальними спільнотами, а її місце, соціальне становище у загальній системі соціальних координат. Значні зміни становища всіх соціальних груп, розпад старих соціальних зв'язків та формуванням нових – змушує їх переглянути своє соціальне становище, по-іншому відповідати на запитання, хто вони є й куди йдуть, які мають проблеми і як ці проблеми можуть вирішуватися [1, с.261].

Поняття соціального статусу спочатку означало правове становище юридичної особи [2, с.331]. В широкий науковий обіг це поняття було введено німецьким соціологом М.Вебером, в роботах якого статус, клас і влада виступають в якості основних вимірів соціальної стратифікації. Вивчаючи принципи суспільного устрою, соціологи не могли не зауважити багатьох проміжних утворень між класами, великими групами людей, що об'єднувалися за їхнім відношенням до

власності та виробництва. Завдання полягало в тому, щоб знайти об'єктивні критерії виділення суспільних груп. Поділяючи в цілому розуміння класу за К.Марксом, М.Вебер трактував клас як велику групу людей, що знаходяться в однаковому становищі по відношенню до економічних інтересів, власності і можливостей доходу; влада пояснюється як участь людей в організаціях, що мають вплив на прийняття важливих рішень; статус визначається як суспільне визнання у вигляді позитивних або негативних привілеїв на основі стилів життя. Стиль життя включає типові способи проведення вільного часу, спілкування, вибору і облаштування місця проживання, вибору одягу тощо. Веберівські параметри соціальної стратифікації різняться за ступенем абстракції: клас є найбільш абстрактним, а статус – найбільш конкретною ланкою в його концептуальній тріаді [3].

Важливий вклад у формування теорії соціальної диференціації і соціального статусу вніс П.Сорокін. Поряд з владою і престижем, він розглядає статус в якості важливого фактору, що впливає на становище людини в суспільстві, приналежність до певних соціально-професійних груп. Для того, щоб визначити становище людини у певному соціальному просторі, відзначає Сорокін, необхідно «визначити його відношення до інших людей і інших соціальних явищ, що взяті за «точку відліку». Сам ж вибір «точок відліку» залежить від нас: ними можуть бути люди, групи або сукупність груп»[4, с.300].

Важливий вклад в розробку теорії соціального статусу внесли такі соціологи, що працювали в рамках теорії ролей, як Дж.Мід, Д.Морено, Р.Лінтон, що дозволило розробити більш глибоку концепцію природи соціальної організації і місця особистості в ній. Прибічники теорії ролей розглядають соціальний світ як сітку взаємопов'язаних позицій, або статусів, в рамках яких особистості грають свої ролі. Індивід соціально закріплений за статусом і займає його у відповідності з іншими статусами. Коли він користується правами і виконує обов'язки, він виконує роль. Роль і статус нероздільні, оскільки не буває ролі без статусу або статусу без ролі. У суспільстві, на думку Р.Лінтона, розвиваються два типи статусів – приписаний і досягнутий. Приписані (задані) статуси – це статуси, якими індивіди наділені без врахування їхніх нахилів і здібностей. Вони передбачувані і підготовка до них розпочинається з самого народження. Досягнуті ж статуси такі, що не закріплюються за індивідами з народження, але відкриті для заповнення на основі конкуренції і особистих зусиль[12, с.32].

Певний час у соціологічній практиці відбувалося взаємозамінність понять позиції і статусу. У подальшому в літературі було прийнято поділ позиції на статус і посаду. Так, статус означає позицію в загальній інституційній системі, що визнається і підтримується всім суспільством, а посада – позиція в організації, що регулюється специфічними і обмеженими правилами в обмеженій групі, тобто позиція, яку можна досягти, а не приписати. Отже, до статусу відносяться позиції, що пов'язані з соціальним походженням, статтю, віком, сімейними відносинами, а до посади – позиції, які індивід досягає в результаті свого навчання і трудової (взагалі соціальної) діяльності.

Статус будь-якого індивіда в системі стратифікації суспільства, на думку Т.Парсонса, може розглядатися як результат всіх оцінок, на основі яких він отримує статус за кожною з наступних шести шкал: приналежність до спорідненої групи; особистісні якості (стать, вік, особиста привабливість, розум, сила тощо);

досягнення; володіння; авторитет; влада. Важливим є взаємозв'язок між цими шістьма елементами стратифікаційного статусу, який частково співпадає з розмежуванням статусів на задані і досягнуті (за аналогією теорії Р.Лінтона, яким проведено розмежування між «deskriptивним» і «аскриптивним» (заданим) статусом) [5, с.362].

З точки зору стратифікаційної системи П.Бергера та Б.Бергера, досягнутий статус – це амбіційні намагання індивіда покращити свою позицію в соціальній ієрархії, щоб піднятися вгору. В ідеалі, на їхню думку, американське суспільство – це суспільство можливостей, в якому можна досягти всіх без винятку соціальних статусів [6, с. 173].

Найбільш впливовою і теоретично обґрунтованою можна вважати теорію стратифікації К.Девіса і У.Мура [13]. Згідно цієї теорії, кожне суспільство повинно вирішити проблему розміщення і мотивації індивідів в соціальній структурі. Соціальний порядок в суспільстві базується на розподілі індивідів за соціальними статусами (у відповідності з їхніми функціональними можливостями, тобто їхнім максимальним внеском у досягнення цілей суспільства) і спонукати їх виконувати соціальні ролі, що відповідають даним статусам. Тобто, нерівність і статусний розподіл у суспільстві базується на функціональній значимості даного статусу, вимогах до виконання ролі, а також труднощах заповнення статусу, що функціонально необхідний суспільству.

Сучасне розуміння статусу – це невичерпний приписаний людині ресурс, який відкриває для неї можливості впливати на суспільство і отримувати завдяки цьому ресурсу привілейовані позиції в системі влади і розподілу матеріальних благ. Соціальний статус визначається багаточисельними показниками, які задаються типом соціокультурної системи. В сучасних суспільствах особливо важливими є такі критерії, як престиж професії, рівень доходів, тривалість і якість освіти, обсяг владних повноважень і розмір власності [7, с. 28].

Соціальний статус, на думку російського соціолога В. Ільїна, - це сукупність прав і обов'язків, соціальних очікувань, форм і обсягів матеріальної та моральної винагороди, стійких нормативних форм поведінки. Статус формується на основі закону, адміністративних актів, звичаїв, моралі, релігії, громадської думки тощо [8]. Автор пропонує ввести розмежування між реальним статусом і статусом на папері. Статус на папері - це сукупність прав і обов'язків, що існують у формальних нормативних актах, але що не виконуються в реальному суспільному житті. Реальний статус - це сукупність прав і обов'язків, які виявляються у вигляді реальних практик, що повторюються. Як окремі індивіди, так і багатомільйонні маси в певних обставинах поведуться абсолютно певним чином, регулярно відтворюючи однотипні форми поведінки.

Соціально-економічний напрям вивчення статусу відображається в життєвих стилях людей. Одним із піонерів вивчення соціально-економічної стратифікації у Великобританії був Ф.Дж.Д'ет (F.G.D'Aeth.) Цей дослідник на початку ХХ ст. виділив сім життєвих стандартів або ступенів на основі доходу, а також представив опис стилів життя узагальнених типів людей. Сучасні характеристики життя людей в західному суспільстві носять зовсім інший характер в плані соціальної стратифікації, але стратифікація як така зберігається і описується у протиставленні типових життєвих стилів багатих людей, представників середнього класу і бідняків.

Так, життєвий стиль багатих людей, що визначається домінантною власністю, передбачає розширені сім'ї-клани і особливу владу старших членів сім'є (розпорядників власності). Життя значною мірою ритуалізоване і відділене від оточуючого середовища завдяки закритим школам, клубам тощо.

Життєвий стиль людей середнього класу, що визначається професійною домінантою, характеризується ізольованими сім'ями, що складаються з подружжя і недорослих дітей, відносини між поколіннями носять більш демократичний характер. Статусна кульмінація для чоловіка – це досягнення певного ступеню на службовій драбині, а для непрацюючої жінки – заміжжя і народження дітей. Слід відзначити, що люди середнього достатку в сучасних західних суспільствах складають 60-75 % населення, і тому спостерігаються суттєві відмінності за стилем життя між різновидами цієї основної соціальної страти. Найбільш яскравим показником життєвого стилю бідності і убогості є «велика сім'я», опора на родинні зв'язки і домінуюча роль жінок у сім'ї, оскільки чоловік не може заробляти на прожиття [9, с.11].

Деякі американські соціологи, в рамках соціально-економічного вивчення соціального статусу, робили акцент саме на стилі життя замість економічних факторів, і вважали, що завдяки цьому забезпечать немарксистський спосіб дослідження стратифікації. Наприклад, роботи Л.Уорнера дали стимул багатьом подальшим дослідженням класових феноменів в Америці, особливо з точки зору відмінностей у стилях життя різних класів, іншими словами в результаті численних досліджень вони підтверджують, що різні страти живуть в різних світах [6, с.161].

Е. Гіденс вважає, що поняття «клас» є об'єктивно заданим, а «статус» залежить від суб'єктивної оцінки людьми своїх відмінностей [10, с.297]. Класи формуються за допомогою економічних чинників, що асоціюються з власністю та доходом; статус зумовлюється різними стилями життя, властивими для певних соціальних груп.

Соціометричний аспект соціального статусу передбачає собою шкалювання соціальних груп і прошарків суспільства на основі ряду критеріїв, до яких зазвичай відносять рід занять і джерело доходів, походження, освіту, тип житла тощо. Так, наприклад сучасна стратифікаційна шкала за соціально-професійними категоріями – зверху вниз – виглядає наступним чином: професійні менеджери вищої ланки, інші працівники нефізичної праці, рядові клерки, рядові працівники торгівлі і сфери послуг, власники, диспетчери, кваліфіковані робітники, некваліфіковані робітники, робітники сільського господарства, фермери [11, с.62]. Соціометричне шкалювання можливе також за родом занять і може бути представлено у вигляді двох шкал, що перетинаються: «престиж» і «незалежність». Ступінь престижу відповідає певному ранговому списку роду занять, а ступінь незалежності заняття або професії ілюструється наступними прикладами: максимум незалежності – священик і фермер, мінімум незалежності – бухгалтер, клерк [9, с.13]. Критерії шкалювання можуть і не відповідати один одному: не завжди високий освітній рівень відповідає високому рівню престижу або доходу (для прикладу, шахтар, столяр заробляють значно більше, ніж вчитель або медсестра). Але в цілому шкали корелюють, утворюючи усереднену шкалу соціального успіху.

Рольовий аспект статусу проявляється в тому, що статус узагальнює багато соціальних ролей. Під роллю розуміється стійкий шаблон поведінки, що включає дії, думки і почуття людини. Рольова поведінка - це поведінка людини, що займає

певну соціальну позицію у відповідності з очікуваннями людей. Кожну з позицій, яку індивід займає протягом одного лише дня, Лінтон називав статусом, серед них і позицію в ієрархії престижу. Поняття «роль» використовується ним для позначення суми культурних зразків, що асоціюються з певним статусом. Це настанови, норми, цінності, правила поведінки, які суспільство пропонує для організації діяльності кожному власнику статусу. Вони є обов'язковими для виконання, належать позиції (статусу) незалежно від того, яка саме людина претендує на цей статус. Однак лише реалізація поведінки перетворює їх на роль. Лінтон говорить про роль як про динамічний аспект статусу [12, с.30]. Отже, статус потребує дій, а сама дія, що регулюється і спрямовується сукупністю норм, - це і є роль. Статусу, як правило, відповідають кілька ролей - так званий рольовий набір. Соціальне життя проходить організовано ще й тому, що статуси і рольові набори більш-менш упорядковані у просторі та часі.

Говорячи про умовність виділення ролей, підкреслюють їх нормативний характер: виконавці ролей повинні дотримуватися певних норм поведінки [9, с.14]. Так, покупець має право розглядати товар, робити зауваження щодо ціни, але не має права піти, не розрахувавшись. Поняття ролі пов'язано з наступними поняттями: позиція – місце в системі соціальних відносин, що займає особистість; рольові очікування – соціальні норми, яких дотримується особистість як власник конкретної ролі; рольові партнери – агенти рольових очікувань; рольові приписи – внутрішній контроль над рольовою діяльністю.

Соціальний статус людини виражається у вигляді *соціальної дистанції* між учасниками спілкування. Люди, що знаходяться в різних частинах соціального простору займають різні статусні позиції. Індивіди соціально багатолікі, що створює суттєві труднощі для визначення соціальної дистанції між ними. Не можна однозначно виміряти соціальну дистанцію між об'єктами, що займають одночасно декілька позицій і віддалені один від одного різною мірою. Поняття соціальної дистанції коректне, коли воно використовується як одновимірне в багатовимірному соціальному просторі. Набагато точніше говорити про соціальну дистанцію не між багатовимірними індивідами, а між одновимірними статусними позиціями.

Соціальна дистанція виступає в двох формах. По-перше, це дистанція між статусними позиціями в одновимірній площині соціального простору (наприклад, політичного, адміністративного, економічного, символічного тощо). Тут вимірювання дистанції можливе лише за допомогою категорії влади (у кожній площині - свого виду: адміністративна, політична, економічна тощо), виходячи з оцінки того, хто стоїть вище, хто над ким має владу, тобто в змозі нав'язати свою волю. По-друге, соціальна дистанція характеризує особистісні відносини. Ця сторона соціальної дистанції пов'язана з першою, але зовсім не жорстко. Вона визначається системами цінностей, які розділяють люди, що зіставляються (тут як одиниця виступає вже індивід, що займає декілька статусних позицій). Кожен індивід регулює дистанцію з іншим (індивідом) на обопільній основі: начальник вирішує, допускати або не допускати робітника на прийом, проте працівник сам вирішує, йти на прийом з особистого питання або не йти. На бажання скоротити дистанцію впливає не саме місце у владній ієрархії, а його престижність [8].

Дистанційний аспект статусу виражається також в суб'єктивній оцінці свого статусу і статусу партнера: людина фактично може займати позицію вищу, але

відноситись до партнера як до рівного, або фактично бути нижчою за статусом, однак поводити себе так, ніби її соціальний статус значно вищий [9, с.15]. Іншими словами, під час спілкування перетинаються суб'єктивні і об'єктивні статусні оцінки і самооцінки. Треба відзначити, що при суб'єктивній статусній оцінці (і самооцінці) на перший план висуваються почуття приналежності до певної соціальної спільноти.

Нормативний (оціночний) аспект статусу розкривається в поняттях привілеїв, престижу і поваги. Відмінності у становищі людей передбачають характерну поведінку для тієї чи іншої соціальної страти, особливі права і обов'язки, з якими асоціюється місце на ціннісній шкалі в конкретному суспільстві. Престижна поведінка – це поведінка, яка вважається позитивним зразком для тієї чи іншої соціальної групи або суспільства в цілому. Престиж не є тотожним поняттю поваги, оскільки пов'язаний з певною позицією в соціальній ієрархії, в той час як повага відноситься до появи необхідних для певної посади якостей. Під привілеями розуміються особливі права, яких немає у представників непрестижних соціальних прошарків.

Універсальним фактом суспільного життя є розподіл різних соціальних винагород серед людей, що займають різне соціальне становище. Ці соціальні винагороди зводяться до трьох типів – влада, багатство, престиж. Та проявляються у трьох способах – безпосереднє споживання, символічне споживання і обмін [9, с.17]. Виразом символічного споживання є певний стиль життя та такі форми споживання, що символізують групову винятковість. Престиж є базовим символом соціального статусу. Безпосередній вираз престижу носить символічний характер – це повага, що надається людям, нагорода їх медалями, присвоєння їм почесних звань або дотримання певної дистанції відносно тих, хто користується престижем. Відзначено, що престиж – це, з одного боку, суб'єктивна оцінка і переживання свого статусу індивідом, а з другого боку, це – соціальна величина, що структурує суспільство.

Оціночний аспект статусу виражається і як повага, що пов'язана з такими поняттями, як престиж, честь, слава, гідність тощо. Повага визначається характеристиками, які є соціальними правами на повагу: родом занять, багатством і його типом, доходом і способом його отримання, стилем життя, рівнем освіти, політичною і адміністративною владою, родинними відносинами, володіння «об'єктивними свідченнями» поваги, такими, як титул або ранг тощо. Для прикладу, освіта заслуговує на повагу частково тому, що дозволяє людині зайняти престижну посаду, але і значною мірою тому, що вона пов'язана з культурними цінностями, що визначають стиль життя. Але на певній стадії освітнього насичення суспільства цей статус оціночно може знижуватися. Тому стає важливим не наявність освіти, а ступінь освіченості. Повага також може проявлятися у поведінці і відобразитися в особливих поведінкових актах – привітаннях, зверненнях, характеристиках різних людей тощо.

Етнокультурний аспект соціального статусу активно розробляється в етнології, антропології і культурології. Статусні відносини досить специфічно виражаються в різних культурах і мовах. Наприклад, ця специфіка може проявлятися в особливих формах спілкування, зверненнях; у правилах етикету; наявності в деяких мовах особливих знаків поваги/неповаги тощо. Специфіка статусних відносин базується на нормативній системі суспільства. Так, убогість

засуджується в багатьох соціумах, але у певних релігійних спільнотах статус убогого заслуговує на повагу.

Динамічний аспект соціального статусу об'єднує проблеми, пов'язані зі зміною людиною статусу. Аналізуючи статусні відносини в тому чи іншому суспільстві, можна відзначити зміну суспільних норм і правил поведінки стосовно до соціальної ієрархії. Необхідність диференціації різних статусних нюансів залежить від умов життя. Для прикладу, в умовах великої сім'ї, що проживає в одному будинку, необхідною є диференціація прав і обов'язків того чи іншого члена сім'ї (наприклад, син, невістка, дочка, зять, свекор, свекруха тощо).

Соціальна стратифікація пов'язана з оцінкою статусних ознак людини як представника тієї чи іншої соціальної групи. Статусна оцінка передбачає:

- стратифікаційну оцінку - статус у системі соціальної стратифікації, тобто стратифікація в цілому;
- дистанційну оцінку - статусна позиція вищестоящої, нижчестоящої і рівної людини;
- рольову оцінку - співвідношення поведінки людини статусній нормі.

Стратифікаційна оцінка відноситься до справедливості та раціональності устрою в цілому, дистанційна оцінка поширюється на власний статус суб'єкта оцінки та співвідношення з цим статусом позицій інших людей, рольова ж оцінка пов'язана з різними варіантами статусної реалізації, тобто з допустимими відхиленнями від статусного прототипу.

Соціально-психологічною основою статусної оцінки є очікування [9, с.70]. Знаючи певну людину, ми можемо прогнозувати її вчинки, відносини і реакції. Ми сподіваємося, що водій маршрутного таксі їхатиме за маршрутом, що викладач читатиме лекції, що продавець торгуватиме, а не ображатиме нас за перебірливість тощо. В більш абстрактному плані, маючи уявлення про людей, що виконують певну соціальну роль, ми прогнозуємо типову поведінку виконавця цієї ролі.

Статусний набір (портрет) індивіда. Права і обов'язки (зміст статусу) можуть бути писаними і неписаними (формальними і неформальними.) Майже у всіх професіях існує формальне визначення статусу, яке фіксується в посадових інструкціях. А більшість прав й обов'язків чоловіка та дружини закріплені традиціями, а не юридичними законами.

Позиція індивіда в групі (в даному випадку йде мова про малу групу, тобто товариство знайомих людей) дає нам сукупність особистих (міжособистісних) статусів, а позиція в суспільстві – сукупність соціальних статусів.

Особистий статус – це позиція людини в сім'ї, спортивній команді, бригаді, колі друзів тощо. Він набувається завдяки індивідуальним якостям або заслугам і існує лише у вузькому колі людей. Навпаки, соціальні статуси людина набуває в широкому колі незнайомих людей завдяки участі в суспільному житті. Лідер, аутсайдер, душа компанії, зануда – приклад міжособистісних статусів. З цього боку, індивіда знають лише його знайомі. Навпаки, статуси генерал або православний, будучи соціальними статусами, поширюються на всю спільність людей. Вони визначені місцем індивіда в соціальній структурі суспільства.

Будь-яка людина наділена багатьма статусами, тому в кожен момент часу в залежності від оточуючого нас середовища певний статус може домінувати над

іншими: вдома – син або дочка, а в учбовій аудиторії – студент або студентка. На протязі свого життя індивід втрачає одні статуси (наприклад, випускника середньої школи) і набувається інші (студент-першокурсник.)

Коли втрачається певний статус, звільняються певні позиції в суспільстві, то на їхнє місце приходять новий індивід. Таким чином, статус є частиною соціальної структури та існує довгий час, тоді як люди, що його займають змінюють один одного.

Міжособистісні статуси – це точки в груповій ієрархії. Скільки малих груп – стільки систем ієрархії або систем координат, по відношенню до яких і визначаються наші статуси.

Відобразивши на площині соціальний простір, можна визначити в ньому місце індивіда та охарактеризувати його соціальний портрет. Перерахувавши всі основні (соціальні і міжособистісні), що існують довгий час статуси і доповнивши їх неосновними, або епізодичними, що існують короткий час, ми отримаємо статусний портрет індивіда, якого не спутаєш ні з ким іншим.

Статусний портрет людини носить в соціології ще одну назву – статусний набір індивіда, яку ввів в середині ХХ ст. американський соціолог Р.Мертон. Статусний набір – це сукупність всіх статусів, що належать індивіду.

Для прикладу, певний індивід є чоловіком, викладачем, людиною середнього віку, вченим секретарем наукової ради, кандидатом наук, завкафедрою, членом профспілок, членом партії демократичного спрямування, православним, виборцем, чоловіком, батьком, дядьком тощо – це його статусний набір або статусний портрет.

Соціально-демографічні статуси. Гендерні статуси – мужчина та жінка. Вікові – ці статуси називаються транзитивними, так як людина набуває їх по мірі соціалізації. Існує три основних транзитивних статуси: дитина - дорослий – старша особа.

Статуси за здоров'ям – наприклад, інвалідність змінює соціальний статус людини. Нормою співвідношення інвалідів і здорового населення прийнято вважати 10 %.

Шлюбно-сімейно-родинні статуси – це не чисто біологічна система статусів, а вони виступають продуктом суспільного розвитку. Так, родичі, набуті в результаті шлюбу є родичами не по крові, а по закону – всього близько 250 таких статусів.

Отже, до соціобіологічних (соціально-демографічні) статусів – відносяться ті, які дані нам природою – вікові, статеві, расові, національні, статуси за здоров'ям, шлюбно-сімейно-родинні статуси. Особлива система – статуси за здоров'ям – це інваліди від народження, або ті, що стали інвалідами.

Соціальні статуси. Економічний статус – статус, який отримується незалежно від освіти, але завдяки місцю, яке займає цей статус в економічній системі розподілу праці. Економічний статус мають наймач, рантист, власник, найманий працівник, землевласник тощо. Права й обов'язки, можливості економічних статусів визначаються відношенням до власності та наявності грошей. Рантист і наймач живуть на відсотки з вкладених або відданих застави грошей. Капіталіст володіє засобами виробництва, найманий працівник продає свою єдину власність – робочі руки. А от, орендатор – це професійний чи економічний статус? Мабуть, економічний, так як для отримання професійного статусу треба вчитися.

Політичний статус – це приналежність до державного апарату управління або політичних асоціацій (партій, рухів). Цей статус спрямований на отримання і ефективного використання влади. Політичними статусами наділені всі державні службовці, а також всі, хто належить до різних партій, громадських рухів або так чи інакше стикаються з владою. Влада – основний критерій для визначення політичного статусу. Політичних статусів можна виділити сотні.

Професійний статус –любий статус, для отримання якого необхідно пройти довге або короткострокове навчання (для окремо взятої країни норма складає коло 40 тис. професійних статусів). Професійним статусом володіють всі професії та спеціальності в середині них. Президент – це не професія, а водій, викладач – професія. У розвиненому суспільстві існує близько 40 тисяч професій і спеціальностей.

До релігійних статусів відносяться віруючий або невіруючий, християнин, буддист, мусульманин, а також хрещений, висповіданий та невисповіданий. Крім них, велику групу релігійних статусів дає церковна ієрархія – в загальному не менше 300 статусів.

Територіальні статуси володіють індивіди, що живуть у місті чи в селі та відрізняються рівнем життя. Існують різні територіальні статуси – міщанин або житель села, провінціал, турист, емігрант й іммігрант, люди без певного місця проживання тощо.

Статуси в галузі культури – складаються з 4-х базових сфер: наука, освіта, мистецтво, релігія.

Під епізодичними статусами ми будемо розуміти лише ті, які існують дуже короткий період часу (пішохід, пасажир), вони також називаються неосновними.

Всі суспільні статуси відносяться до основних, а неосновні (епізодичні) – ті, що існують короткий час (пасажир, пішохід, глядач, покупець)

Головний і особистий статус. Головним статусом називається найбільш характерний для даного індивіда статус, згідно якого його виділяють оточуючі або з яким вони його ототожнюють. Головний статус, пов'язаний з основним місцем роботи або заняттям: директор комерційного банку, науковий співробітник, поліцейський, робітник на промисловому підприємстві тощо. Головним виступає той статус, який визначає стиль життя, коло знайомих, манеру поведінки тощо. Для наукової інтелігенції головним часто виявляється не місце роботи або рід занять, а вчена ступінь, для менеджера – посада або ієрархічний ранг.

Особистий статус – становище, яке людина займає в малій, або первинній групі в залежності від того, як він оцінюється за своїми індивідуальними якостями. З'ясовано, що соціальний статус має першочергове значення серед незнайомих, а особистий – серед знайомих людей.

Кожен індивід наділений набором соціальних й особистих статусів, оскільки належить до багатьох великих і малих груп. До останніх відносяться сім'ї, коло родичів і знайомих, спортивна команда, шкільний клас, студентська група, клуб за інтересами, молодіжна тусовка тощо. В них можна мати високий, середній або низький статус, тобто бути лідером, незалежною людиною, аутсайдером.

Приписуваний і досягнутий статуси. *Приписуваний* – статус, володіння або зміни якого знаходиться поза контролем індивіда, залежить або від природи, або від інституту спадковості (раса, стать, національність тощо).

Дві біологічно рівні статі – чоловік і жінка, потрапляючи в соціальне середовище наділяються різними значеннями, тобто їм приписуються різні соціальні якості. В результаті біологічна стать перетворюється в соціальній рід – гендер. Суспільство перекреслило те, що приписала їм природа, і створило нову структуру відносин двох статей, перетворивши їх в соціальні характеристики, соціальні статуси. Фемінізм виступає за перерозподіл ролей між чоловіком і жінкою, Суть цього руху – зрівняння прав двох статей й усунути соціальну дискримінацію, але зовсім не в пануванні однієї з статей над іншою. Приписуваний статус – це вроджений статус, але який потім обов’язково визнається суспільством або групою.

Система родинних зв’язків і відносин дає цілий набір вроджених і приписуваних статусів: син, дочка, сестра, брат, батько, племінник, тітка, кузина, дідусь тощо.

Якщо приписуваним є будь-який статус, що отриманий не за своєю волею, над яким індивід немає контролю, то *досягнутий статус* набувається в результаті вільного вибору, особистих зусиль і знаходиться під контролем людини. Такими статусами є статуси президента, студента, професора, православного, члена консервативної партії та багато інших. Досягнутий статус не підлягає автоматичній передачі, його можна лише заслужити, приклавши зусилля і проявити свої досягнення та таланти. Статуси чоловіка, дружини, хрещеного батька та матері – досягнуті, оскільки їх отримують за власним бажанням.

До змішаних статусів відносять такі позиції, які наділені одночасно властивостями і приписуваного, і досягнутого статусів: статус безробітного, якщо він отриманий не добровільно, а в результаті масового скорочення виробництва, економічної кризи, вважається змішаним.

Статусна поведінка проявляється у трьох сферах: набуття статусу; поведінка в статусному становищі та втрата статусу. Іноді саме поведінка стає найбільш яскравою ознакою прояву того чи іншого статусу.

Отже, кожна людина у суспільстві перебуває у багатьох групах – великих і малих – і займає багато позицій. Кожна група наділена власною ієрархією. У тому випадку, якщо статус розглядається як місце в ієрархії, його називають рангом. Ранг статусу визначає те, яким він є – високим, середнім або низьким.

Неспівпадіння (або несумісність) статусів – це неспівпадіння рангів статусів або протиріччя прав й обов’язків. Статусна несумісність виникає за двох обставин:

- коли індивід займає високу позицію в одній групі та низьку – в іншій;
- коли права й обов’язки одного статусу протирічать або заважають здійсненню прав і виконанню обов’язків іншого статусу.

Статусна несумісність – це таке становище, при якому одна й та ж людина в різних групових ієрархіях займає різні ранги – високі, середні чи низькі.

На відміну від цього, статусною сумісністю називається таке становище, при якому одна й та ж людина в різних групових ієрархіях займає приблизно однакові ранги: всі високі, всі середні чи всі низькі.

Статусна несумісність характеризує становище індивіда в соціальній стратифікації, виступає причиною особистої незадоволеності та соціального напруження. Людина відчуває дисгармонію в своїх статусах, її не покидає почуття песимізму, розчарування в собі та в житті, що призводить, в свою чергу, до психологічної незадоволеності. Невипадково в соціології статусна несумісність розглядається як соціальне напруження в статусній системі суспільства. Іншими словами, її наявність – ознака хвороби, що глибоко сидить в надрах соціальної структури.

Таким чином, статусна несумісність перетворюється у чинник соціальної мобільності – вертикальної чи горизонтальної, висхідної чи низхідної. Для багатьох вона залишається тупиком. Постійного володаря тупику називають маргіналом. Маргінал – людина, що відірвалася від однієї страти, класу, культури та ще не пристала до іншої.

Динаміка статусного портрету індивіда в суспільстві. На протязі свого життя (в науці все життя називають життєвим циклом, розбитим на основні: дитинство, зрілість і старість) індивід здобуває та втрачає статуси по мірі того, як розширює (або звужує після виходу на пенсію) свою активність, влаштовується на роботу, просувається по службовій драбині тощо (див. рис. 1).

Життєвий цикл – поняття, яке описує відносно замкнуті та якісно відмінні етапи життя окремої людини. Виділяють цикли сімейного життя, трудового життя, цикл дитинства. Життєвий цикл, на відміну від часу життя, відноситься до змістовних понять.

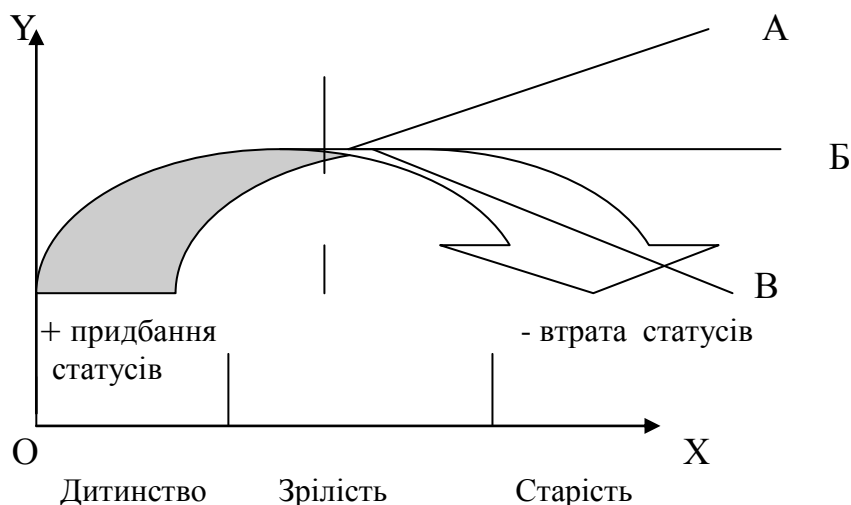

Рис.1 Динаміка статусного портрету людини (три можливі позиції): вісь OX – час життя окремої людини, вісь OY – кількість статусів.

Соціальний статус і соціальна роль – це дві сторони одного і того ж явища. Статус – структурна комірка суспільства, роль – його динамічний аспект. Відмінність: індивід *займає* статус, але *грає* роль. Статус описує суспільство в нерухомості, тобто розкриває статистичну картину світу. Роль описує суспільство у русі, тобто розкриває динамічну картину світу. Якщо статус – це позиція в суспільстві, то роль – модель поведінки у відповідності до цієї позиції. Отже, роль – динамічна характеристика статусу.

Рольовий набір – сукупність ролей (рольовий комплекс), що асоціюється з одним статусом. Кожен статус включає ряд ролей. Для прикладу, статус

університетського професора передбачає такі ролі, як викладач, дослідник, наставник молоді, консультант, адміністратор, автор наукових статей, спеціаліст в галузі знань тощо. У кожній ролі свій тип реалізації соціальних відносин.

Виділені аспекти вивчення соціального статусу людини взаємно перетинаються і відображають не стільки внутрішні характеристики поняття статус, скільки ступінь розробленості окремих проблем, пов'язаних з предметом аналізу. Таким чином, поняття соціального статусу людини, будучи соціологічним за своєю суттю, отримує в сучасному комплексі наук про людину багатоплановий розріз. Соціальний статус людини розкривається в рольових, дистанційних і нормативних характеристиках поведінки, що обумовлена соціально-економічними і культурно-етичними чинниками суспільного життя, а також ці характеристики складають концептуальне ядро категорії соціального статусу людини і розкриваються в стратифікаційній позиції і стилі життя. Соціологічний аналіз соціального статусу передбачає також, з одного боку, вивчення символів статусу (особливостей одягу, житла, манер, способи проведення дозвілля тих або інших статусних груп тощо), а з другого боку, оцінку соціального статусу, що проявляється в престижності або не престижності певної соціальної позиції у суспільстві. При цьому, символи і оцінка соціального статусу можуть виражатися в поведінці людей. Зокрема, поведінка різних статусних груп стандартизується в формулах етикету, специфічних моделях поведінки, спілкування тощо, що формально чи неформально прийняті у певному суспільстві в певний період.

Література:

1. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 400с.
2. Сапов В.В. Статуса социального теории //Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. - С.331-332
3. Вебер М. Основные понятия стратификации. //Человек и общество. Хрестоматия. / Под ред. С.А.Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – С.85-106.
4. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543с.
5. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – 880с.
6. Петер Л. Бергер, Бриджит Бергер Социология: биографический подход// Личностно-ориентированная социология. – М.:Академический Проект, 2004. – 608с.
7. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация: Учебн. пособие. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 318 с.
8. Ильин В. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма). - Socnet 2000.
9. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
10. Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
11. Доманський Г. Формування середнього класу в Польщі: рушійні сили і перепони. //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. - №3. – С. 52-80.
12. Линтон Р. «Статус и роль» //Человек и общество. Хрестоматия. /Под ред. С.А.Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – С.29-37.

13.К.Дэвис «Функционалистское обоснование стратификации» //Человек и общество. Хрестоматия. /Под ред. С.А.Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – С.107-117.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ АНАЛІЗУ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

2.1. Класичні теорії соціальної стратифікації

Ще давньогрецький філософ *Платон* (428/427-348/347 р. до н.е.) міркував над розшаруванням людей на багатих і бідних. Суспільство, на думку Платона, має класовий характер. Усі громадяни входять в один із трьох класів: а) правителів; б) воїнів і чиновників; в) працівників (хліборобів, ремісників, лікарів, акторів тощо). Правителів він поділяв на правлячі і не правлячі групи. Всім цим основним стратам (класам) приписувалися певні функції. Мудрі правителі виступали як батьки стосовно інших двох класів. Платон виключав усяку можливість спадкування класового статусу та припускав повну рівність можливостей для всіх дітей, тобто кожен мав рівні шанси виявити свої природні здібності та міг бути навчений для виконання своєї власної ролі в житті.

Отже, Платон спроектував високо стратифікаційне суспільство, у якому характерними рисами правлячого класу є рівність можливостей (шансів), повне усунення приватної власності та концентрація уваги на загальному добробуті.

Арістотель (384-322 до н.е.) у своїй філософській праці "Політика" також розглядав питання соціальної нерівності. Він писав, що у всіх державах є три елементи: один клас - дуже багатий; інший - дуже бідний; третій же - середній. Цей третій - найкращий, оскільки його члени за умовами життя найбільш готові додержуватися раціонального принципу. Багатії ж і бідняки стикаються з труднощами при дотриманні цього принципу. Саме з бідняків і багатіїв одні виростають злочинцями, а інші шахраями. Різка нерівність власності є небезпечною для рівноваги держави, тому Арістотель хвалить суспільство, де середній клас сильніший за інші.

Пізніше соціальні філософи, включаючи *Д.Локка*, *И.Бентама*, *Ж.Руссо*, *Г.Гегеля* тощо вважали, що поява соціальних класів чи прошарків базується на вроджених чи набутих відмінностях, або ж на комбінації тих й інших [1, с. 63-64, 66, 67].

У соціологічній думці співіснують різні методологічні підходи до вирішення питань про суть, витоки та перспективи розвитку соціальної стратифікації (див. таблицю 1).

Перший напрямок аналізу соціальної стратифікації називають конфліктним підходом, оскільки аналізує її з позицій теорії конфлікту. Згідно цієї концепції, соціальна стратифікація не є необхідною і неминучою, вона виникає із боротьби груп, їх конфлікту. Найвпливовими теоретичними підходами були праці *К. Маркса* і *М. Вебера*, а більшість пізніших теорій стратифікації були побудовані на їхніх ідеях [2, с.24-25].

Основні позиції *конфліктного* підходу були сформульовані *К.Марксом*, який пов'язує соціальну нерівність з різним розміщенням груп у системі матеріального виробництва, зі ставленням до власності. Панує той, хто володіє засобами виробництва. Уся історія суспільства - це історія боротьби класів. З розвитком суспільства зростає, за Марксом, соціальне напруження, багатство зосереджується в

руках небагатьох, розвивається конфлікт, який закінчується вибухом, ліквідацією експлуатації.

Більшість праць Маркса стосуються стратифікації, і насамперед, соціального класу. Хоча, він так і не дав систематичного визначення поняття „клас”. На думку Маркса, клас – це група людей, що перебувають в однаковому відношенні до засобів виробництва – засобів, якими вони заробляють на життя. За Марксом, класи виникають і ведуть боротьбу на основі різного становища та різних ролей, що виконуються індивідами у виробничій структурі суспільства. Іншими словами, найбільш загальною основою утворення класів є суспільний поділ праці [1, с.68].

Таблиця 1.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ.

Конфліктний підхід	Функціональний підхід	Еволюційний підхід
1.Стратифікація не є необхідною, але й не є неминучою. Вона виникає із конфлікту груп.	1. Стратифікація природна, необхідна, неминуча, оскільки пов'язана з багатоманітністю потреб, функцій та соціальних ролей.	1.Стратифікація не завжди є необхідною і корисною. Вона з'являється не лише в силу природних потреб, але й на основі конфлікту, що виникає результати розподілу додаткового продукту.
2.Стратифікація не є справедливою. Її визначають інтереси можновладців.	2.Винагорода здійснюється відповідно до ролі, і тому вона справедлива.	2.Винагорода може бути справедливою і не справедливою.
3.Стратифікація ускладнює нормальне функціонування суспільства.	3.Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.	3.Стратифікація може сприяти, а може і перешкоджати розвитку суспільства.

Два основні класи складаються з тих, хто володіє засобами виробництва (промисловців або капіталістів) і тих, хто заробляє собі на прожиття, продаючи їм свою робочу силу - робітничий клас, для позначення якого Маркс іноді вживав термін „пролетаріат”. Відносини між цими двома класами, згідно Маркса, є експлуаторськими. Маркс був вражений тими нерівностями, що їх створює капіталістична система. Хоча в давні часи аристократи жили в розкошах, на відміну від селян, проте аграрні суспільства були порівняно бідні. Навіть, якщо б не було аристократії, рівень життя неминуче залишався б низьким. Проте, з розвитком сучасної промисловості багатство виробляється в небачених раніше масштабах, але робітники мають мало доступу до багатства, що створюється їхньою працею. Вони залишаються порівняно бідними, тоді як багатство, нагромаджене класом власників, зростає.

Окрім цих двох основних класів, існують також інші, що їх Маркс називає перехідними класами. Це класові групи, що залишились від виробничої системи попереднього типу, як, наприклад, селянство в сучасних суспільствах. А також привертає увагу до розколів, що виникають всередині класів. Ось деякі приклади:

- у вищому класі частими є конфлікти між фінансовими капіталістами (скажімо, банкірами) і промисловцями;
- існує розмежування інтересів між людьми, які володіють невеликим бізнесом, і тими, хто володіє або управляє великими корпораціями. І ті, й інші належать до

класу капіталістів, але політика, що сприяє розвиткові великого бізнесу, не завжди відповідає інтересам малого;

- найнижчий прошарок робітничого класу становлять безробітні – ті, хто довгий час не можуть знайти роботу. Ці групи складаються здебільшого з представників етнічних меншин.

Марксове розуміння класу спрямовує нашу увагу на об'єктивно структуровані економічні нерівності в суспільстві. Належність до класу базується не на тому, що людина думає про свою позицію, а на об'єктивних умовах, які дозволяють одним мати більший доступ до матеріальних винагород, ніж іншим. Важливим моментом є й об'єктивність існування класів, незалежно від того, усвідомлюють це самі члени класу чи ні. Поняття об'єктивності існування класів є особливою рисою підходу Маркса до вивчення стратифікації [1, с.71].

Критики марксистської концепції виступили проти абсолютизації критерію ставлення до власності та спрощеного уявлення про соціальну структуру як взаємодію двох класів. Вони посилаються на різноманітність страт, на те, що історія знає приклади не лише загострення відносин між стратами, але й зближення, зникнення протиріч.

Конфліктний підхід отримує розвиток у працях *М.Вебера*, який також не дав точного визначення класів. Його концепція класів вкраплена в створену ним загальну теорію індустріального суспільства та соціальної дії. Класи, за Вебером, - сукупність людей, що мають подібні життєві шанси, детерміновані їхньою владою, що дає можливість одержувати блага та мати доходи.

Клас, іншими словами, це люди, що знаходяться в одній класовій ситуації, тобто ті, що мають однакове становище в економічній сфері: подібні професії, однакові доходи, приблизно однакове матеріальне становище [1, с.81].

Вебер виділяє три компоненти соціальної нерівності: майнова нерівність; статусна нерівність та влада. В основі соціальної нерівності лежать не тільки власність і рівень доходів, але й нерівність статусів, які дозволяють виконувати ту чи іншу соціальну роль і забезпечують можливість досягнути певного становища, а також рівень володіння реальною владою, зокрема, приналежність до тих чи інших політичних сил.

Підходи до вивчення соціальної стратифікації, що були закладені М. Вебером, розглядали соціальну структуру суспільства як багатовимірну систему, в якій поряд із класами та відносинами власності, що їх породжують, важливе місце належить статусу та владі.

Підхід Вебера до стратифікації побудований на теорії Маркса, яку, проте, він модифікує і розвиває. Існують дві головні відмінності між цими теоріями. По-перше, хоча Вебер і поділяє погляд Маркса на те, що клас заснований на об'єктивно заданих економічних умовах, однак він розпізнає значно більше економічних чинників, важливих у формуванні класу, аніж Маркс. Згідно з Вебером, класовий поділ залежить не лише від контролю або відсутності контролю над засобами виробництва, але й від економічних відмінностей, які безпосередньо не пов'язані з власністю. Такі ресурси складаються передусім з професійного вміння та уповноважень чи кваліфікації, завдяки чому визначаються певні види праці та

можливості працевлаштування. По-друге, Вебер розрізняє ще два основні аспекти соціальної стратифікації, окрім класу. Один він називає «статусом», другий – «партією». Поняття статусної групи він сформулював за аналогією із середньовічним станом, бо німецьке слово *stand*, яке він для цього використав, означає і те, і друге [3, с.297].

Статус у теорії Вебера має відношення до соціальної репутації або престижу, що його здобуває та чи інша група, відрізняючись цим від інших соціальних груп. Статусні ознаки часто змінюються незалежно від класового поділу, і соціальна репутація може бути або позитивною, або негативною. Позитивно привілейовані статусні групи включають у себе будь-які угруповання людей, що мають високий престиж в умовах даного суспільного ладу. Наприклад, високий престиж мають лікарі, адвокати. Групи паріїв – це негативно привілейовані статусні групи, які зазнають дискримінації, що не дозволяє їм скористатися з можливостей, відкритих для більшості інших. Групою паріїв у середньовічній Європі були євреї, їм заборонялося брати участь у певних видах діяльності й обіймати високі офіційні посади.

Якщо клас об'єктивно заданий, то статус залежить від суб'єктивної оцінки людьми соціальних відмінностей. Класи формуються за допомогою економічних чинників, що асоціюються з власністю та доходом; статус зумовлюється різними стилями життя, властивими для певних соціальних груп. Він розробив цілісне вчення про умови, необхідні для формування статусних груп. Їхню основу складають громади, бо саме в них формуються статусні групи. У свою чергу, громади складаються зі статусних груп, які наділені певним рівнем соціального престижу (чи почесностей), що визнаються індивідами.

Партія позначає групу індивідів, які працюють разом, тому що мають спільне походження, цілі та інтереси. Маркс намагався пояснити як різницю в статусі, так і організацію з позицій класового підходу. Проте, Вебер вважає, що ні перше, ні друге не зводиться лише до класового поділу, хоча й зазнає його впливу. Партії можуть виникати на основі спільних для різних класів інтересів; наприклад, в основі утворення партії можуть лежати релігійні вірування або націоналістичні ідеали.

Спираючись на свою концепцію економічних і статусних чинників стратифікації, Вебер конструює своє розуміння влади. Влада, що у традиційному марксистському аналізі виникає внаслідок класового становища, насправді набагато більш складний феномен. Він визначає владу як можливість особистості чи групи реалізувати свою волю навіть при опорі інших. Влада може бути функцією володіння ресурсами в економічних, статусних і політичних системах; і клас, і статус – ресурси володіння владою. Вебер бачив міцний зв'язок між класами, статусними групами та партіями. Він писав: "партії можуть представляти інтереси, виходячи з "класового" чи "статусного становища", і мати своїх прихильників або з даного класу, або ж зі статусної групи. Але партії зовсім необов'язково мають бути класово чи статусно-орієнтованою, і найчастіше вона є ні тою, ні іншою" [1, с.84-86].

У Вебера немає чіткої класової структури капіталістичного суспільства, тому різні інтерпретатори його робіт дають різні переліки класів. З огляду на його методологічні принципи й узагальнюючи його історичні, економічні і соціологічні

роботи, можна в такий спосіб реконструювати його типологію класів при капіталізмі:

1.Робітничої клас, що позбавлений власності. Він пропонує на ринку свої послуги і диференціюється за рівнем кваліфікації.

2.Дрібна буржуазія - клас дрібних бізнесменів і торговців.

3.Позбавлені власності "білі комірці": технічні фахівці й інтелігенція.

4.Адміністратори і менеджери.

5.Власники, що також прагнуть через утворення до тих переваг, якими володіють інтелектуали:

5.1.Клас власників, тобто ті, хто одержує ренту від володіння землею, шахтами і т.п.

5.2."Комерційний клас", тобто підприємці.

Вебер стверджував, що власники - це "позитивно привілейований клас". На іншому полюсі - "негативно привілейований клас", сюди він включав тих, хто не має ні власності, ні кваліфікації, яку можна запропонувати на ринку. Це люмпен-пролетаріат. Між двома полюсами знаходиться цілий спектр так званих "середніх класів", що складаються як із дрібних власників, так і з людей, здатних запропонувати на ринку свої навички й уміння (чиновники, ремісники, селяни тощо) [1,с.81-82].

Отже, веберівське трактування соціальної нерівності припускає, що в ній на тому самому людському матеріалі, виступаючи в різних конфігураціях, існують і взаємодіють три типи стратифікаційних ієрархій. Вони в значній мірі незалежні одна від одної та з різних сторін, на різних принципах упорядковують і стабілізують поведінку членів суспільства [1, с.87].

Праці Вебера про стратифікацію мають велике значення, бо показують, що не тільки класовий поділ, а й інші виміри стратифікації мають значний вплив на життя людей. Ідеї, розвинуті Марксом і Вебером, досі широко використовуються в соціології, хоча лише зрідка без певних модифікацій.

Найбільш розробленою є *функціоналістська* концепція (Парсонс, Шилз та ін.), з точки зору якої стратифікаційна система являє собою диференціацію соціальних ролей і позицій, а також є об'єктивною потребою будь-якого розвинутого суспільства. З одного боку, вона зумовлена поділом праці та соціальною диференціацією різних груп, а з іншого - є результатом дії пануючої в суспільстві системи цінностей і культурних стандартів, що визначають значимість тієї чи іншої діяльності та узаконюють соціальну нерівність, що склалася в суспільстві.

У теорії соціальної дії *Т.Парсонса* робиться спроба розробити універсальні критерії соціальної стратифікації, в якості яких виділяються:

- «якість», тобто приписування індивіду певної характеристики, позиції (наприклад, відповідальність, компетентність та ін.);
- «виконання», тобто оцінка діяльності індивіда у порівнянні з діяльністю інших людей;
- «володіння» матеріальними цінностями, талантами, майстерністю, культурними ресурсами.

В емпіричній соціології Парсонсом виділяються три різні підходи до вивчення соціальної стратифікації, про які ми згадували раніше, а саме: «само оціночний» або

метод „класової ідентифікації», метод «оцінки репутації» та «об'єктивний підхід», коли дослідник оперує певним об'єктивним критерієм соціальної диференціації; найчастіше базується на соціально-класовій шкалі, що пов'язаний з поняттям соціально-економічний статус, який містить три змінні—престиж професії, рівень освіти та рівень доходу.

При вивченні соціальної стратифікації часто використовується семикласова вертикальна шкала:

- 1) вищий клас професіоналів, адміністраторів;
- 2) технічні спеціалісти середнього рівня;
- 3) комерційний клас;
- 4) дрібна буржуазія;
- 5) техніки і працівники, що здійснюють керівні функції;
- 6) кваліфіковані робітники;
- 7) некваліфіковані робітники.

Парсонс вважав, що сутністю стратифікації в будь-якому суспільстві є відносна моральна оцінка, система цінностей, у термінах якої оцінюються різні соціальні одиниці. Що ж стосується критеріїв такої оцінки, то Парсонс знаходиться тут під впливом уорнерівської традиції та його системи суб'єктивних оцінок [1, с.93].

Одним з основних варіантів застосування загальної теорії функціоналізму до проблем соціальної стратифікації є концепція *К.Девіса* й *У.Мура*, які також як і Т.Парсонс, стверджували, що їхня теорія пояснює функціональну необхідність і універсальну наявність стратифікації в кожному суспільстві. Під стратифікацією ними розумівся нерівномірний розподіл матеріальних благ і суспільного престижу. Цей нерівномірний розподіл визначається функціональною важливістю (значимістю) позицій. Важливість позиції може тлумачитися подвійно. У суб'єктивному значенні - позиція важлива тому, що люди визнають її такою. В об'єктивному значенні - позиція важлива поза залежністю від того, що вважають люди. В останньому змісті важливість позиції визначається місцем в ієрархічних структурах соціальної організації.

У працях *К.Девіса* й *У.Мура* вперше не з оціночних і моралізаторських позицій, а з позицій наукового аналізу був розкритий феномен соціальної стратифікації: "як не дивно, головна функціональна необхідність, що пояснює універсальне існування стратифікації, пов'язана з тим, що будь-яке суспільство стикається з неминучою проблемою розміщення індивідів і стимулювання їх усередині своєї соціальної структури. Як функціонуючий організм, суспільство повинно певним чином розподіляти своїх членів по різних соціальних позиціях і спонукати їх виконувати обов'язки, що пов'язані з цими позиціями.

Девіс і Мур запропонували наступні базові ідеї, що уже півстоліття служать джерелом дискусій:

- деякі позиції в суспільстві функціонально більш важливі, ніж інші;
- тільки невелике число людей у будь-якому суспільстві має здібності, що дають можливість виконувати ці більш відповідальні функції;
- щоб спонукати обдарованих людей нести нелегкі навантаження, опанувати знаннями і навичками, їм суспільство відкриває доступ до дефіцитних і необхідних благ;

- цей нерівний доступ до благ (дефіцитних ресурсів, наприклад, унікальних засобів підтримки здоров'я) призводить до того, що різні страти користаються неоднаковим престижем і повагою;
- престиж і повага, права та переваги створюють інституціоналізовану нерівність, тобто стратифікацію;
- отже, соціальна нерівність між стратами за цими ознаками позитивно функціональна та неминуча в будь-якому суспільстві [1, с.93-96].

Отже, функціональний підхід розглядає стратифікацію як необхідне, неминуче і універсальне явище, що пов'язане з природною багатоманітністю функцій, соціальних ролей. Ієрархія функцій визначає ієрархію соціальних груп. Винагорода здійснюється відповідно до ролі, і тому вона справедлива.

Проте, функціональний підхід не може пояснити дисфункцій, коли окремі ролі винагороджуються зовсім не пропорційно до їхньої значимості, значення для суспільства. Критики функціоналізму підкреслюють, що висновок про користь ієрархічної побудови суперечать історичним фактам про сутички, конфлікти страт, які призводили до складних ситуацій, вибухів та іноді відкидали суспільство назад у суспільному розвитку.

Майже одночасно з Марксом і на противагу йому, свої уявлення про соціальну нерівність висловив *Герберт Спенсер*, автор природно-органічного вчення про класи. Він бачив сутність еволюції суспільства в переході від гомогенності до гетерогенності, тобто в зростаючій розмаїтості. Спенсер висунув ідею про загальну тенденцію до зростання внутрішньої диференціації, що супроводжується вдосконаленням процесу інтеграції органів суспільного організму.

Він вважав джерелом класових відмінностей завоювання. Переможці творять панівний клас, переможені стають рабами або кріпаками. Г.Спенсер знаходив у суспільстві три великих системи органів - три великих класи. Нижчий клас виконує функції підтримки життя суспільства шляхом добування матеріалів для їжі та її виготовлення; середній клас зайнятий доставкою цих продуктів, їх купівлею та продажем (вони виконують функції судинної системи у тварин); вищий клас - керівний, направляючий, пануючий [1, с.72-73].

Важливий внесок у становлення теорії соціальної нерівності вніс австрійський соціолог *Людвіг Гумплович*. Він звернув увагу на роль і значення соціальних груп у будівництві суспільства, визнавши в цих соціально-групових утвореннях (суспільних класах) найпростіші й основні елементи соціуму, що є вихідними при вивченні соціального життя.

Відносини панування та підпорядкування - загальний і основний розподіл соціальних класів; вони в той же час є і відносинами народногосподарського поділу праці між класами. Правда, для Гумпловича не так важливо: чи є розподіл на панів (чи пануючих) і на залежних (чи підлеглих) класовим чи становим.

Класове розшарування, на його думку, особливо різко виступає там, де збереглися і ще не затушувалися етнічні розходження між частинами суспільства. Узагалі для нього соціальний клас історично пов'язаний єдністю походження, расової приналежності та племінного споріднення. Виходить, що класи - природна поява панування більш сильної й обдарованої раси над більш слабкою. Але

поступово диференціація класів, спочатку заснована на етнічних відмінностях, починає будуватися на поділі праці.

Вернер Зомбарт вважав, що кожен клас - продукт визначеної історичної епохи, що втілює господарську систему минулого й у той же час, що зберігається в господарській системі сьогодення. Стара господарська система втілюється в якому-небудь одному класі, що залишається й у новому суспільно-господарському ладі. У підсумку замість конфліктуючих класів отримують ієрархію станів, що пронизана ідеалістичним кредо свого творця (клас-носії духу, ідеї відповідної йому господарської системи, свідомо розвинутого переконання людей у їхній спільності тощо) [1, с.73-74, 76].

Рене Вормс розглядав класовий поділ суспільства разом із професійним. Той й інший поділ суттєво різні, але не можна уявити собі один, не враховуючи іншого. Відмінності ж між ними в тому, що професії, якщо можна так виразитися, розташовані одні поряд з іншими, одні біля інших. Класи ж розташовані інакше: вони також йдуть рядами, але ці ряди піднімаються одні над іншими, ніби лежать шарами одні над іншими.

Клас, за Вормсом, включає в себе всіх тих, котрі належать до того самого рангу, до однієї й тої ж соціальної сходинки, яка б не була їхня професія. Розподіл за професіями він називає горизонтальним; розподіл же на класи вертикальним. "Соціальний ранг", за Вормсом, множинна, агрегована (але не субординована) характеристика індивідів за багатством, владою, престижем, вихованням, способом життя тощо [1, с.77-78].

Американський соціолог *Річард Сентерс* писав, що суспільний клас є тим, чим люди його колективно вважають. "Класи - це психологічні угруповання, значною мірою суб'єктивні за своїм характером, що залежать від класової свідомості (тобто від почуття групового членства) ...клас - це частина людського еґо, його почуття ... ідентифікації з чимось більшим, ніж він сам." Сентерс визначав класовий поділ американського суспільства, опитуючи вибірково людей, до якого соціального класу вони себе зараховують [1, с.88].

Важливе місце у розумінні законів соціальної стратифікації займає концепція *П. Сорокіна*. Соціальна стратифікація — це диференціація населення на класи і верстви в ієрархічному ранзі. Її основа та сутність — у нерівномірному розподілі прав і привілей, відповідальності й обов'язків, наявності певних соціальних цінностей, влади та впливу серед членів тої чи іншої спільноти. Конкретні форми соціальної стратифікації, вважає Сорокін, різноманітні та багаточисельні, однак усе їхнє різноманіття може бути зведене до трьох основних форм: економічна, політична і професійна стратифікація. Як правило, усі вони тісно переплетені: люди, що належать до вищої верстви у якомусь одному відношенні, звичайно належать до тієї ж верстви й за іншими параметрами, і навпаки [4, с.302-303].

Соціальна стратифікація, згідно *П.Сорокіна*, є постійною характеристикою будь-якої соціально організованої групи. Змінюючись за формою, соціальна стратифікація існувала у всіх суспільствах і продовжує існувати в науці та мистецтві, політиці та менеджменті, банді злочинців і демократіях "соціальних зрівнювачів" — скрізь, де існує будь-яка організована соціальна група. При цьому,

однак, вона відрізняється якісно та кількісно. Кількісний аспект соціальної стратифікації в її основних формах включає висоту та профіль „соціальної споруди” (відстань від його основи до вершини, крутизну і пологість схилів соціальної піраміди тощо). Предметом якісного аналізу є внутрішня структура соціального конусу, його цілісність, внутрішня організація.

Економічна стратифікація включає два основних типи флуктуації: перший відноситься до економічного підйому чи падіння групи; другий — до росту чи скорочення стратифікації усередині самої групи. Питання про те, чи піднімається група до більш високого економічного рівня чи опускається, може бути вирішене загалом на основі коливань національного доходу і багатства на душу населення, що вимірюється в грошових одиницях. На цьому матеріалі, вважає П.Сорокін, можна порівнювати економічний статус різних груп.

Будь-яке суспільство, переходячи від первісного до більш розвинутого стану, виявляє посилення економічної нерівності, що виражається в змінах висоти та профілю економічної піраміди суспільства. При цьому, в нормальних соціальних умовах економічний конус розвинутого суспільства коливається у визначених межах. Його форма відносно постійна. При надзвичайних обставинах (наприклад, революція) ці межі можуть бути порушені, і профіль економічної стратифікації може стати або дуже плоским, або дуже опуклим і високим. В обох випадках такий стан короточасний. І якщо економічно “плоске суспільство,, не гине, то “площина,, швидко витісняється посиленням економічної стратифікації. Якщо економічна нерівність стає занадто сильною і досягає точки перенапруги, то верхівка суспільства руйнується. Таким чином, у будь-якому суспільстві в певний час відбувається боротьба між силами стратифікації та силами вирівнювання. Перші працюють постійно й неухильно, останні — стихійно, імпульсивно, використовуючи насильницькі методи. Іншими словами, існують цикли, у яких посилення економічної нерівності змінюються її ослабленням.

Політична стратифікація також піддана періодичним коливанням під впливом різних чинників. Серед них він виділяє два основних, що роблять найбільш помітний, на його думку, вплив на політичну стратифікацію, а саме: розмір політичної організації; біологічна (раса, стать, вік), психологічна (інтелектуальна, вольова, емоційна) і соціальна (економічна, культурна, політична) однорідність чи різнорідність її членів. При цьому, П.Сорокін виявив наступні закономірності:

- при загальних рівних умовах, коли збільшуються розміри політичної організації, тобто коли збільшується число її членів, політична стратифікація також зростає, і навпаки. Наприклад, більш чисельне населення диктує необхідність створення більш розвинутого та великого апарату управління, а збільшення управлінського персоналу призводить до його ієрархізації та стратифікації;
- коли зростає різнорідність членів організації, стратифікація також збільшується і навпаки, оскільки зростання неоднорідності населення приводить до посилення політичної нерівності. Наприклад, розмір і різнорідність таких європейських політичних організацій, як Швейцарія, Норвегія, Данія, Швеція, Нідерланди, Болгарія, Угорщина і деяких інших, є малими, тому їхня політична стратифікація значно менша, ніж стратифікація більш великих політичних організацій, таких, як Британська імперія, Німеччина. Франція, Росія і т.д.;

- коли ці два чинники працюють в одному напрямку, то й стратифікація змінюється ще більше, і навпаки. Коли один чи обидва цих чинники зростають раптово (наприклад, у випадку військового завоювання чи у випадку добровільного об'єднання декількох раніше незалежних політичних організацій), то політична стратифікація значною мірою посилюється. При зростанні ролі одного чинника та зменшенні іншого вони стримують вплив один одного на флуктуацію політичної стратифікації;
- сили політичного вирівнювання діють одночасно із силами політичної стратифікації та циклічно (як і в економічній стратифікації). Іноді в одному місці беруть верх сили вирівнювання, в іншому — сили стратифікації. При цьому будь-яке посилення чинників, що вирівнюють, викликає посилення протидії з боку протилежних сил. Так, суспільство в першій період соціальної революції часто нагадує форму плоскої трапеції, без верхніх ешелонів влади та їхньої ієрархії. Однак таке становище є дуже нестійким, і протягом короткого проміжку часу встановлюється стара чи нова ієрархія груп. Отже, занадто плоский профіль є лише перехідним політичним станом суспільства. З іншого боку, якщо стратифікація стає занадто високою і рельєфною, її верхні шари рано чи пізно відтинаються революцією, війною, введенням нових законів і т.д. Такими способами політичний організм повертається до стану рівноваги тоді, коли форма соціального конуса або занадто плоска, або дуже висока;
- не існує постійної тенденції переходу від монархії до республіки, від самодержавства до демократії, від правління меншості до правління більшості, і навпаки. Скоріше, існує періодичність політичних флуктуацій, циклічність у змінах політичних режимів (різні автори вказують на існування таких циклів тривалістю у 15-16 років, 30-33, 100, 125, 300, 500, 700 і в 1200 років). При цьому профіль політичної стратифікації є більш динамічним і коливається у більш широких межах, частіше та імпульсивніше, ніж профіль економічної стратифікації.

Професійна стратифікація складається із двох основних груп фактів. По-перше, певні класи професій, професійні групи складають відповідні соціальні страти, коли одні професійні групи завжди відносилися до верхніх соціальних шарів, а інші майже завжди знаходилися біля основи соціального конуса. По-друге, феномен професійної стратифікації виявляється й усередині кожної професійної сфери, де зайняті в них люди стратифіковані на багато рангів і рівнів. Професійна стратифікація, таким чином, виявляється в двох основних формах: у формі ієрархії основних професійних груп (міжпрофесійна стратифікація) і у формі стратифікації всередині кожної професійної групи (внутрішньо професійна стратифікація).

Фундамент міжпрофесійної стратифікації включає дві основні умови:

1. важливість заняття (професії) для виживання й функціонування групи в цілому;
2. рівень інтелекту, необхідний для успішного виконання професійних обов'язків.

Соціально значимі професії — ті, котрі пов'язані з функціями організації й контролю групи. Виконання цих функцій, за Сорокіним, вимагає високого рівня інтелекту, а високий рівень інтелекту проявляється в професійній освіті й досягненнях, що пов'язані з організацією та контролем групи. Таким чином, у будь-якому даному суспільстві, вважає Сорокін, більш професійна робота полягає:

- у здійсненні функцій організації й контролю;

- у більш високому рівні інтелекту, необхідного для її виконання;
- у більшій винятковості групи;
- у більш високому ранзі, що вона займає в міжпрофесійній ієрархії, і навпаки.

Сучасна класифікація розумових і фізичних професій, прийнята західними дослідниками, передбачає: нагорі професійної піраміди знаходиться група професій, що включає високопоставлених офіційних осіб і великих бізнесменів; за нею випливає клас „напівпрофесіоналів” із дрібних бізнесменів і службовців; нижче знаходиться клас „кваліфікованої праці”; далі йде клас „напівкваліфікованої праці”; і, нарешті, клас „некваліфікованої праці”. Легко можна побачити, що ця класифікація заснована на принципі зменшення інтелекту і контролюючої сили професії, що одночасно збігається зі зменшенням оплати праці та зі зниженням соціального статусу професії в ієрархії. Це підтверджується і „шкалою професійного статусу”, побудованої з точки зору рівня інтелекту, необхідного для задовільного зайняття професією.

Другим видом професійної стратифікації є внутрішньо професійна ієрархія. Члени майже кожної професійної групи підрозділяються на три основних верстви. Перший включає підприємців чи власників, які економічно незалежні у своїй діяльності та чия діяльність полягає, в основному, в організації та контролі своєї «справи» й своїх службовців. Другу верству складають службовці вищої категорії, такі, як директори, менеджери, головні інженери, члени ради директорів корпорацій тощо. Усі вони не є власниками «справи», але відіграють важливу роль у її організації, за що одержують високу заробітну плату. Третя верства — наймані робітники, що, як і службовці високого рангу, продають свою працю, але значно дешевше. Кожна з цих верств-класів підрозділяється на безліч підкласів.

Незважаючи на різні назви цих внутрішньо професійних верств, вони існували й існують, на думку П.Сорокіна, у всіх розвинутих суспільствах. Наприклад, у римських професійних асоціаціях розрізняли підмайстрів, майстрів і магістрів різних рангів; у середньовічних гільдіях — метрів, учнів і підмайстрів. В даний час ці верстви представлені підприємцями, що служать і найманими робітниками. Іншими словами, сьогодні у вигляді внутрішньо професійної стратифікації ми маємо нову форму професійного феодалізму, що реально існує й проявляється в різниці зарплати і соціального становища.

Для того, щоб виміряти збільшення чи скорочення професійної стратифікації необхідно, за Сорокіним, вивчити:

по-перше, висоту професійної стратифікації через: а) різницю в підпорядкуванні нижчих підгруп вищій в межах певної професійної групи; б) ступінь залежності нижніх прошарків від верхніх; в) ступінь оплати верхніх і нижніх верств);

по-друге, поверховість (внутрішню градацію) професійної стратифікації, що заміряється кількістю рангів в ієрархії «босів»;

по-третє, профіль професійної стратифікації, що, у свою чергу, відповідає визначеному відношенню кількості людей у кожній професійній підгрупі до всіх членів цієї професійної групи чи до кількості людей інших професійних груп.

Для спрощення П.Сорокін пропонує розглядати три основні професійні страти: керівники, службовці та наймані робітники.

Висота професійної стратифікації змінюється, згідно Сорокіна, в залежності від типу організації: приватне підприємство, урядова установа, громадська організація. При цьому будь-який крок до обмеження прав і волі керівників професійної організації повинен розглядатися як зменшення висоти професійної стратифікації. Але поки існують професійні установи з їхнім сучасним складним механізмом виробництва, будь-яка організація праці, за переконаннями Сорокіна, приречена на стратифікацію. При цьому існують об'єктивні умови, що не допускають необмеженого збільшення висоти стратифікації: обмежені здібності керівника як індивіда та схильність людей згладжувати будь-яку надмірну форму нерівності.

Поверховість (градація) професійної стратифікації залежить від двох основних чинників: природи професії та розмірів професійної організації. За інших рівних умов професійні організації в основному з виконавчими функціями, робота яких полягає більше в діях (армія, уряд, промисловість), мають тенденцію до більш чіткої внутрішньої градації. За спостереженнями Сорокіна, вони стають більш централізованими, ніж організації, основна функція яких полягає в дослідженні та творчості (професійні групи вчених, учителів, лікарів, художників, музикантів, акторів, письменників тощо). Другий чинник градації — розміри професійної установи: чим більше число службовців, тим більше потрібно керівників різних рангів, тим більшою є поверховість професійної стратифікації.

Профіль професійної стратифікації коливається від установи до установи, від групи до групи, від міста до країни. При цьому, середні верстви в залежності від спеціальних умов можуть, згідно теорії Сорокіна, іноді збільшуватися, іноді зменшуватися. Але однозначно: вони не можуть бути цілком поглинуті іншими класами. У рамках сучасних суспільств однаково неймовірним є зникнення і верстви найманих працівників, і верстви керівників-менеджерів. Звідси, вважає Сорокін, відбуваються всі коливання в профілі професійної стратифікації.

У середині кожної професії існує кілька обмежень зміни профілю стратифікації. Ці обмеження розташовуються між «занадто сильним» і «занадто слабким» керівництвом. Коли в установі великий прошарок керуючих («занадто сильне» керівництво), то така погано «оформлена» група, на думку Сорокіна, або самознищується, або поглинається іншою, або розпадається під тиском верхніх верств. Те ж можна сказати і про «занадто слабе» керівництво чи про занадто велику частку нижніх прошарків і малу питому вагу керівних рівнів.

Підсумовуючи основні положення, можна стверджувати, що:

- соціальна стратифікація, що представляє собою диференціацію населення в ієрархічному порядку, зводиться до трьох основних форм: економічної, політичної і професійної стратифікації. Соціальна стратифікація є постійною характеристикою будь-якої соціальної групи;
- будь-яке суспільство, переходячи від ранніх до більш пізніх етапів свого розвитку, виявляє посилення соціальної нерівності, що виражається в змінах висоти та профілю соціальної піраміди. При цьому, в будь-якому суспільстві й у певний історичний час відбувається боротьба між силами стратифікації та силами

вирівнювання (боротьба організуючого і дезорганізуючого начал), тобто існують цикли, у яких посилення нерівності змінюється його ослабленням;

- до чинників, що впливають на інтенсивність стратифікації, відносяться розмір соціальної організації, а також біологічну, психологічну та соціальну однорідність чи різнорідність населення. При цьому існує певна періодичність у змінах політичних режимів і формах правління за циклічним типом;
- найбільш соціально значимими є професії, які пов'язані з організаційно-управлінськими функціями, що вимагає від їхніх виконавців відповідного рівня розвитку загальних і спеціальних здібностей, а також освіти.

Теоретичні положення класиків з приводу стратифікації та класової структури суспільства підсумував англійський вчений *Ентоні Гідденс* [5, с.150-151]. Наведемо основні з них:

- соціальна стратифікація означає поділ суспільства на прошарки та страти. Говорячи про соціальну стратифікацію, звертають увагу на нерівність позицій, які індивід займає у суспільстві. Стратифікація за статтю й віком існує у всіх суспільствах;
- може бути встановлено чотири типи стратифікаційних систем: рабство, касты, стани і класи. У той час, як перші три залежать від санкціонованої правом чи релігією нерівності, класовий розподіл «офіційно» не визначається, але відбувається внаслідок впливу економічних чинників на матеріальні обставини життя людей;
- класи виникають через нерівність у володінні та контролі над матеріальними ресурсами. Що стосується класової позиції індивіда, то вона скоріше досягається людиною, ніж просто «дається» їй від народження;
- більшість людей у сучасних суспільствах є більш багатими на теперішній час, ніж кілька поколінь назад. Багаті використовують різні засоби для передачі своєї власності від одного покоління до наступного;
- найбільш відомі і впливові теорії стратифікації розвивалися К.Марксом і М.Вебером. Маркс уперше визначає місце класу, що розглядалися як об'єктивно задані характеристики економічної структури суспільства. Вебер дотримувався подібної точки зору, але встановлював два інших аспекти стратифікації — статус і партію. Статус співвідноситься з повагою чи "соціальним престижем" індивідів і груп, партія — з активною мобілізацією груп для забезпечення визначеної мети;
- клас має найважливіше значення в сучасних суспільствах. Більшість західних учених притримується точки зору, що суспільство можна диференціювати на вищий, середній та робітничий класи, а класова свідомість є сильно розвинутою;
- вплив статі на стратифікацію в сучасних суспільствах певною мірою не залежить від класу.

Отже, нерівність, за твердженням Е.Гідденса, існує на всіх етапах людського суспільства. Описуючи нерівність, соціологи говорять про існування соціальної стратифікації. Стратифікація може бути визначена як структуровані нерівності між різними групами людей. Суспільства можуть розглядатися як такі, що складаються зі «страт» у визначеній ієрархії: з найбільш привілейованими верствами на вершині та найменш привілейованими в основі.

Отже, класичні теорії соціальної стратифікації дали визначення основних понять і категорій, описують сутність, природу стратифікаційного ранжування

суспільства, визначають основні напрямки щодо подальших пошуків у даній сфері соціологічного знання.

Література:

1. Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебн. пособие.—М.: Аспект-Пресс, 1996.—216с.
2. Якуба О.О. Соціологія. Навчальний посібник для студентів.—Харків: Константа, 1996.—340с.
3. Кравченко А.И. Социология и политология. – М.: Academia, 2000.—246с.
4. Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность /Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992.—630с.
5. Гідденс Е. Соціологія .— К.: Основи, 1999. – 726с.

2.2. Сучасні напрямки соціально-стратифікаційних досліджень

У сучасних соціологічних теоріях соціальної структури та стратифікації досить чітко простежуються тенденції розгляду „класу” як універсального поняття, яке дозволяє описати або професійні агрегати, що залежать від освіти, професійного заняття та матеріального доходу, або соціальні комплекси життєвих стилів, що залежать від індивідуальних та батьківських культурних і матеріальних ресурсів, а також походження. Існуючі соціологічні дебати навколо цієї проблеми знаходять своє відображення у трьох основних дослідницьких стратегіях [1, с.20]:

1. *Неомарксистський напрямок*. Дебати в рамках цього напрямку носять особливо гострий характер, і джерелом такої ситуації, перш за все, є особливість обговорення класу, запропонована Марксом. Він побудував двокласову модель капіталістичного суспільства з постійним конфліктом між капіталістами та класом робітників. Коли ж Маркс проводить конкретний аналіз існуючої капіталістичної системи, він визнає, що реальна класова структура набагато складніша та складається з залишкових класів (землевласників), квазі-класових утворень (селяни та ін.) та класових фрагментів (люмпен-пролетаріат). Проте, Маркс сподівався, що з розвитком капіталізму ці «ускладнення» зникнуть, оскільки діючі сили класової боротьби розведуть по полюсах усі проміжні класові утворення.

І справді, як ще в 1959 році зауважив Р.Дарендорф, старий середній клас ремісників і крамарів поступово занепав, але йому на зміну у вільному соціальному просторі прийшов новий середній клас менеджерів, професіоналів та працівників нефізичної праці. Навколо цих змін і зосередились неомарксистські теоретизування останніх десятиріч: одні інтерпретатори намагаються звести до мінімуму зміст даних змін, інші пропонують переглянути карту класової структури з метою розміщення у ній нових середніх класів. При цьому як принципова розглядається тенденція пролетаризації нижніх верств нового середнього класу. Припускається, що під дією чинника раціоналізації капіталістичних засобів виробництва, робітничий клас може поступово знову розширити свої відносні розміри й відповідно набути минулої потужності.

На другому полюсі дебатів були висунуті протилежні аргументи, які доводять що проміжні верстви суспільства не володіють властивостями робітничого класу, оскільки не є експлуатованим у класичному Марксовому розумінні, та, відповідно, сучасне суспільство демонструє тенденцію мінімізації частки цього класу і не виправдовує сподівань тих, хто розглядає його як політичну силу в період розвинутого індустріалізму.

В останні два десятиліття було зроблено спроби синтезувати підходи в межах неомарксистського напрямку. Найбільш цікавим і популярним вважається підхід, розвинутий в середині 70-х років ХХ ст. британським соціологом Еріхом Оліном Райтом.

Згідно з Райтом, існують три виміри контролю над економічними ресурсами в сучасному капіталістичному виробництві, й саме вони допомагають нам ідентифікувати сучасні основні класи:

- контроль над інвестиціями або грошовим капіталом;

- контроль над фізичними засобами виробництва (земля або фабрики та установи тощо);
- контроль над робочою силою.

В якості відправної точки своєї класової схеми Е. Райт розглядає три основні позиції в межах класових відносин капіталізму: буржуазія, пролетаріат та дрібна буржуазія (таблиця 1).

Таблиця 1.

Класова схема відносин Е.Райта

Виробничі блага	Власники засобів виробництва		Не-власники	
Достатній капітал, щоб винайняти робітників і не працювати	1. Буржуазія	4. Кваліфіковані менеджери	7. Менеджери середнього рангу	10. Нижчі менеджери
Достатній капітал, щоб найняти робітників, але сам повинен працювати	2. Дрібні службовці	5. Кваліфіковані робітники	8. напів-кваліфіковані робітники	11. Некваліфіковані керівники
Достатній капітал, щоб працювати для себе, але не винаймати робітників	3. Дрібна буржуазія	6. Кваліфіковані виконавці	9. Напів-кваліфіковані керівники	12. Пролетаріат

Ті, хто належить до класу капіталістів (буржуазія), контролюють усі три виміри в системі виробництва. Робітничий клас (пролетаріат) не контролює жодного. Але між цими головними групами є групи (дрібна буржуазія), становище яких набагато двозначніше. Це ті утворення, які Райт називає суперечливими класовими утвореннями, бо вони мають вплив на одні аспекти виробництва, але не можуть контролювати інші. Ці основні класові позиції далі розгортаються у такі три додаткові:

1. менеджери й управлінці, які навіть, якщо і не є легально власниками засобів виробництва, фактично їх контролюють;
2. напівавтономні службовці, які, якщо і не є власниками чи контролерами фізичних засобів виробництва, все ж здійснюють контроль над власною робочою силою, працею;
3. дрібні службовці.

Аналіз причин експлуатації дає підстави Райту прийти до висновку про роль чотирьох типів ресурсів, нерівність у володінні та контролі над якими визначає різні типи експлуатації. Це – ресурси трудових сил (феодална експлуатація), ресурси капіталу (капіталістична експлуатація), організаційні ресурси (статистична експлуатація), ресурси вмінь і кваліфікації (соціалістична експлуатація). Проте, в реально існуючих сучасних суспільствах можна говорити про часткові та змішані форми експлуатації [16, с.299].

Класова схема Райта була перевірена у численних емпіричних дослідженнях і до сьогодні залишається одним із найбільш адекватних підходів щодо дослідження зміни класових відносин сучасного суспільства.

2. Неовеберіанський напрям. Ріст «нового середнього класу» збузив проблематику для дослідників, які працюють в межах веберіанської парадигми. Класова модель, розвинута Вебером, представлена як багатовимірною, з великою

кількістю соціально-групових утворень, які перетинаються та створюють мозаїчний комплекс умовно розділених між собою класів.

Проте, дана дослідницька лінія вже на початку 70-х років виглядала як цілком непереконлива в умовах постмодерністських соціальних змін. А місце стандартних веберіанських інтерпретацій класу, статусу і партії зайняли альтернативні версії неовеберіанської стратифікаційної теорії. Дослідники звернули увагу на те, що соціальні класи та статусні групи є похідними від виключно простих процесів, які діють на макроструктурному рівні [1,с.24-25].

В умовах пізнього індустріалізму не лише формальна трудова приналежність не обмежує перетин класових меж, але навіть різні інституціональні сили (приватна власність, професійні спілки) не можуть перешкодити процесу високої класової мобільності в межах життєвого шляху та між поколіннями. Такі механізми не лише максимізують специфічні вимоги до винагород та можливостей як обов'язкових елементів класу, але також сприяють створенню відмінних класових культур та відтворення загального життєвого досвіду через покоління.

Френк Паркін, британський учений, запропонував підхід, що ґрунтується більше на ідеях Вебера. Паркін погоджується з Марксом, що володіння власністю, засобами виробництва є основною підвалиною класової структури. Проте, власність це тільки одна форма соціального перекриття, яке може бути монополізоване меншістю і використане як фундамент влади над іншими. Соціальне перекриття визначається як будь-який процес, через який групи намагаються утримувати ексклюзивний контроль над ресурсами, обмежуючи до них доступ.

У створенні соціального перекриття задіяні два види процесів:

- виключення – це стратегія, якої дотримуються групи, щоб відокремити від себе чужих, припинивши їм доступ до цінних ресурсів;
- узурпація – це спроби менш привілейованих здобути ресурси, що були раніше монополізовані іншими.

Обидві стратегії, за певних умов, можуть використовуватись одночасно. Паркін називає це подвійним перекриттям. Тут ми маємо безперечну схожість поглядів Паркіна та Райта. Подвійне перекриття стосується тих процесів, які Райт розглядає під назвою суперечливих класових утворень. Обидва поняття свідчать, що ті, хто перебуває посередині стратифікаційної системи, до певної міри поглядають угору, але водночас дбають і про те, щоб відокремитися від тих, хто внизу.

В останні роки найбільш яскравий розвиток даний напрямок отримав у працях ще одного британського соціолога *Дж.Голдторпа*, підхід якого активно обговорюється у сучасній соціологічній літературі. Класова схема Голдторпа сконструйована на основі шкали Хоупа-Голдторпа «соціальної важливості», яка являє собою ранговані агрегати професій і розроблена ще в 1974 році для Oxford Mobility Study [1,с.26]. Ключовими позиціями розподілу професій за класами розглядаються ситуації «ринку» і «роботи». Голдторп формує сім основних категорій класів, об'єднаних у три провідні групи за результатами їхньої діяльності: обслуговуючі, посередницькі, робітничі групи зайнятих (див. таблиця 2).

Таблиця 2

Класова схема відносин Голдторпа

<i>Класи</i>	<i>Класові категорії</i>
Обслуговуючий клас	<p>I. Висококваліфіковані професіонали, адміністратори та посадові особи; менеджери на крупних промислових підприємствах; крупні власники.</p> <p>II. Кваліфіковані професіонали, адміністратори та посадові особи; висококваліфіковані техніки; менеджери на невеликих промислових підприємствах та в малому бізнесі; керівники у сфері нефізичної праці.</p>
Проміжний клас	<p>III. Службовці рутинної праці в адміністраціях та комерції (переважно клерки); рядові службовці у сфері обслуговування.</p> <p>IV. Дрібні власники та зайняті індивідуальною працею.</p> <p>V. Малокваліфіковані техніки, дрібні керівники у сфері ручної праці.</p>
Робочий клас	<p>VI. Кваліфіковані робітники.</p> <p>VII. Малокваліфіковані і некваліфіковані робітники</p>

Згідно схеми крупні власники-роботодавці не є окремим класом. На думку Голдторпа, для масових репрезентативних опитувань їх попадання у вибіркочув сукупність є швидше винятком, аніж правилом. Тому в таких опитуваннях крупні власники представлені, перш за все, власниками готелів, ресторанів, магазинів, невеликих фабрик, будівельних і транспортних фірм. Основною ж причиною, в силу якої власники разом з висококваліфікованими професіоналами були віднесені до I класової категорії, є те, що зазвичай вони досить активно задіяні в управлінській діяльності. А з іншого боку, керівники та менеджери, як правило, мають суттєву частку власності на підприємствах, де вони працюють за наймом.

Наступні класові категорії – III - V Голдторп розглядає як проміжні, тобто такі, що складаються із позицій, де відносини власності мають змішані форми. Позиції III знаходяться біля основ адміністративної, управлінської та професійної бюрократії. А позиції V класу звичайно дуже близько розміщені до позицій рядових представників найманих працівників, зайнятих фізичною працею, але відрізняються від них як наділені мінімальним рівнем влади та відповідальності.

Голдторп стверджує, що дана схема відображає не ієрархію престижу або життєвих стилів, а структуру класових відносин. Але саме ця обставина й стала предметом найгострішої критики, оскільки «природа відносин» його схеми є проблематичною. Дана схема розподіляє зайняте населення стосовно ринку та праці. Всередині цієї структури відносин певною мірою формуються розширені реальні класи. У такому визначенні клас має демографічну ідентичність, а також є емерджентним, оскільки ідентифікації зі специфічними соціальними колективами пов'язані з моделями класової мобільності, а приєднання індивідів до класу – з тимчасовими позиціями індивідів у структурі праці та ринку.

Застосування класової схеми Голдторпа для аналізу структури українського суспільства хоч і виявилось прийнятним, проте існує цілий ряд особливостей, характерних для України середини 90-х років. До цього часу, не дивлячись на перетворення в економіці та на ринку праці, в загальній чисельності активного населення існувало занадто мало позицій і відповідно індивідів, яких можна було б ідентифікувати як крупних, середніх і дрібних власників. Якщо для I класу, куди віднесені крупні та середні власники, це не так суттєво, оскільки там переважають висококваліфіковані професіонали, то IV клас (дрібних власників) виявився малочисельним і практично мало придатним для статистичного аналізу.

Як неомарксистський, так і неовеберіанський підходи суттєво розширили макроструктурний аналіз класових відносин сучасного суспільства. Проте, широкі дискусії про перспективи такого типу соціологічної стратегії знайшли своє продовження і в активізації інтересу до індивідуального рівня розгляду наслідків класової стратифікації суспільства. Безпосередні емпіричні спостереження демонстрували широкий спектр впливу класової приналежності на індивідуальну поведінку: споживчу практику, життєвий стиль, релігійну приналежність, електоральну поведінку, девіацію, здоров'я та смертність, установки та цінності. З урахуванням таких індивідуалізованих соціальних практик, за зауваженням Ді Маджіо, макроструктурні виміри соціальних класів виглядають як своєрідні ударні групи, кинуті у воєнні дії з незрозумілими та нез'ясовними розбіжностями.

3. Постмодерністський напрямок. Даний напрямок акцентує увагу, перш за все, на культурних ефектах соціальної стратифікації та структурних змінах сучасного суспільства. Його теоретичні посилення виходять із зміненої соціальної реальності, яка демонструє суттєве розширення освіти, соціальної безпеки та обслуговуючого сектору, гомогенності стратифікаційної системи. У такій ситуації мікрокультурні інтерпретації стратифікаційної системи дають, на думку авторів, більш глибокі аналітичні результати у порівнянні з економічними та професійними інтерпретаціями [1, с.29].

Основна теза цього напрямку лежить у межах феноменології та розуміючої соціології і полягає в тому, що високі групові статуси, зокрема професійні, є похідними від культурних ідеологій. Оскільки, у сучасних суспільствах ідеології базуються на функціонуючому теоретичному знанні, то, зокрема, самі теорії стратифікації стають важливим культурним чинником системи нерівностей. В якості одиниць аналізу пропонуються категорії культурних ідеологій і культурних/життєвих стилів, які скоординовані з певними позиціями у соціальному просторі. Даний напрямок, із усіх існуючих, на сьогодні є найбільш динамічним і дискусійним. Разом з тим, саме йому найбільшою мірою вдається «охопити» те суттєво нове, що проявляється у суспільствах «високої модерності» (Е.Гідденс). Найбільш яскраві теоретичні розробки цього напрямку належать П.Бурдьє та Ді Маджіо.

Французький вчений *П.Бурдьє* пропонує аналізувати класи у багатовимірному просторі відносин, який визначається розподілом капіталів, відповідно до логіки відмінностей, значимих розбіжностей та детермінує міри близькості та дистанцій включених в нього акторів. Тут мова йде про соціальний простір, а не про

структуру. На відміну від соціальної структури, яка являє собою визначеність стійких зв'язків між реальними групами, їх організовану соціальну практику, поняття соціального простору відображає реальність не лише стійких форм зв'язків, але й тих реальних форм і зв'язків, у прояві яких суттєву роль відіграють випадковість, рухомість меж. Соціальну структуру можна позначити як реальну суб'єктивну конструкцію соціального простору.

Соціальний простір – це простір уявних та реальних, стійких і флюктууючих зв'язків, які паралельно співіснують та накладаються одні на одних. На відміну від визначеності соціальної структури, соціальний простір являє собою динамічне багатовимірне утворення, що безперервно продукує нові групові солідарності та знаходиться у постійному пошуку рівноважних станів. Переживаючи постійні перетворення, він проявляє синергетичні закономірності руху. А найменші флюктуації у ньому можуть розрости до макроскопічних розмірів. Узагальнюючими характеристиками соціального простору є рівень його організації та виражена міра ентропії (неорганізованості). Відповідно до даних характеристик можна виділяти соціальні простори: суб'єктивно організовані або масово хаотичні, жорстко або рухливо організовані, розсіяні або концентровані. Згідно досліджень американських соціологів, сучасні суспільства продукують розсіяні рухливі соціальні простори, які сприяють ефективному зниженню конуса піраміди нерівностей, ефективному використанню потенціалів особистості, а також компенсації відсутності в окремих індивідів, груп деяких ресурсів для досягнення високих статусів у суспільстві.

Структура соціального простору, який має у значній мірі ігрову природу, визначається у кожен момент часу структурою розподілу капіталу та прибутку, специфічних для конкретних людей полів даного простору. Автори стверджують, що індивіди з різними позиціями у просторі відрізняються за всіма проявами життєвих стилів і всі аспекти життєвого досвіду корелюють з тими чи іншими соціальними позиціями. При цьому найважливішу роль відіграє те, що Гоффман визначав як «почуття свого місця», почуття позиції, зайнятої у соціальному просторі, почуття того, що можна, і що не можна собі дозволити. Таке почуття, за Бурдье, ближче до класового несвідомого, ніж до «свідомості класу» у марксистському розумінні.

Автор розуміє клас як сукупність агентів соціального простору, які займають подібну позицію і, знаходячись у подібних умовах та підкоряючись схожим умовностям, мають усі шанси для вироблення схожої життєвої практики. Емпіричні дослідження соціальної структури у такій перспективі переважно пов'язані із вивченням вибору життєвих стилів. Високі статусні позиції, як правило, пов'язані із наявністю економічних і когнітивних капіталів, які людина може використати для включення у високу культуру й досягнення матеріального благополуччя. Будь-який вибір життєвого стилю завжди мотивований потребою солідаризації із бажаною позицією, посилення суб'єктивного статусу та віддалення від інших.

Бурдье пропонує двовимірний спосіб вимірювання стратифікації, вважаючи, що у виборі життєвих стилів домінує або прагнення посилити соціальну позицію через демонстративне розрізнення, споживання якісніших товарів тощо, або

проголошення про свій статус через участь у високій культурі. Споживання виступає «розпізнавальним знаком» соціальних класів. Стилізація життя відображає прагнення легітимізувати відмінності між агентами та їх класами у соціальному просторі, нав'язати іншим своє бачення поділу соціального світу та свої позиції у ньому.

Соціальна диференціація життєвих стилів проявляється як у економічному, так в політичному, символічному і культурному полях, що підпорядковані більшою чи меншою мірою полю економічного виробництва. Вивчення життєвих стилів передбачає:

- по-перше, багатовимірний розгляд усіх проявів індивідуальних смаків у полях соціального простору, які перетинаються;
- по-друге, спрямований вплив чинників вибору життєвих стилів. В якості таких чинників у сучасному суспільстві дослідники розглядають культурний і матеріальний капітал батьків, освіту, професійний статус, особистий дохід, і можливо – членство у політичній партії. Нерівності інтерпретуються як плюралізація та індивідуалізація життєвих і культурних стилів.

Як ми вже згадували вище, П.Сорокін пов'язав дослідження мобільності і стратифікації. Фактично, вивчення мобільності стало чи не основним способом вивчення стратифікаційних систем. Саме на цю тезу спирався відносно недавній узагальнюючий огляд досліджень порівняльних міжнаціональних проблем стратифікації Генцбума, Треймана і Алті.

Автори виділяють в історії дослідження стратифікації за останні сорок років три покоління, які найбільш виразно взаємно відрізняються методами збору даних, вимірювальними процедурами та методами аналізу даних [3, с.20-22].

Перше покоління починає працювати після Другої світової війни, коли були проведені перші дослідження в рамках національних держав. Монографія за редакцією Девіда Гласа про соціальну мобільність в Англії та Уельсі за даними 1949 року ініціювала створення у Міжнародній соціологічній асоціації дослідницького комітету по соціальній стратифікації та соціальній мобільності. За ініціативою Гласа група дослідників із 12 країн організувала:

- систематичне вивчення детермінант соціальної мобільності, а також її наслідків для класової ідентифікації та класових антагонізмів;
- створення шкали престижу професій для виміру міжгенераційних змін у ієрархічному просторі престижу. Найбільш відомі представники: європейський соціолог Сваластога та американські вчені Ліпсет і Бендікс.

У результаті порівняльних досліджень перше покоління прийшло до наступного висновку:

по-перше, спрямованість мобільності в цілому є дуже схожим для усіх західних країн;

по-друге, рівень мобільності вищий в індустріальних країнах порівняно з до індустріальними;

по-третє, політична стабільність сприяє соціальній мобільності.

Друге покоління дослідників стратифікації відрізняється від попереднього трьома відмінностями, які пов'язані з іменем О.Д.Данкена: використанням для кодування професій державного класифікатора професій; новою шкалою вимірювання професійного статусу, яка дозволила конструювати соціально-економічний індекс (SEI); побудовою моделі досягнення статусу.

Друге покоління не цікавило питання, яке так хвилювало представників першого, а саме: якими є масштаби та рівень мобільності? Його цікавить прямий вплив професії батька на професію сина у порівнянні з іншими опосередкованими чинниками, серед яких освіта батьків, ступінь урбанізованості дитинства, перша професія сина, кількість братів і сестер у респондента.

Робота Блау і Данкена надихнула багатьох соціологів на конструювання методик вимірювання престижу та статусу, а також проведення на цій основі порівняльних досліджень. Трейман створює міжнародну шкалу престижу професій, прийнятну для компаративістського вивчення громадської поваги до професій. Проте, у той самий час Фезерман і Хаузер показали, що зміна престижу призводить до завищення ступеня наступництва професійного статусу, і висловили сумнів у доцільності використання престижу як міри професійного статусу у вивченні соціальної мобільності.

Третє покоління приступає до роботи тоді, коли запропоновані другим поколінням принципи і напрямки вивчення для багатьох соціологів залишались привабливими. Роботи Фезермана і Хаузера, а особливо Голдторпа рішуче замінили регресійні моделі мобільності лонглінійними, що дозволило відокремити абсолютну мобільність від відносних шансів здійснити мобільність. Другою відмінною рисою було заперечення ієрархічної побудови класових позицій на шкалі «вище—нижче».

Неофіційна програма відповідних досліджень склалася в кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. в рамках проекту CASMIN (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations). Опитування проводились в 13 країнах Західної та Східної Європи, а в 1993, 1995 та 1998 роках і в Україні спільно з фірмою «Соціс» та Інститутом соціології НАН України. Можливість співставлень забезпечувалась застосуванням єдиної схеми кодування професій, які об'єднувались в 7 основних «класів». Було виявлено, що відносна мобільність приблизно однакова у всіх обстежених країнах, що й дозволило Голдторпу зробити висновок про «постійну течію» – практично константну, без помітних коливань масштабу, мобільність в різних суспільствах і в різний час [3, с.23].

На думку Генцбума, Треймана й Алті, дослідження трьох поколінь соціологів дозволили сформулювати такі твердження відносно зразків міжгенераційної стратифікації:

- у всьому світі міжгенераційна мобільність викликається й управляється соціально-економічним статусом, що вимірюється шкалою Данкена SEI-типу;
- у цілому світі спостерігається міжгенераційна професійна іммобільність. Вона найбільш ймовірна в класах, які володіють значною власністю (ферма, бізнес, професійна практика);

- в різних країнах і в різний час зразки міжгенераційної мобільності взаємно відрізняються. У більшості країн відбувається повільне, але стабільне збільшення відносної мобільності;
- дослідження статусних досягнень свідчать, що освіта суттєвіше впливає на професійний статус, ніж професія батьків, і що цей вплив не залежить від соціального походження. У той же час освіта виступає важливим механізмом передачі переваг і привілей від покоління до покоління.

Не дивлячись на високу популярність тематики класової структури, строга теорія для вивчення та пояснення класів і нерівності у радянському суспільствознавстві, на відміну від західної соціології, була відсутня. У дослідженнях радянської реальності затіненими були такі важливі марксистські концепти нерівності, як відчуження і експлуатація, що пов'язані з розумінням специфіки класових дій, соціальної сили діючих акторів. Не зважаючи на достатньо широке соціологічне вивчення соціальних страт (верств) і мобільності у радянському суспільстві, офіційне неприйняття стратифікаційних концепцій не дозволяло адекватно описувати існуючу в суспільстві нерівність.

Розвиваючи власний специфічний шлях у пізнанні соціальної реальності, радянські соціологи здійснили помітний вклад у вивчення окремих аспектів стратифікаційної структури, і, перш за все, соціально-професійних груп, їхніх статусних характеристик, способу життя, активності та мобільності, а також у розвиток відповідної методологічної бази, яка часто поєднувала теоретичні марксизму і структурного функціоналізму.

З кінця 80-х років вітчизняні соціологи розвивали й емпіричне вивчення та концептуалізацію процесів структурних змін у посткомуністичних країнах радянського типу. Проте, у той час, коли російські соціологи проявили високу активність у даному напрямку аналізу, в українській соціології ця проблема досі не викликала такої широкої наукової уваги.

Серед українських соціологів слід, перш за все, виділити роботи С.О.Макеєва, С.М.Оксамитної, О.Д. Куценко, О.В.Симончук, В.І.Паніотто, В.Є.Хмелько, В.Ф.Чорноволенко, О.О.Якуби тощо. У їхніх роботах осмислюються можливості структурної перспективи аналізу пострадянського суспільства, підкреслюються та аналізуються роль ідентифікаційних практик у пострадянському соціальному структуруванні.

Значним внеском в осмислення тенденцій міжгенераційної, класової, професійної та освітньої мобільності у пострадянському українському суспільстві стала робота авторського колективу Інституту соціології НАН України на чолі з С.О.Макеєвим.

В опублікованій спільно із західними колегами роботі В.І.Паніотто та В.Є.Хмелько аналізують соціоструктурні зміни в Україні та Польщі, прояви соціальних класів, при цьому апробують теоретичну класову схему Е.Райта, а також міжнародну стандартну шкалу класифікації професій. Дослідники підкреслюють ефективність використання концептуалізації соціального класу у вивченні трансформаційного, значення чинників: умови праці, професійна самостійність у процесах соціальної стратифікації тощо [4,с.80].

Література:

1. Якуба Е.А., Хижняк Л.М., Куценко О.Д., Безносков М.А., Евдокимова И.А. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации.— Х.: Основа, 1997.—230с.
2. Кравченко А.И. Социология и политология: Учеб. пособие для студ. сред. проф. учеб. заведений.— М.: Издательский центр „Академия”; Мастерство; Высшая школа, 2000.—312с.
3. Макеев С.А. Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць.—ХНУ, 1999. – 315с.
4. Куценко О.Д. Общество неравных. Классовой анализ неравенств в современном обществе. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000.—316с.

2.3. Середній клас в контексті різних теорій та підходів стратифікації

Становлення незалежності супроводжується глибинними трансформаційними процесами у соціально-класовій структурі суспільства. Стала більш інтенсивною групова соціальна мобільність, притаманна саме нестабільному суспільству. Протягом останнього десятиріччя змінився соціальний статус багатьох соціальних груп, серед яких варто назвати промислові заводи робітничого класу, інтелігенцію, службовців. З'явилися нові соціальні утворення (фермери, підприємці, “нижчий клас” тощо). Легалізували свої владні повноваження та матеріальне становище окремі соціальні групи (номенклатура, так звані спекулянти). Всі ці зміни потребують теоретичного осмислення.

Однак, якщо в радянські часи існувала чітка, скоріше ідеологічна, ніж наукова, модель, що описувала соціально-класову структуру шляхом виділення двох класів та прошарку поміж ними. То в сучасній соціології відбувається пошук теоретичної класової схеми, яка б дала змогу не лише аналізувати зміни, що відбуваються, а й прогнозувати подальше структурування українського суспільства. Подібна теоретична схема, безсумнівно, має включати й категорію “середній клас”.

У контексті аналізу соціальної структури України різноманітними аспектами дослідження середніх класів займалися такі вітчизняні соціологи як О.Якуба, Є. Головаха, С. Макєєв, О.Куценко, С.Оксамитна, О.Симончук, В. Хмелько тощо.

Взагалі, дев'яності роки відзначалися реанімацією в українській соціології вельми популярного на Заході терміну “середній клас”. Але, слід зауважити, що й західній соціології бракує чіткості у визначенні даної категорії, а у вітчизняній соціологічній літературі відсутні теоретична розробка цього поняття, аналіз еволюції його змістовного наповнення та розвитку самого соціального феномена, що має таку назву. Процеси розвитку феномена середніх класів та його теоретичної концептуалізації у західній соціологічній думці проходили паралельно. В Україні ситуація суттєво відрізняється: середні класи не існують як потужні суб'єкти соціальної дії, але увагу соціологів привертає спроможність цього феномена виступати запорукою стабільного розвитку суспільства. Внаслідок цього вчені намагаються відстежувати тенденції формування середніх класів, дискутують щодо критеріїв залучення індивідів до них.

Історичний розвиток соціологічного аналізу середніх класів. Ще Арістотель у своїй філософській праці “Політика” зобразив середній клас як єдиний елемент суспільства, спроможний діяти за раціональним принципом та, у разі своєї чисельності та сили, сприяти стабільному розвитку суспільства.

Перші ж теоретичні уявлення щодо існування середніх класів з'явилися більш як 160 років тому. З моменту відкриття соціальних класів французькими істориками, терміном “середні класи” позначався ряд соціальних груп епохи переходу до капіталізму, розташованих між землевласницькою аристократією, з одного боку, та залежним сільським населенням - з іншого.

Феномен середнього класу також звернув на себе увагу основоположників марксизму (К.Маркс та Ф.Енгельс), які розглядали середній клас як таке утворення, що знаходиться поміж буржуазією та пролетаріатом і носить антиреволюційний характер. Надалі у їхніх роботах вживається термін “середні верстви”, до яких

зараховуються промисловці, ремісники, селяни. Відзначали неоднорідний характер середніх верств, підкреслювали тенденцію скорочення їх окремих секторів, звуження їхньої економічної ролі, погіршення умов існування, в цілому вели мову про пролетаризацію цих верств та поляризацію суспільства, у якому в кінцевому підсумку залишаться два головних класи: буржуазія та пролетаріат.

Можна виділити три етапи історичного розвитку соціологічного аналізу середніх класів.

I етап. Поняття “середній клас” часто вживається в соціально-науковій літературі ще з 30-х років XIX ст., але особливої популярності набуває у 90-х р. завдяки працям німецького вченого Г.Шмоллера, який вперше відзначив, що швидко зростаюча верства службовців являє собою новий середній клас, який у майбутньому зміцнить соціальну монархію. Вивченням цього феномена на межі століть займалися Е.Бернштейн, С. та Б. Вебб, Д.Гретон, Е.Ледерер, Л.Едвардс, І.Дурбін, Л.Корей, Ф. Клінгендера та інш. [1, С. 34-37].

У цей період до середнього класу відносили дрібну буржуазію та осіб, так званих, вільних професій. Хоча більшість теорій цього періоду намагається спростувати тезу марксистів про подальшу поляризацію суспільства та довести, що саме середній клас сприяє стиранню протиріч капіталістичного суспільства, розвиваються також протилежні теорії (Л.Корей, Ф. Клінгендера), в яких наводяться аргументи на користь марксистського бачення проблеми. Вони фокусуються на тому, що середній клас чим далі, тим більше виявляється позбавленим власності, тобто його члени працюють за наймом, завдяки чому вони стають все більш схожими на пролетаріат за умовами життя, рівнем забезпеченості, їхні інтереси та інтереси пролетаріату дуже близькі та протистоять інтересам буржуазії, як наслідок, вони змушені використовувати пролетарські форми активності: профспілки, страйки, масові демонстрації, робітничі партії тощо.

II етап розвитку теорій середнього класу розпочинається у 50-ті роки XX століття. Він пов’язаний, перш за все, з появою роботи Р.Міллса “Білий комірець. Американські середні класи” (1951), в якій він підкреслює зростання частки службовців у всіх сферах життя суспільства: бізнесі, освіті, культурі, юриспруденції тощо. Ним наводяться такі причини цього факту:

- інституціоналізація та деперсоналізація власності, яка призвела до виникнення професійних менеджерів; зростання рівня продуктивності праці, пов’язане з технологічними змінами, як наслідок - зменшення потреб у продуктивних робітниках;
- збільшення кількості великих підприємств, котрі потребують широкомасштабного маркетингу та розподілу;
- зростання розмірів бізнесу та масштабів діяльності уряду, які викликали збільшення попиту на координацію, управління та адміністрування.

На його думку, середній клас являє собою “професійний салат”, якому бракує політичної спільності. Тобто, у сучасному суспільстві саме професія, а не власність на засоби виробництва, виступає основою стратифікації. Саме завдяки приналежності до окремих професійних груп індивід потрапляє до середнього класу.

У німецькій та французькій соціології цього періоду розвиваються теорії, які дають широку психологічну інтерпретацію меж середнього класу. Так, Г. Шельський вважає представником середнього класу кожного індивіда, який себе ідентифікує з цим класом. П.Блетон до середнього класу відносить всіх членів суспільства, які визнають принцип приватної власності, цінності та права індивіда у суспільстві.

Цілий ряд вчених у цей період концентрує увагу на процесах “усереднення сучасного західного суспільства”, серед них Р.Дарендорф, А.Тойнбі, Дж. Голдторп, Д. Локвуд, Д.Бехдофер, Е. Плат та інш. [1, С.185].

Третій етап розвитку теорій середнього класу розпочався у 70-ті роки ХХ ст., він пов'язаний з економічною реконструкцією та зсувом від традиційних робітничих професій в галузях важкої промисловості до професій фінансового та торгового секторів. В цей час з'являються концепції Д.Белла, Е.Гідденса, К. Робертс, Е.Гоулднера, Г. Еспін-Андерсена, Г. Бравермана, Г. Карчеді, М. Ніколауса, Н.Пуланцаса, Б. і Д. Еренрайхів та інш.

На цьому етапі майже всі теоретики звертають увагу на зростання ролі знань у сучасному суспільстві.

Д.Белл підкреслює, що саме “клас академічно навчених експертів” демонструє зростаючий політичний та культурний вплив, але внаслідок розпорошення у приватному та державному секторах у нього не розвивається колективна свідомість і він ніколи не зможе стати правлячим класом.

Е. Гідденс для відокремлення різних класів у соціальній структурі вводить термін “ринкова спроможність”, підкреслює, що ринкова спроможність середнього класу постає у вигляді кваліфікаційних та технічних умінь. Він стверджує, що існують чіткі відмінності між “білими комірцями” та пролетарями, це насамперед: місце в організаційній ієрархії влади, ступінь захищеності від безробіття, різні способи життя тощо.

Н.Пуланцас називає середній клас новою дрібною буржуазією, яка, на його думку, економічно не належить до капіталістичного класу, тому що не володіє засобами виробництва. Нова дрібна буржуазія також не є частиною робітничого класу, тому що її праця має непродуктивний характер. Політично вона залучається до керівництва та управління продуктивною працею, а її основна функція - забезпечення отримання додаткової вартості на капітал.

Б. і Д. Еренрайхи запропонували термін “професійно-менеджеріальний клас”, до якого включаються робітники розумової праці, які працюють за наймом і не володіють засобами виробництва. Їхня головна функція - відтворення капіталістичної культури та капіталістичних класових відносин.

М. Ніколаус розглядає середній клас як “надлишковий клас”. На його думку, саме зростання надлишкового продукту породжує клас непродуктивних робітників, які необхідні для організації та управління продуктивною працею і, особливо, для забезпечення ефективного попиту на товари, що виробляються цією працею.

Сучасні підходи до аналізу середніх класів. У сучасній соціології існує три основні підходи до зображення соціальної структури суспільства:

соціальна структура, як і раніше, складається з двох основних класів: буржуазії та пролетаріату, більшість дрібної буржуазії пролетаризована, великий загін “білих комірців” не відрізняється від робітничого класу

соціальну структуру суспільств у ХІХ столітті адекватно характеризувала дихотомічна модель, у ХХ ст. з'являється третій елемент, який неможливо не враховувати в суспільному житті розвинених країн, - середні класи;

феномен соціального класу в сучасному суспільстві втрачає значення, хоча диференціація та нерівність зростають, внаслідок чого соціальна структура складається з великої кількості різноманітних соціальних груп.

Більшість вчених по-різному інтерпретують поняття "середній клас", єдине з чим згодні всі теоретики класу - це те, що середні класи виступають запорукою стабільного розвитку суспільства завдяки консервативним поглядам індивідів, що їх складають. Навколо ж таких проблем, як чисельність середніх класів, їхні межі, складові елементи, ступінь згуртованості тощо, продовжуються дискусії.

Всі концепції середніх класів можна об'єднати у два основних напрями:

* суб'єктивний (індивід потрапляє до середнього класу завдяки своєму суб'єктивному відчуттю чи завдяки наявності у свідомості певних рис) - теорії Г.Шельського, П. Блетона, К. Робертс та інш.;

* об'єктивний (індивід зараховується до середнього класу за різноманітними об'єктивними характеристиками). В межах даного підходу можна відокремити два різновиди концепцій:

1. градаційні теорії (У. Ллойд Уорнер, П. Лунт, Р. Коулман та інш). описують соціальну структуру суспільства у термінах "вищий вищий клас", "нижчий вищий клас", "вищий середній клас" тощо. Належність до кожного класу визначається на базі соціально-економічного індексу, який враховує рівень доходів, престиж професії, тип помешкання індивіда тощо.

2. неградаційні теорії розвиваються на основі двох конкуруючих підходів:

* веберіанського представленого концепціями Р. Міллса, Р. Дарендорфа, Д. Локвуда, Е. Гідденса, Д. Белла та інш.

* марксистського напрямку представленого теоріями Л.Корея, Ф.Клінгендера, Г. Бравермана, Г. Карчеді, М. Ніколауса, Н. Пуланцаса, Б. і Д. Ернрайхів та інш.

У сучасній соціології існують три основні підходи до визначення середніх класів: майновий; маркситський підхід та концепція "класу службовців"[2].

Майновий підхід передбачає, що до середнього класу належать індивіди, які одержують середні для конкретного суспільства доходи. Таким чином, до середнього класу потрапляють індивіди незалежно від їхнього місця та ролі у суспільному виробництві. У такому випадку середній клас виступає скоріше як номінальна група, ніж як соціальна спільнота, суб'єкт соціальної дії. Отже, якщо визначати класи на основі майнового підходу, то поняття соціального класу втрачає об'єктивний характер. У цьому випадку неможливо знайти ані спільних норм (тобто врахувати нормативний аспект класу), ані сталих соціальних зв'язків в межах класу, ані спільних соціальних дій, оскільки мова може йти лише про схожий рівень споживання. Цей підхід може дати багато корисної інформації для теоретиків та практиків маркетингу та реклами. Однак, для аналізу тенденцій розвитку суспільних відносин він є менш цінним.

Марксистський підхід - головний критерій виділення класу вважається відношення до засобів виробництва і, як наслідок, експлуатація одного класу іншим. Після того, як відбулася революція менеджерів, а пізніше зросла роль знань у постіндустріальних суспільствах, теоретик неомарксистського напрямку Е.О. Райт

дещо розширив критерії виділення класів: окрім власності на засоби виробництва, з'явилися наявність управлінських функцій та володіння кваліфікаційними та технічними навичками й уміннями.

Таким чином, середні класи або "суперечливі класові утворення" (за Е.Райтом), користуються такими видами експлуатації:

- експлуатація, що базується на власності на засоби виробництва;
- експлуатація, що базується на організаційній ієрархії;
- експлуатація, що базується на володінні кваліфікаційними дипломами.

Фінський соціолог М. Ківінен, розвиваючи теорію Е.Райта, виокремлює середній клас як такий, що характеризується одним з наступних типів автономії: "професійною автономією", "автономією, що адекватна капіталу", "науково-технічною автономією", "автономією служб відтворення та піклування", "автономією роботи в офісі", "автономією майстерності", "автономією дрібного підприємництва".

Російський соціолог В. Ільїн вбачає специфіку середнього класу в тому, що індивіди, приналежні до нього, отримують прибутки у вигляді заробітної плати (яка забезпечує відтворення їхньої робочої сили) та дивідендів на культурний капітал, саме останні складають основну частку їхніх прибутків [3, с. 23].

Інший варіант марксистського підходу акцентує увагу на специфічних функціях середніх класів у суспільному виробництві, а саме: концептуалізації та обслуговуванні капіталу (Н. Аберкромбі, Д.Уррі), відтворенні капіталістичної культури та капіталістичних відносин (Б. і Д. Еренрайхи). Тобто, на відміну від робітничого класу, середній клас виконує не ті функції, які притаманні праці, а ті, які в минулому виконувались класом буржуазії. Таким чином, середній клас посідає проміжне місце між капіталом та працею.

Концепція класу службовців виходить з того, що у суспільстві існує декілька середніх класів: клас службовців (менеджерів та фахівців); клас некваліфікованих "білих комірців" та клас дрібної буржуазії. Цей підхід вельми популярний в англійській соціології, його розвивають Дж. Голдторп, Д.Локвуд, Т. Батлер, Р. Кромптон та інші.

Клас службовців вважається ядром середніх класів, а два інші класи складають периферію. Від буржуазії клас службовців відрізняється відсутністю власності на засоби виробництва, від робітничого класу - характером праці: праця індивідів, які належать до середніх класів, носить нефізичний характер.

У веберіанській традиції класи відрізняються один від одного за життєвими шансами їхніх членів. Д.Локвуд, конкретизуючи це поняття, запропонував відокремити статусну, ринкову та трудову ситуації.

Дж. Голдторп розглядає клас службовців як такий, що характеризується довірою з боку власників підприємств, тому що представники класу службовців не лише виконують чітко сформульовані завдання, а повинні використовувати весь свій освітній, кваліфікаційний, творчий потенціал в інтересах капіталістів.

Феномен середніх класів отримав глибинне осмислення у світовій, насамперед західній, соціологічній думці. Причому аналіз цього соціального утворення виконується на основі теоретичних концепцій, середні класи в соціологічній науці не розглядаються просто як серединні групи на шкалі прибутків.

Визначаючи місце та роль середніх класів у країнах з розвинутою ринковою економікою, можна відзначити, що у ході історичного розвитку відбулися зміни у соціальному вигляді середніх класів. Спостерігався занепад вільних дрібних товаровиробників, які склали ядро середніх класів наприкінці XIX століття. Протягом XX століття відбувся зсув від професій фізичної праці до професій розумової праці. Акумуляція великої кількості індивідів у нових професіях нефізичної праці як наслідок мала формування нових позицій у соціально-класовій структурі. Це позиції класу службовців та класу некваліфікованих “білих комірців”.

Використовувати запропоновану представниками веберіанського підходу категорію “життєві шанси” на практиці дуже складно, тому що нелегко визначити, які розбіжності у життєвих шансах цілком припустимі в межах класу, а які свідчать про належність до різних класів.

Маркситський підхід до класів як великих соціальних груп, що відрізняються одна від одної за своїм місцем та роллю у системі суспільного виробництва, дозволяє відокремити декілька класів, а не велику кількість соціальних груп. Таким чином, він є найпридатнішим для макросистемного аналізу соціально-класової структури суспільства. Застосувавши цей підхід, у сучасному західному суспільстві можна виділити чотири основних класи:

- капіталістичний клас - основна роль полягає у акумуляції капіталу та відтворення багатств;
- клас службовців - створення духовних цінностей, організація функціонування різних сторін суспільного життя, інформаційна підтримка цих процесів;
- проміжний клас - забезпечення умов функціонування класу службовців та пролетаріату;
- робітничий клас - виробництво матеріальних цінностей.

До середніх класів відносяться клас службовців та проміжний клас, тому що вони посідають середнє місце між капіталом та працею.

Клас службовців досить неоднорідний за своїм складом, у ньому можна відокремити сектори (приватний та державний), рівні (вищий та нижчий), професійні групи (менеджери та спеціалісти). Аналіз ринкової, трудової, а особливо статусної ситуації дає можливість стверджувати, що це єдиний соціальний клас.

Ринкова ситуація класу службовців характеризується високим рівнем прибутків (частину яких складають дивіденди на культурний капітал), вищим ступенем захищеності від звільнень (члени класу службовців складають ядро компаній), кращими перспективами розвитку кар’єри.

Трудова ситуація класу службовців має наступні риси:

- його представники займають вигідні позиції у бюрократіях. На відміну від некваліфікованих “білих комірців”, представники класу службовців виступають як суб’єкти управління. Вони вибудовують системи завдань, поділяють їх на підзавдання, контролюють процес виконання, диктують свої накази;
- позиції класу службовців забезпечують певну автономію, всередині якої можливо самостійно організувати та виконувати роботу, несучи відповідальність лише за кінцевий результат;
- праця індивідів з класу службовців має розумовий характер з великою часткою творчих моментів;

- праця класу службовців стає дедалі більше “професіоналізованою”, тобто лише індивіди, які отримали спеціальну професійну підготовку вважаються компетентними у конкретній сфері.

Статусну ситуацію класу службовців визначають наступні риси:

- володіння більш дорогим та просторим житлом (у Великобританії представники класу службовців у 3 рази частіше володіють окремими будинками, ніж кваліфіковані пролетарі, у 4,5 - ніж напівкваліфіковані, у 6 - ніж некваліфіковані);
- інтенсивне використання символічного капіталу, що перш за все пов’язується із зростанням привабливості сільської місцевості (як сфери прояву різнобічних можливостей - інтелектуальних, культурних, політичних тощо);
- використання оплачуваної праці за наймом для виконання хатньої роботи (тобто члени класу службовців, з одного боку, виступають як працюючі за наймом, з іншого - як працедавці для окремих представників робітничого класу).

Проміжний клас складається головним чином з некваліфікованих “білих комірців”

Чисельність середніх класів у розвинених країнах, за підрахунками соціологів, становить приблизно 50-60% населення. При цьому клас службовців нараховує від 20 до 25% населення розвинених країн, проміжний клас - від 25 до 30%. Отже, треба вести мову про множинні середні класи.

У сучасних західних суспільствах середні класи виконують важливі для забезпечення нормальної соціальної життєдіяльності функції:

Економічні:

- забезпечення ефективного функціонування капіталу;
- організація, управління та контроль діяльності робітників у процесі матеріального виробництва;
- удосконалення виробничих процесів і технологій.

Політичні функції:

- підтримка в цілому існуючого політичного режиму, запобігання можливим катаклізмам;
- керівництво політичним рухом робітничого класу;
- ініціювання нових суспільних рухів, таких, як жіночий рух, рух за мир, екологічний рух тощо та керівництво ними.

Культурні функції:

- відтворення національної культури, освіти, науки;
- формування в суспільній свідомості уявлень про можливість висхідної соціальної мобільності завдяки інтенсивним трудовим зусиллям.

Соціальні функції:

- надання існуючій соціальній структурі легітимного характеру завдяки демонстрації того, що місце в ній залежить від особистих зусиль індивіда та його конкретних досягнень в освітній сфері;
- активна участь у структурах громадянського суспільства, відстоювання прав громадян.

Проблеми становлення та розвитку середніх класів в Україні. Середні класи як соціальний феномен з’явилися на Заході завдяки розвитку капіталістичної економіки. Процеси розвитку феномена середніх класів та його теоретичної

концептуалізації у західній соціологічній думці проходили паралельно. В Україні ситуація суттєво відрізняється: середні класи не існують як потужні суб'єкти соціальної дії, але увагу соціологів привертає спроможність цього феномена виступати запорукою стабільного розвитку суспільства. Внаслідок цього вчені намагаються відстежувати тенденції формування середніх класів, дискутують щодо критеріїв залучення індивідів до них.

Аналізуючи соціальну структуру українського суспільства з неомарксистських позицій, тобто розглядаючи середні класи як "суперечливі класові розташування", які посідають місце в соціальній ієрархії поміж двома полюсами - пролетаріатом і буржуазією, ми можемо знайти численні середні класи. До речі, дослідження російського суспільства, що проводилось за цією методологією у 1991 р. під керівництвом Е. Райта, зафіксувало середні класи, що включають 50% населення (27% - ядро середніх класів, 23% - периферія). Хоча, наприклад, академік Т.Заславська вважає, що лише 21% росіян належить до середнього класу.

З точки зору неовеберіанського підходу індивіди, які належать до середніх класів, повинні мати життєві шанси, що відрізняють їх від інших класів. Поняття "клас" у цій традиції тісно пов'язано з місцем у соціально-професійній структурі. В сучасному українському суспільстві не спостерігається тісний зв'язок фаху індивіда та його класової позиції. Дуже важливими виступають розбіжності у секторі (приватний чи державний), галузі господарства (промисловість, сільське господарство, сфера послуг) тощо. Таким чином, застосування неовеберіанських моделей Е.Гідденса та Дж. Голдторпа до аналізу українських реалій має настільки ж серйозні обмеження, що й ті, які з'являються у випадку застосування теорії Е. Райта. В Україні співробітниками фірми "Соціс" у 1995 році був реалізований дослідницький проект "Відношення до перетворень", в основу соціальної ідентифікації респондентів покладена схема класової диференціації сучасного суспільства, розроблена Голдторпом. Схема Голдторпа складається із семи основних класів, утворених на основі диференціації позицій зайнятості на ринку праці. [4, С.22].

Використання майнового підходу в Україні майже неможливе, причина цього - невідповідність офіційних статистичних даних для оцінки реального становища. Так, за підрахунками економіста О. Пасхавера, реальний прибуток середнього українця приблизно в 3 рази перевищує легальний. За даними Київського міжнародного інституту соціології, громадяни нелегально одержують доходи, що становлять від 40 до 80% їхніх офіційних прибутків. Таким чином, на основі даних державних статистичних органів неможливо робити якісні висновки щодо соціально-класової структури суспільства. [4, С.28].

У рамках дослідження трансформації соціальної структури суспільства в перехідний період, вироблення зразків трудової поведінки населення серйозну увагу дослідників привернула проблема виділення "середнього" прошарку або "середнього" класу. Адже існування потужного "середнього" класу є гарантією політичної стабільності, дає змогу вибирати й проводити поміркований курс в економіці, соціальній та політичній сферах суспільства.[5, с.16]

Можна стверджувати, що до початку проведення реформ у нас існувала потенційно широка база середнього класу. Її складали різноманітні групи масової гуманітарної інтелігенції, частина еліти, торгово-посередницькі працівники,

інженерно-технічні працівники, висококваліфіковані прошарки робітничого класу. Аналіз результатів ряду соціологічних досліджень дозволяє зробити висновок про те, що сьогодні в Україні активно йде процес формування крупних власників і прошарку дрібної буржуазії при розмиванні ядра середнього класу – людей інтелектуальних професій, які в розвинутих країнах, отримавши назву “новий середній клас”, багато в чому визначають сьогодні обличчя сучасних середніх прошарків в цілому [6, с.135].

Взагалі, сучасне українське суспільство демонструє свій "унікальний" шлях у плані формування "середнього" класу. Історично "традиційні середні" прошарки за роки радянської влади були втрачені, тому їх треба відроджувати заново. "Нові середні" прошарки мало нагадували аналогічні прошарки розвинених країн Заходу.

По-перше, вони не були масовими, хоча під впливом науково-технічного прогресу відбувалося підвищення загальної та середньої спеціальної освіти, тому був сформований достатньо численний прошарок спеціалістів, у тому числі в найбільш сучасних галузях науки та техніки. Але переважна більшість його представників за рівнем доходів знаходилася нижче традиційних груп робітничого класу. За наших вітчизняних умов відбувався нерівномірний науково-технічний розвиток за галузями виробництва. Найбільш кваліфіковані прошарки спеціалістів та робітників (потенціал "середніх" прошарків) нагромаджувалися в науці та галузях військово-промислового комплексу, які із згортанням бюджетного фінансування опинилися на грані банкрутства. Посилився вплив кваліфікованих кадрів, у тому числі й за кордон. Але поряд із зовнішньою існує й внутрішня міграція, коли фахівці йдуть в інші сфери. Таким чином, відбувається реальне скорочення у суспільстві інтелігенції, яка б залишилася відданою своїй професійній підготовці.

По-друге, практично були відсутні у суспільстві представники "середніх" прошарків, які є породженням ринкових відносин, а саме спеціалісти з маркетингу, банківської справи й ринково зорієнтовані управлінці, підприємці, фермери тощо. Отже, можна зробити висновок, що і "старі", і "нові" "середні" прошарки існували у нашому суспільстві лише потенційно. І можливість їхнього повноцінного формування великою мірою залежить від перебігу ринкових перетворень в українському суспільстві.

Хоча, різке падіння рівня життя висококваліфікованих спеціалістів, масової інтелігенції на фоні зростаючого відчуття даними категоріями населення своєї соціальної непотрібності призвело до того, що частково вони вже стали донорами нових соціальних груп ринкового типу. Соціологічні дослідження показують, що прошарок спеціалістів з вищою та середньо-спеціальною освітою став основною базою для рекрутування нового соціально-класового утворення – підприємців [5, с.17].

Соціальний портрет сучасного українського середнього класу можна детально розглянути за результатами досліджень, проведених О.В.Симончук. За її оцінками розмір українського середнього класу, який визначається за суб'єктивним критерієм соціальної самоідентифікації, складає 25-28% населення, але при врахуванні ще й об'єктивних критеріїв (рівень матеріального добробуту, рівень освіти тощо), стає майже удвічі меншим — 11%.

Середній клас в структурі українського суспільства за соціальним статусом є молодістю, освіченою, професійно успішною, мобільною, добре адаптованою до

ринкових умов частиною економічно активного населення України, що проживає переважно у великих містах.

Середній клас є неоднорідним за професійним складом, це, в першу чергу, дрібні та середні підприємці, «білі комерці» — державні урядовці середньої ланки, старші офіцери армії й силових служб, висококваліфіковані менеджери та фахівці технічного, гуманітарного профілю, що працюють як у приватних, так і державних підприємствах та організаціях.

За матеріальним статусом середній клас має дохід в межах від 150 до 1000 доларів США в місяць на кожного члена сім'ї і достатньо високий рівень матеріального забезпечення (наявність якісного житла, добротних меблів, автомобіля, набору сучасної побутової техніки, модного гардеробу, повноцінного харчування тощо).

Люди середнього класу неоднорідні за способом життя, моделями споживання. Вони формують особливі субкультури: середні прошарки мають різні стандарти споживання, що розкривають відмінності в стилі життя та культурних орієнтаціях (вибір житла, одягу, харчування, форм дозвілля тощо). Все це в сукупності дає підставу говорити не просто про середній клас, а про середні класи.

Представники середнього класу володіють психологією «серединності», відносячи себе до середніх соціальних і матеріальних прошарків українського суспільства. Підставою для такої самоідентифікації вважають перш за все дохід, рівень освіти, професійний статус, соціальне походження тощо.

Представники середнього класу володіють позитивним соціальним самопочуттям: вони в значно більшій мірі, ніж решта населення, задоволені власним соціальним становищем, роботою, життям в цілому.

За психологічним складом - це люди активні, ініціативні, які виявляють готовність до професійної, територіальної, освітньої мобільності, схильні до змін та ризику.

Щодо ціннісних орієнтацій, то представники середнього класу є прихильниками ідеалів свободи, орієнтовані на самостійність та індивідуальну відповідальність за свою долю, позбавлені патерналістських очікувань. Є носіями сучасних проринкових, ліберальних економічних поглядів, але, одночасно, суперечливих ідейно-політичних установок. На даному етапі суспільного розвитку в своїй більшості вони є політично пасивними.

Середній клас виконує ряд специфічних в умовах суспільної трансформації функцій. Це і відтворення висококваліфікованої робочої сили, і різних форм підприємницької активності, а також виконання функції «соціального іноваторства», яка забезпечує розповсюдження креативних життєвих практик, що сприяють якісній зміні основ суспільного життя [9, с.175-176].

Загалом, на думку одних дослідників, ми не можемо говорити про існування класів в Україні, а на думку інших, концепт класу не втрачає своєї актуальності та є одним з ключових дискурсів, через який ми зможемо зрозуміти сучасне суспільство. У світовій соціології опрацьовано численні концепції класів та класові схеми, які ефективно застосовуються для емпіричних досліджень. Спроби застосування таких схем як основи соціально-класового аналізу пострадянської України виявилися досить вдалимими, хоча виникає чимало невідповідностей, внаслідок різної міри узгодженості соціально-статусних характеристик одних і тих же позицій зайнятості.

Проте певні загальні тенденції безперечні, що й підтверджують результати застосування адаптованих схем соціально-класової структури Дж. Голдторпа та Е. О. Райта для ідентифікації місця в соціальній структурі дорослих громадян України. [7,с.44]

У сучасних нестабільних умовах деякі важливі аспекти процесу формування середніх класів слід вивчати на основі суб'єктивного підходу. Тобто, можна робити висновки відносно приналежності індивідів до середніх класів на підставі суб'єктивної оцінки ними свого матеріального становища, перспектив розвитку кар'єри тощо. Також індикаторами приналежності до середніх класів можуть бути риси свідомості індивіда, які притаманні представникам середніх класів у розвинених країнах.

До джерел формування середніх класів можна віднести соціальні категорії підприємців та висококваліфікованих робітників розумової праці. Саме останні можуть скласти ядро середніх класів в Україні. Основне джерело формування середніх класів - професійно підготовлені кадри, які представляють широке коло інтелігенції. У західних суспільствах ця група складає ядро середніх класів. В Україні лише невелика частина цієї групи за всіма ознаками відповідає західним зразкам. Це та частина, яка знайшла змогу перевтілити свій культурний капітал (ринкову спроможність у вигляді кваліфікаційних або технічних навичок та умінь, за термінологією Е. Гідденса) в економічний капітал. Ця група представлена технічними фахівцями, економістами та іншими працівниками, діяльність яких лежить у сфері науково-технічного прогресу та розвитку ринкових відносин. Основна ж частина інтелігенції почуває себе зайвою в умовах сьогодення, бачить, що її праця непотрібна суспільству, і водночас ніяк не позбудеться патерналістських очікувань.

Визнається, що в Україні представники, наприклад, таких професій як лікарі, освітяни, науковці, інженери не належать до середнього класу, як у розвинених капіталістичних країнах. Люди з високим рівнем освіти та низькими доходами зараховуються чинною владою до «нових бідних». Тобто, в сучасному українському суспільстві носії знання та фахової кваліфікації за своїм соціально-економічним становищем опинилися на нижчих щаблях соціальної структури, при цьому не змінивши свого професійного статусу та не перестаючи бути основним носієм культурного капіталу.

Дослідження фіксують, що у більшості інтелігенції погіршилося матеріальне становище, більша її частина поставлена на межу виживання, позбавлена можливості виконувати власні функції, відкинута в нижчий клас. Так, 42,9% опитаних з групи спеціалістів-гуманітаріїв віднесли себе до нижчого класу, в той час, як в кінці 80-х таких було лише 1,8% [7, с.49].

Процес формування "середнього" класу у нашій країні пов'язаний з перетворенням як мінімум двох соціальних груп суспільства.

Перша група (умовно її можна назвати "еліта"), яка може бути виділена за рівнем прибутків (який можна зіставити з доходами "середнього" прошарку в розвинених країнах), включає в себе партійно-бюрократичну еліту, керівників галузей, великих підприємств, верхній прошарок управлінського персоналу, незначну частину вчених та технічних спеціалістів, а також такий прошарок

робітничого класу, який може суміщати продуктивну працю з виконанням партійно-бюрократичних функцій.

Друга соціальна група, яка є джерелом формування "середнього" класу суспільства, - це численні професійно підготовлені працівники, які складають масові загони інтелігенції, висококваліфіковані прошарки робітничого класу, фермерства. Саме їхня незадоволеність своїм соціально-економічним становищем, рівнем життя порівняно як з "елітою" всередині країни, так і з аналогічними групами на Заході стають потужною соціальною базою переведення економіки на ринкові рейки, у боротьбі за демократизацію суспільства.

Якщо ж брати сучасний перехідний період, то структура та соціальні позиції "середнього" класу є досить невизначеними. Справа в тому, що на тлі виникнення класів у власному розумінні цього слова, характеристики "середнього" класу також знаходяться у стадії оновлення, де відбуваються одночасно процеси формування та його структурування як класу. І нині ще важко проводити зіставлення "середнього" класу перехідного українського суспільства з "середнім" класом країн з розвинутою ринковою економікою.

Для сучасного індустріального (й тим більш постіндустріального) суспільства "середні" прошарки є тим елементом соціальної структури, який є тотожним відмиранню самої біполярної, дихотомічної класової структури. Для нашого суспільства (яке ідейно розпрощалося з тоталітарним минулим, де офіційно визнавали лише три елементи соціальної структури) досить важко визначити характеристики "середнього" класу, який тільки ще народжується. Але, безперечно, його не можна виокремлювати лише за медіанним значенням прибутків.

Методологічно точніше буде використати наступний комплекс показників:

- рівень життя та його якість;
- рівень освіти та культури (який дозволяє виконувати висококваліфіковану роботу або керувати підприємством, фірмою, організацією);
- тип трудової поведінки, зорієнтований на ринкову форму господарювання поряд з прагненням до самостійності та незалежності;
- соціально-психологічні установки на сімейний добробут;
- індивідуальний розвиток та вдосконалення тощо.

Політичні ж орієнтації визначаються загалом демократичними принципами, законопослушністю та вимогами до держави захищати закони та права людини. Важливим у цьому переліку є також престиж трудової діяльності, престиж способу життя, кола спілкування. Таким чином, є очевидним, що сучасні уявлення про "середній" клас, наявні для західних суспільств, дозволяють говорити про "середні" прошарки в українському суспільстві лише гіпотетично [5, с.17].

Погіршення матеріального становища і зниження соціального статусу, соціальна нереалізованість кваліфікаційних умінь, навиків представників інтелігенції значно посилили процеси її розмивання. Відбувається частковий перехід її представників у владні структури, в приватний сектор економіки (підприємництво, робота за наймом), що часто тягне за собою відхід з сфери інтелектуальної праці. Проте, більшість спеціалістів, що залишилися на колишніх робочих місцях, поповнили ряди "базового" прошарку.

Процеси розмивання поряд з соціально-політичною пасивністю представників інтелігенції, їхньою орієнтацією на найближче оточення дозволяють говорити про те, що сьогодні інтелігенція вже не є класом з чітко вираженими інтересами. Це скоріш за все певне класове утворення, що переживає серйозні процеси матеріальної та статусної диференціації, які не дозволяють віднести більшу частину спеціалістів до середньої частини стратифікаційної ієрархії. Як наслідок, можна припустити, що в Україні формування "класу професіоналів" (за М. Севіджем) знаходиться в своїй початковій стадії (багато в чому завдяки поки що малочисельній групі представників вищої інтелігенції, яка за своїми основними характеристиками може бути віднесена до середнього класу).

Середній прошарок (за його розташуванням в стратифікаційній ієрархії, але без аналогій з середніми прошарками західного суспільства), на сьогодні небагаточисельний (20-25% за даними Головахи Е.І.) і його складають в основному представники "класу малої буржуазії" і "класу менеджерів" (М. Севідж), що сьогодні формуються [6, с.135-136]. Крім цього, домінуючою сучасною тенденцією є помітне зменшення частки тих, хто за рівнем матеріальної забезпеченості відносив себе до категорії людей середнього добробуту (зрозуміло, за українськими стандартами). Якщо в 1994 р. таких було 50,6%, то у 1999 – лише 30,7%. Отже, відбувалось розмивання середнього класу, вихід з його складу кількісно значущих професійних груп. Ця тенденція була переломлена лише у 2000 р., коли почала зростати частка тих, хто зараховує себе до категорії середніх за рівнем добробуту. У 2001 р. вона становила 37,4% [8, с.282].

Певну збалансованість і демократичну спрямованість традиційним "середнім" прошаркам може надати поповнення із соціальної групи, яку можна розглядати як друге джерело формування "середнього" класу суспільства. Йдеться про професійно підготовлених працівників, інтелігенцію, кваліфіковані прошарки робітничого класу, фермерів. Першим каналом, який дозволив цій соціальній групі включитися у ринкові відносини, став розвиток альтернативного сектора економіки - кооперативних, спільних підприємств, фермерських господарств. Підприємці ж склали "першу хвилю" у "середньому" прошарку, що формувався.

"Перша хвиля" підприємців великою мірою містила не "ділових" людей, а так званих "фарцовщиків" - численну групу нуворишів, які "збили" (хоча й невеликі) капітали доволі легко, діючи за схемою, відпрацьованою за умов економічного безладдя та порожнечі споживчого ринку, який вони, розмножившись, швидко захопили третьосортною продукцією. Але саме ця "перша хвиля" підприємців, яка багато в чому складалася з людей авантюрного типу, підготувала масову свідомість до сприйняття підприємництва, комерційних банків та інших ринкових інституцій.

І у подальшому в підприємництво активно включаються й представники колишньої номенклатури, порушеної системи управління, інших груп та прошарків суспільства. Дедалі більша кількість підприємців починає випробовувати себе в малому та середньому бізнесі, хоча стартовим капіталом володіють далеко не всі. Саме в той час були створені численні малі підприємства, які (користуючись перевагами знаходження в системі державного забезпечення, дешевою робочою силою) організували виробництво продукції, яку реалізували за вільними ринковими цінами. Оплата праці на таких підприємствах була значно вищою, ніж на державних, і це забезпечило приплив кваліфікованих працівників.

У принципі наступна хвиля підприємців повинна б була дедалі більше включатися в сферу виробництва. Процеси приватизації та роздержавлення створювали для цього певні передумови. Але, на жаль, неефективна і нерозумна політика, відсутність реальної державної підтримки малого та середнього бізнесу не дали змогу цій хвилі “набрати висоту”. Разом з тим, позитивним треба визнати той факт, що у суспільстві з’явилась певна готовність населення до участі у ринковому господарстві. Підприємець став нормативною фігурою у суспільстві, й розвиток приватного підприємництва набрав силу. Саме підприємці є головним “компонентом” структури “середнього” класу.

Непростим є становище “нових середніх” прошарків у суспільстві. Потенційно соціальна база для формування цих прошарків є досить широкою. В першу чергу, це стосується спеціалістів з вищою та середньо-спеціальною освітою, за своїм соціальним статусом зведених по суті до ролі найманих працівників з дуже низьким рівнем доходів. Саме вони, як свідчать дані соціологічних опитувань, підтримують ідеї ринкового шляху розвитку суспільства. У переході до ринкової економіки вони бачать можливість покращити своє матеріальне становище, реалізувати свій творчий та інтелектуальний потенціал [4, с.17-19].

Підсумовуючи, зазначимо, що необхідними умовами формування середніх класів в Україні виступають розвиток реальних, а не лише декларованих ринкових відносин у суспільстві; створення дійсно сприятливих умов для розвитку підприємництва; інтенсивний розвиток науково-інформаційної сфери та відповідна переорієнтація державної політики та фінансової системи суспільства; діяльність ЗМІ з метою належних змін суспільної свідомості, вкорінення у масовій свідомості позитивного образу людини, яка досягає успіху завдяки націленості на гнучку кар’єру, на розвиток різноманітних здібностей, на швидку адаптацію до нових умов життя; більш активна діяльність громадських організацій щодо залучення до своїх лав представників різних верств і категорій населення тощо.

Література:

1. Куценко О.Д. Общество неравных. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. – 316с.
2. Чернецкая Т.Н. Историческое развитие концепций среднего класса //Вісник Харківського державного університету. – 1998. - №414. – С.92-94
3. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия). – SOCNET, 2000.
4. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С.А. и др. – К.: ИС НАН Украины, 1999. – 204с.
5. Пилипенко В.Є., Титарчук М.О. Формування та поведінка “середнього” класу в сучасному українському суспільстві. // Вісник ХНУ ім. В.Н.каразіна – 2000. - №492. – С. 16-24.
6. Бондаренко Е.Б. «Класс профессионалов» в Украине: тенденции становления // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна. – 1999. - №433. – С.134-137.
7. Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова самоідентифікація населення України // Наукові записки. Соціологічні науки. – 2001. – Том 19. – С. 44-49.
8. Макеев С.О., Оксамитна С.М. Тенденції становлення середнього класу / Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та

коментар науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Ін-тут соціології НАН України, 2001 – С. 278-285.

9. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы. – К.: Інститут социологии НАН Украины, 2003. – 464с.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ ТА ВІДТВОРЕННЯ СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

3.1. Соціальна мобільність як складова соціально-стратифікаційних змін у суспільстві

Кожна людина переміщається в соціальному просторі, в суспільстві, в якому вона живе. Іноді ці переміщення легко відчуваються й ідентифікуються, наприклад переїзд індивіда з одного міста в інше, перехід з одного місця праці на інше, зміна сімейного становища тощо. Це змінює позицію індивіда в суспільстві та говорить про його переміщення в соціальному просторі. Однак існують такі переміщення індивіда, які важко визначити не тільки оточуючим його людям, але і йому самому. Наприклад, складно визначити зміну становища індивіда у зв'язку зі зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, зміною доходів тощо. Разом з тим, такі зміни в позиції людини в кінцевому результаті позначаються на його поведінці, системі взаємовідносин в групі, потребах, установках, інтересах й орієнтаціях. У зв'язку з цим важливо визначити, як здійснюються процеси переміщення індивідів в соціальному просторі, які отримали назву процесів мобільності.

У соціології найкращим способом отримання інформації про соціальну стратифікацію є вивчення соціальної мобільності. Адже, щоб простежити за рухом, слід якнайточніше описати, визначити, виміряти ті позиції, між якими просуваються індивіди. Встановити суспільно значущий критерій (чи критерії) їх ієрархізації (ранжування). Висловлювання на зразок «вищі та нижчі класи», «просування по соціальній драбині», «його становище дуже високе», «існує велика соціальна дистанція» тощо, досить часто використовуються як в повсякденних судженнях, так і в економічних, політологічних та соціологічних працях. Всі ці вирази вказують на існування того, що можна визначити терміном соціальний простір. Тільки в деякому соціальному просторі нерівностей (стратифікованому просторі) має сенс твердження про мобільність, адже в іншому випадку неможливо буде говорити ні про інтенсивність цього процесу, ні про напрямки руху вгору чи вниз по соціальній ієрархії, ні про подолання соціальної дистанції між соціальними позиціями тощо.

Більшість досліджень констатують той факт, що специфічною межею соціальної мобільності в трансформаційному суспільстві є переважання низхідної соціальної мобільності, що обумовлена не переміщенням респондентів з груп з вищим статусом в групи з нижчим статусом, а пониженням статусу окремих соціальних груп. Соціальна мобільність як висхідна, так і низхідна спостерігається не по всіх стратифікаційних параметрах. Зокрема, існують групи, що переміщуються одночасно вгору по одних параметрах і вниз по інших. Такі групи мають перехідний характер, їхня динаміка нестабільна. Тим часом, протягом останніх десятиліть мобільність була і масовою, й інтенсивною, можливо, швидше вимушеною, ніж добровільною навіть всупереч обмеженням (наприклад, зростання рівня безробіття, низькі доходи більшості населення, відсутність ринку житла, система прописки тощо) щодо переміщення індивідів між нерівноцінними позиціями.

Основними напрямками досліджень соціальної мобільності в трансформаційному суспільстві є вивчення особливостей структурної перспективи в

сучасній соціології, методів й основних результатів досліджень соціальної мобільності. Аналізується вплив сучасної соціально-економічної ситуації в Україні на переміщення між різними соціальними позиціями; тенденції міжгенераційної мобільності; престиж професій та професійна мобільність; структурна та обмінна мобільність; практики виживання або вимушена професійна, трудова мобільність в роботах таких українських соціологів, як С.О. Макеєва, С. Войтовича, І.М. Прибиткової, С.М. Оксамитної, О. В. Симончук та інших [1].

Професійну мобільність розглядають у своїх дослідженнях К.Г.Барбакова, В.М. Войтович, С.А.Кугель, І.О. Мартинюк, В.Л. Осовський, М.Х. Тітма, О.І. Шкаратан, В.А. Ядов та інші.

У сучасний період виникають нові професійні шляхи пересування спеціалістів традиційних професій, зароджуються нові професії та соціальні групи. Є велика кількість досліджень нових видів діяльності, соціальних груп, які з'явилися в наш час (Т.І.Заславська, І.Н.Лайша, Н.С.Грищенко, В.Г.Смольков, А.В.Бабаєва, А.Е.Чирикова, О.В.Перепьолкін, А.П.Журавльов, В.П.Позднякова, В.А.Чередниченко, В.І.Подшивалкіна і інші.)

Різні підходи до вивчення вертикальних і горизонтальних типів професійних кар'єр можна простежити в таких дослідників, як С.А.Кугель, О.І.Шкаратан, О.І. Нікандров, М.Ф.Черниш, М.М.Мокляк, І.С.Мангутов, О.В.Криштановська, С.М.Оксамитна тощо. Загалом суперечки виникали щодо їхніх функціональних особливостей, обговорювались фактори, які сприяють професійному переміщенню спеціалістів у різних напрямках (вертикальному і горизонтальному), ставилося питання, чи існують розбіжності між цими типами кар'єр.

Вивчення професійного самовизначення з позицій соціально-трудова переміщень знайшло своє відображення в роботах Е.І.Головахи, В.Л.Осовського, М.Х.Тітми, В.Н.Шубкіна, В.О.Ядова. Розробкою окремих напрямків цієї проблеми займалися В.С.Магун, І.О.Мартинюк, В.І.Паніотто, І.М.Попова, Е.Є.Смирнова, М.Н.Сулейманова, В.Ф.Чорноволенко та інші.

Для дослідження будь-якого соціального явища й процесу важливе значення має чітке використання термінології. З поняттям "мобільність" тісно пов'язані і такі терміни, як "рух" (пересування, просування і переміщення). Тому, певні зміни в становищі індивіда деякі вчені пропонують вважати мобільністю [2, с.184].

Найбільш загальним із вживаних для позначення мобільності понять є термін "рух". На відміну від інших термінів він може означати лише переміну місця праці (наприклад, перехід з однієї бригади в іншу) без зміни статусу самого працівника. Економісти часто використовують також поняття "розподіл" і "перерозподіл" робочої сили (рідше робітників). Однак, соціологи і психологи ними мало послуговуються, бо вони характеризують процеси, в яких переважно відображені виробничі інтереси. Близьким до цих понять є термін "переміщення".

Таким чином, найбільш загальну характеристику зміни положення кадрів на підприємстві (не враховуючи терміну "рух") передає поняття "мобільність". Це поняття означає будь-яке переміщення працівника (в тому числі, й потенційне), за виключенням його механічних просторових переміщень по території, пов'язаних з його виробничою й громадською діяльністю та іншими потребами.

Проблема зайнятості населення тісно пов'язана з проблемою мобільності. Поняття "соціальна мобільність" означає рух індивідів чи групи між різними

соціально-економічними позиціями. Існують деякі розбіжності у тлумаченні поняття соціальної мобільності в колишній радянській суспільній науці та у західних соціологів.

Інтерпретація поняття “мобільність” ще більше ускладнюється, якщо це явище (процес) розглядається як соціальне явище. Визначаючи поняття “соціальна мобільність”, необхідно спочатку розглянути термін “соціальний”. У вузькому значенні його пов’язують, як правило, з існуванням класів, груп і прошарків суспільства.

Поняття “соціальна мобільність” увів у 1927 році П.Сорокін. Під ним розуміють: «будь-який перехід індивіда чи об’єкта, чи цінності, створений чи модифікований завдяки діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої»[3, с. 375].

Західна соціологічна думка, вивчаючи соціальну мобільність, зосередилася на дослідженні переходів, переміщень з одних соціальних прошарків в інші. Емпіричне вивчення процесів мобільності почалося в перші роки після II світової війни, у 50-ті роки розгорнулося в ряді країн (Великобританія, Швеція), але головними постачальниками класичних зразків методики та статистичного аналізу процесів мобільності є американські соціологи. У вітчизняній соціології перші відгуки на бурхливе зростання нових напрямків досліджень західної соціології датуються кінцем 50-х - поч.60-х років XX століття.

Окремі праці з розробки проблеми соціальних переміщень належать американським авторам: С.Ліпсет і Р.Бендікс, П.Блау і О.Данкен, Д.Фрезерман і Р.Хаузер. Безперечно, дослідження мобільності проводилися в різних країнах, але те, як проводити дослідження, які використовувати поняття, яку залучати статистику до обробки емпіричної інформації - це впроваджується з подачі американських соціологів.

У процесі емпіричних досліджень мобільності уточнювався й сам предмет вивчення. На думку найбільш впливових соціологів у цій галузі знань - П.Блау і О.Данкена - емпіричне дослідження мобільності повинно бути зосереджене на аналізі тих умов, які впливають на професійні досягнення, і мобільності в межах наявних інституційних відмінностей конкретного суспільства.

У книзі П.Блау і О.Данкена "Американська професійна структура" обґрунтовано репрезентативну загальнонаціональну вибірку, зроблено спробу створити метричну шкалу соціальної диференціації, використано складну статистику, а також вони відмовились від попередніх тверджень й апеляцій щодо отриманих у дослідженні даних [14].

Робота Блау і Данкена надихнула багатьох соціологів на конструювання методик вимірювання престижу й статусу, а також на проведення на цій основі порівняльних досліджень. Трейман створив міжнародну шкалу престижу професій в громадській думці. В то же час, Д.Фрезерман і Р.Хаузер, висловили сумніви щодо використання престижу як міри професійного статусу при вивченні соціальної мобільності, оскільки вимірювання престижу призводить до підвищення ступеню спадкоємності професійного статусу.

У другій половині 70-х - поч. 80-х XX ст. інтенсивно проводяться міжнародні дослідження мобільності. Їхня головна мета - встановити загальне і особливе в протіканні процесів мобільності в залежності від соціально-економічних і соціально-класових, культурних і політичних умов конкретної країни. Останнім

часом дослідницький інтерес полягає у виявленні динаміки мобільності. Основними є поняття структурної та циркулюючої мобільності. Розробляються математичні моделі, що дають змогу відділити один вид мобільності від іншого. Показники мобільності використовуються для характеристики ступеня "відкритості" соціальних груп [5, с.7]. Аналізуються також динаміка процесів мобільності і одночасно висловлюються сумніви про можливість відділення структурної мобільності від циркулюючої.

У цей період інтенсивно розробляються зразки міжгенераційної стратифікації. Такі науковці як Генцбум, Трейман й Алті приходять до наступних тверджень, що міжгенераційна мобільність спричинена соціально-економічним статусом; у всьому світі спостерігається міжгенераційна професійна іммобільність; у різних країнах і в різний час зразки міжгенераційної мобільності взаємно відрізняються. У більшості країн відбувається повільне, але стабільне збільшення відносної мобільності. Дослідження статусних досягнень свідчать, що освіта суттєвіше впливає на професійний статус, ніж професія батьків, і що цей вплив не залежить від соціального походження. В той же час освіта виступає важливим механізмом передачі переваг і привілеїв від покоління до покоління [1, с.22].

На думку чехословацького соціолога Н.Форманека, мобільність є спеціальною концепцією та методом у рамках теорії та методів соціології, що досліджує масові пересування індивідів (зокрема, страт і груп), які виникають з руху, зміни, розвитку соціально-класової структури й в її рамках. Зокрема, як цей рух відображається на життєвому шляху індивідів, і зворотний вплив цих переміщень на розвиток соціально-класової структури, їхню взаємозалежність [6, с.10].

У вітчизняній соціології поняття соціальної мобільності набуло іншого змісту. Найбільш визнаним було тлумачення соціальної мобільності, сформульоване М.Руткевичем, котрий вважав, що поняття "соціальна мобільність" містить у собі уявлення про будь-які процеси мінливості в соціальній структурі [7, с.15]. Інший вчений В.Пароль соціальну мобільність розглядає як зміну соціальної позиції індивіда [8, с. 23].

Радянські соціологи наголошували на необхідності планомірного управління процесами соціальної мобільності, щоб мати змогу регулювати й вдосконалювати ті чи інші мобільні процеси, передбачати їхні можливі напрямки, нівелювати негативні явища [9, с.12].

Велику й постійну увагу дослідників приділяли такій формі мобільності, як плинність кадрів - у зв'язку з великими масштабами руху працівників між підприємствами. Дослідження цієї форми мобільності значною мірою стимулювало становлення й розвиток прикладної соціології.

Що ж до інших форм мобільності на підприємствах, то з'являлося все більше досліджень, що стосувалися внутрізаводських форм трудової мобільності. Тут слід, перш за все, згадати роботи М.Н. Руткевича і Ф.Р. Філіпова про соціальну мобільність. Висунута ними концепція соціальних переміщень застосовувалася в багатьох дослідженнях [11, с.17].

У деяких опублікованих роботах мобільність кадрів розглядалася як чинник системи стійкості кадрів на підприємстві. Так, М.І.Полозова й В.С.Панюков, аналізуючи мобільність, не диференціюють її на види, а розглядають як зовнішню і

внутрішню виробничу мобільність. Велике теоретичне й прикладне значення має виконаний ними аналіз потенційної трудової мобільності [2, с.26].

Економісти розглядають соціальну мобільність з точки зору відтворення трудових ресурсів, зміни професійного та кваліфікаційного статусу робітників в якості виробників і споживачів матеріальних благ. Системність досліджень вимагає також соціологічного та соціально-психологічного підходів. Соціологи і психологи до вивчення соціальної мобільності підходять з точки зору соціальної структури суспільства, його складових елементів. Проблеми соціальної мобільності приділяли увагу такі відомі вчені-соціологи колишнього Радянського Союзу як Н.С.Бляхман, Ф.Р.Філіпов, М.Н.Руткевич та інші. Серед цих досліджень великий інтерес викликають дослідження вчених Т.І.Заславської, Є.Г.Антосенкова, Р.В.Ривкіної та інших, котрі запропонували методичні рекомендації щодо вивчення мобільності трудових ресурсів [10, с.12].

Серед українських вчених проблемами соціальної мобільності займалися Л.О.Олесевич, М.І. Долішній, С.Й.Вовканич, С.М.Злупко, С.О. Макеев та багато інших.

Л.О.Олесевич визначав соціальну мобільність, як комплексний динамічний соціальний процес, який має складну внутрішню структуру й проявляється в різноманітних формах. Цей процес зміни соціальних статусів працівників, переходу їх з однієї соціальної групи в іншу супроводжується чи не супроводжується зміною місця чи характеру праці. Соціальна мобільність, на його думку, повинна бути регульована й контрольована. Планування й створення цілісної системи управління соціальною мобільністю дасть змогу на більш високому рівні вирішувати актуальні соціальні проблеми [6, с.25].

С.Й.Вовканич наголошує на необхідності диференційованого вивчення цього складного суспільного явища, тобто потрібно розрізняти соціальну мобільність на підприємстві, на рівні колективу, соціальної групи, суспільства й окремого індивіда. Соціальна мобільність - це не кількісний процес зміни соціальних статусів, переходу з однієї соціальної групи в іншу. Вона є суттєвим чинником соціальної динаміки, своєрідним соціальним "ліфтом" [6, с.33].

Є.К.Лазаренко поняття соціальної мобільності розглядає в широкому й вузькому значенні. У вузькому значенні воно охоплює власне соціальну сферу, в центрі якої знаходяться зміни професійно-кваліфікаційної й соціально-демографічної структури колективу. У широкому розумінні соціальна мобільність являє собою всю якісну рухливість суспільства, колективу, тобто стан економічної, організаційної, соціальної та управлінської діяльності. Головним організаційним засобом управління соціальної мобільності є соціальне планування [6, с.45].

У стратифікованих суспільствах, а інших просто не існує, на думку С.О. Макеева, винагорода у вигляді доходу, престижу та влади ніби закладена в конкретні позиції. Індивіди можуть володіти ними, рухаючись між позиціями. Процес переміщення між ієрархічно й функціонально організованими елементами соціальної структури (класами, верствами, групами та категоріями населення, позиціями) називають соціальною мобільністю. Збільшити чи зменшити дохід, владу, престиж як результат переходу на іншу позицію, до іншої групи означає здійснити соціальну мобільність. Соціологи вивчають міжгенераційну мобільність, порівнюючи власне соціальне становище із соціальним становищем батьків (частіше

батька), а також внутрішньогенераційну мобільність, фіксуючи зміну соціального становища та статусу респондента протягом життя [15, с.124].

Поняття соціальної мобільності в радянській соціології так і не отримало достатньої наукової визначеності, його трактування в різних дослідженнях і контекстах неоднозначне. Для багатьох дослідників характерним було пояснення соціальної мобільності лише як зміни будь-яких процесів у соціальній структурі, а не як соціальної закономірності. Мобільні процеси нерідко розглядаються лише як переміщення кадрів на підприємстві та за його межами, між тим - це тільки одна з форм мобільної поведінки. Багато положень було зумовлено існуючою командно-адміністративною системою, яка не відображала реальних процесів у суспільстві [8, с.26]. Аналіз проблем соціальної мобільності має особливе значення для суспільства в період тотальних змін та структурних перетворень, коли розриваються старі соціальні зв'язки, а нові ще знаходяться в процесі кристалізації.

Отже, теоретико-методологічні підстави, вимірювальні процедури та висновки досліджень, що проводилися вітчизняними соціологами, суттєво відрізнялися від робіт західних соціологів. Соціальна структурація суспільства, як контекст мобільності, представляла собою переважно сукупність професійно-кваліфікаційних груп, видів зайнятості та галузей, а також соціальних типів сім'ї. Результати вітчизняних досліджень давали досить обґрунтовану й ідеологічно прийнятну картину соціальної рухливості українського суспільства, перш за все міського населення [4,6,9]. Схеми ж класової структури, теоретичне й емпіричне обґрунтування яких належить соціологам, що вивчають індустріально розвинуте західне суспільство, раніше як модель структурування й аналізу тенденцій рухливості населення нашої країни не використовувалися. Проте, у 90-і роки ХХ ст. це стало можливим.

В основу аналізу міжпоколінної соціальної мобільності в Україні були покладені результати дослідницького проекту "Відношення до перетворень", здійсненого співробітниками фірми "Социс" в 1993 і 1995 роках. У основу соціальної ідентифікації респондентів покладена схема класової диференціації сучасного суспільства, розроблена англійським соціологом Дж. Голдторпом, яка використовується ним для національних і порівняльних досліджень соціально-класової структури та тенденцій соціальної мобільності [13].

Схема Голдторпа складається з семи основних класів, утворених на основі диференціації позицій зайнятості на ринку праці, а також у виробничих одиницях (підприємствах, організаціях, фірмах і т. п.). Іншими словами, позиції в соціальному просторі диференціюються в термінах відносин зайнятості. Голдторп посилається на К. Маркса та М. Вебера - класичні джерела такого підходу, визнаючи необхідність адаптації початкових принципів з метою аналізу класової мобільності зайнятого населення індустріально розвинених країн середини та другої половини ХХ ст. [1, с.79]

У соціології склалися дві основні традиції інтерпретації та вимірювання соціальної рухливості індивідів. Згідно першої, мобільність описується як переміщення усередині класової структури, в конструкцію якої не закладений принцип ієрархічної побудови або впорядкування класів. Рух індивідів відбувається між соціальними позиціями, що визначаються в термінах відносин зайнятості усередині ринку праці та реально функціонуючих підприємств й організацій.

Представники іншої традиції вважають за краще говорити про вертикальні переміщення індивідів між соціальними спільнотами (класами, стратами), стратифікованими на підставі таких критеріїв, як соціально-економічний статус, престиж, освіта, влада тощо. Вивчаючи мобільність, Голдторп схильний інтерпретувати класову структуру, в якій здійснюються переміщення індивідів у структурі зайнятості, а не соціальній ієрархії, хоч і визнає, що за відносинами зайнятості може стояти нерівний доступ до соціальних ресурсів, влади, винагород тощо, а отже, можливість інтерпретації індивідуальних переміщень - висхідної або низхідної соціальної мобільності.

Застосування класової схеми Голдторпа для аналізу структури українського суспільства хоч і виявилось прийнятним, проте існує цілий ряд особливостей, характерних для України середини 90-х років. До цього часу, не дивлячись на перетворення в економіці й на ринку праці, в загальній кількості активного населення існувало дуже мало позицій і відповідно індивідів, яких можна було б ідентифікувати як крупних, середніх і дрібних власників. Тим більше, що вони слабо представлені у вибірці аналізованих досліджень. Стосовно українського суспільства, де порівняно велика частина населення продовжує займатися сільськогосподарською працею, а городяни переважно є такими тільки в першому або в другому поколінні, цілком доцільним є виділення ще одного класу найманих робітників, зайнятих виключно сільськогосподарською працею[1, с.82].

У рамках сучасної соціології загальноприйнято розрізняти мобільність структурну й обмінну (циркулюючу). Обидва види мобільності є похідними від принципово різних чинників.

Структурна мобільність, зумовлена прогресивним розвитком техніки і технології, зсувами в професійній структурі, у структурі зайнятості та ринку праці, змінами у відносинах власності.

Обмінна ж мобільність визначається власне соціальними чинниками: розширеним доступом до загальної та спеціальної освіти, вирівнюванням шансів на отримання доступу до занять і професій, які користуються найбільшою престижем і повагою, трансформацією структури цінностей і мотивів трудової поведінки. Відповідно, соціальну мобільність спричиняють об'єктивні обставини: структурні зрушення в економіці, зміни в характері та змісті суспільного поділу праці та відносинах власності, послаблення закріпленості груп працівників за соціально і економічно нерівноцінними видами діяльності тощо [12, с.331].

Між цим, особливість ситуації в Україні полягає в тому, що не тільки індивіди переміщуються між позиціями, але й самі позиції рухаються одна відносно іншої й ніяк не можуть утворити нові, скільки-небудь стабільні конфігурації. Інакше кажучи, сама соціальна структура стала рухливою, що значно утруднює і знецінює дослідження мобільності в рамках традиційних концептуальних схем [1,с.3].

У відповідності з сучасними уявленнями соціальна структура не являє собою дещо, що знаходиться виключно зовні індивідів. Навпаки, вона суттєво габітулізована, вмонтована, точніше, невідомим або ж загадковим чином поміщена в індивідів (посилання на соціалізацію й отриману освіту пояснює далеко не все). Звідси слідує, що в процесі мобільності люди переміщують структури разом з собою: у жителя сільської місцевості, що переїхав до міста, перенесена з собою структура матеріалізується у звичках, побуті, способах проведення вільного часу і

свят. В цьому розумінні структура, як би ми не заперечували даний факт, постійно рухлива, вона переноситься індивідами з приписаного на реально досягнуте місце в соціальному просторі [16, с.11].

Узагальнюючи результати досліджень соціальної мобільності, можна констатувати, що при її вивченні враховуються чинники, що роблять значний вплив на індивідуальні позиції в соціальній структурі у момент проведення дослідження. У поле зору соціологів зазвичай потрапляють мікросоціальні чинники (соціальна позиція батьків, їхня освіта або освіта самого індивіда). Та обставина, що з часом змінюються відносні позиції груп усередині соціальної структури, що один і той же формальний рівень освіти або одна і та ж професійно-посадова позиція можуть в різні періоди відповідати різним соціальним статусам, в дослідженнях соціальної мобільності часто залишається без уваги.

Література

1. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности /Макеев С.А., Прибыткова И.М. и др. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.
2. Панюков В.С. Устойчивость кадров в промышленности. - Киев: Наук. думка, 1976.- 275 с.
3. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: Наука, 1992 – 398 с.
4. Межгенерационная трудовая мобильность. - Киев: Наук. думка, 1988. - 209 с.
5. Гаžo Ф. Социальная мобильность и жизненные пути молодежи //Грудящаяся молодежь: образование, профессия, мобильность. - М.: Мысль, 1984. - 162с.
6. Мобильность кадров на промышленном предприятии. - Киев: Наук. думка, 1981. - 218с.
7. Руткевич Н.Н. Процессы социальных перемещений и понятие социальной мобильности.- М.: Наука, 1986. - 235с.
8. Пароль В. Социальная дифференциация и социальная мобильность производственного коллектива. /В кн.: Социальная мобильность и проблемы формирования и использования трудовых ресурсов.-Новосибирск: Иркутск, 1970. - 431с.
9. Мокляк Н.Н. Социально-профессиональные перемещения на социалистическом предприятии. - К.: Наукова думка, 1977. – 329 с.
10. Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. - Новосибирск: Изд-во Новосибирск. гос. ун-та, 1974. – 318 с.
11. Руткевич Н.Н. Процессы социальных перемещений и понятие социальной мобильности.- М.: Наука, 1986. - 235с.
12. Социологический справочник /Под ред. В.И.Воловича - Киев: Наук. думка, 1990. - 330с.
13. Erikson R., Goldtorpe J. The Constant Flux. – Oxford: Clarendon Press, 1992
14. Blau P.M. Duncan O.D. The American Occupational Structure. – New York: Wiley, 1967
15. Соціологія: Навч. посібник /За редакцією С.О.Макеева. – К.: «Українська енциклопедія», 1999. – 344 с.
16. Макеев С.А. Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе //Методологія теорія та практика соціологічного аналізу суспільства: Збірник наукових праць.-Харків: ВЦ ХНУ ім..В.Н.Каразіна, 1999. – С.9-14.

3.2. Соціологічний аналіз сучасних типів мобільної поведінки

Трансформаційні процеси в українському суспільстві зумовили посилення соціальної мобільності, як добровільної, так і вимушеної. Основними чинниками підвищення, добровільності соціальної мобільності стали розвиток форм власності, підприємницької діяльності, чинне законодавство, що полегшує зміну місця праці та проживання людей. Поступово складаються і розвиваються форми мобільності, традиційні для ринкової економіки: територіальна, галузева, професійно-кваліфікаційна, внутрішня та міжфірмова. Помітного розвитку набули міграційні процеси як особлива форма мобільності, що поєднується з неодмінним територіальним переміщенням індивідів, хоча вона й досі обмежується відсутністю ринку житла, інститутом прописки. Міжпрофесійна мобільність певною мірою стримувалася через надмірну спеціалізацію, чітку професійну орієнтацію працюючих, відсутність можливостей для перенавчання дорослого населення. Проте є й обмежувачі, серед яких - відсутність необхідної інформації, брак коштів для переїзду та купівлі житла, труднощі з підвищенням кваліфікації та перекваліфікацією, стереотипи мислення, звички тощо.

Соціальна мобільність останнім часом досліджується виключно представниками суспільних наук, що зумовлено її великою соціальною значущістю. Однак, суттєвим недоліком вивчення мобільності є одностороннє розглядання цієї проблеми: або в економічному, або в соціальному плані. Не розроблено всебічного системного підходу до цього комплексного явища.

Вкрай нерівномірне вивчення окремих форм соціальної мобільності при майже повній відсутності досліджень, які вивчають цей процес загалом. Недостатньо вивчений механізм групової і індивідуальної мобільної поведінки. В основі цієї поведінки лежать, як відомо, ціннісні орієнтації особистості. Останні визначають структуру і диференціацію потреб індивідів, які в свою чергу проявляються в певній усвідомленій і неусвідомленій мотивації поведінки. На сьогоднішній день соціологічна наука не має достатньої інформації про загальні особливості цього механізму, так і про його специфіку в різних формах мобільної поведінки.

Ефективність подальшого накопичення фактичних знань про соціальну мобільність послаблюється через низку невирішених методичних питань. Аналіз опублікованих досліджень засвідчує, що навіть тоді, коли дослідження проводяться з однієї проблеми в різних регіонах країни, порівняти отримані результати, як правило, неможливо. Це пов'язано з відсутністю загальноприйнятих уявлень про структуру того простору, в якому здійснюється трудова мобільність.

Немає загальноприйнятих типових методик вивчення трудової мобільності на різних рівнях: у масштабах країни, економічного регіону, міста, підприємства тощо. Очікують обґрунтування методи виділення типів з подібною мобільною поведінкою, яка могла б розглядатися як елемент більш або менш цілісного об'єкта соціального дослідження, соціальної політики на різних рівнях суспільства.

Аналіз публікацій та досліджень з даної проблематики свідчить, що мобільність у тих чи інших формах досліджується економістами, соціологами і соціальними

психологами. Однак суттєвим недоліком її вивчення є відсутність міждисциплінарного системного підходу до цього комплексного явища.

Економісти розглядають мобільність з точки зору відтворення трудового потенціалу, зміни професійного і кваліфікаційного статусу працівників.

Системність досліджень мобільності потребує також соціологічного і соціально-психологічного підходу до цього явища. Соціологи і психологи зауважують обмеженість висновків економічних досліджень для забезпечення можливості соціального управління мобільністю. До вивчення соціальної і інших форм мобільності на підприємстві соціологи підходять, насамперед, з позицій соціальної структури, її складових елементів. Разом з тим, вони розглядають індивідів у межах декількох груп, становище в кожній з яких впливає на зміну їхнього соціального статусу в інших.

Соціальних психологів в основному цікавить мобільність з позицій зв'язків, відносин і взаємодій, що існують між соціальними й іншими групами, приналежності індивідів до різних сфер спілкування. Їхня увага концентрується на механізмах дій між групами і всередині груп. Типи особистостей, що формуються під впливом інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, мотивації поведінки, мають суттєвий вплив на індивідуальну мобільність. Дослідження, що дають змогу вивчити механізм формування, зміну соціального статусу і приналежності до певної соціальної групи (в тому числі неформальної), є обов'язковими в системному розгляді соціальної мобільності.

Соціально-професійна мобільність, з одного боку, забезпечує вимоги до професійно-кваліфікаційних якостей індивідів, з другого - максимально сприяє розвитку особистості через підвищення відповідності між структурою її індивідуальних потреб і соціально-економічною цінністю місця, що вона займає. Перша з цих функцій є предметом економічної науки, друга - соціології і соціальної психології. Це зумовлює два якісно різних підходи до досліджень мобільності: по-перше, як до деперсоніфікованого соціально-економічного процесу, по-друге, як до засобу соціального просування і розвитку особистості. У першому випадку ми маємо справу з власне трудовою мобільністю, а в другому - з так званою трудовою кар'єрою працівників [1, с.129]. Мобільність як деперсоніфікований процес характеризується обсягом, інтенсивністю і напрямом найважливіших потоків руху, певним соціальним механізмом, рушійними силами, прямими наслідками для суспільства. Економісти розглядають трудову, професійну мобільність індивідів, враховуючи зміну кількості та якості робочих місць. Їхні інтереси зосереджені в основному на вивченні економічних аспектів мобільності робочих місць, а відтак - на міграційній здатності працівників (наприклад, на витратах на їхню перепідготовку та переміщення). Отже, мобільність індивідів вивчається економістами як чинник економічних процесів.

Соціологи, на відміну від економістів, зосереджують основну увагу насамперед на переміщеннях індивідів, шансах на кар'єру, а також фактах її усвідомлення, на цілях і мотивах, а економічні явища аналізують як чинники формування трудової мобільності.

Соціальна мобільність, як міждисциплінарне поняття, яке виражається в професійному, кваліфікаційному, соціальному, галузевому, територіальному та

інших переміщеннях індивідів, є своєрідною формою їхньої адаптації до нових технологічних і економічних умов функціонування.

Соціолого-економічним підходом до дослідження процесів мобільності є її характеристика як кількісної оцінки цих процесів, для якої звичайно використовуються показники швидкості й інтенсивності соціальної мобільності. Під швидкістю мобільності розуміють “вертикальну соціальну дистанцію або число страт - економічних, професійних або політичних, які проходить індивід у його русі вверх або вниз за певний проміжок часу” [2, с.374].

Інтенсивність мобільності – це число індивідів, що змінюють соціальні позиції в вертикальному і горизонтальному напрямку за певний період часу. Число таких індивідів у певній соціальній групі дає абсолютну інтенсивність мобільності, а їхня частка в загальній чисельності даної соціальної спільності показує відносну мобільність.

Таким чином, складовими компонентами механізму соціальної мобільності є об’єктивні фактори, які діють на цей процес, а також суб’єктивне відношення (мотиви мобільності) працівників до зміни статусу, групи.

Соціально-психологічні підходи до вивчення процесів трудової мобільності полягають у поділі чинників мобільності на дві групи: об’єктивні та суб’єктивні.

Об’єктивні чинники визначають якісні характеристики індивідів, до яких відносяться :

- демографічна характеристика (стать, вік, фізичні та інші дані);
- кваліфікаційно-професійні дані (загальні та спеціальні знання, професія, кваліфікація, досвід роботи та інші);
- особисті якості (працемобільність, трудова і громадська активність та результативність, орієнтації, установки тощо).

До об’єктивних чинників мобільності відносять також соціальні норми поведінки, кадрову політику, яка завдяки відповідним принципам і критеріям значною мірою контролює пересування індивідів.

Важливим чинником мобільності, значення якого постійно зростає, є освіта, що стає передумовою та індикатором соціального становища працівників, фактором їхнього вертикального переміщення. Освіту називають прогресивним чинником вертикальної мобільності, оскільки чим вищий освітній рівень, тим вища ймовірність переміщення у вищі за статусом соціальні групи. Більш освічені працівники, як правило, краще адаптуються до умов праці, більш успішно виконують свої виробничі завдання, ефективніше включаються в громадську діяльність і в кінцевому рахунку швидше досягають громадського визнання. Згідно з даними досліджень, найбільшою стійкістю відрізняються висококваліфіковані групи працівників, а професійна мобільність тим менша, чим вища кваліфікація професії [3, с.152].

У суб’єктивному аспекті мобільність залежить від таких індивідуальних характеристик людей, як потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, моральні якості й інші визначальні мотиви працівників. Загалом, схему загальної поведінки працівника, в яку можна вписати і мобільність, подають переважно у формі процесу, що визначається такими основними елементами: потреби - інтереси - мотиви.

Потреби можна розглядати з економічної, соціальної і психологічної точки зору. У першому випадку коло потреб становлять здебільшого матеріальні блага і послуги, рівень задоволення яких визначається розмірами доходів індивідів як споживачів. У решти випадків потреби людини характеризуються сукупністю ціннісних орієнтацій і інтересів, ступенем соціалізації, специфікою формування особистості. На мобільність накладаються зрушення в індивідуальних потребах людини, пов'язані зі зміною життєвої ситуації (вік, сімейне становище, матеріальне становище, житлові умови тощо), а також з розвитком і соціалізацією особистості.

На кожному підприємстві, установі, фірмі відбувається ієрархія робочих місць і груп працівників, які користуються більш високою привабливістю (за характером і рівнем благ, що надаються, становищем у формальній структурі, престижем професії або посади тощо). Ця ієрархія і служить основою вертикальної мобільності.

Поняття “потреба” тісно пов'язано з поняттям “інтерес”, яке визначається як усвідомлення працівниками якихось своїх побажань і намірів. Відповідно до інтересів будується і поведінка людини, мета якої - реалізувати ці інтереси, в тому числі і в галузі свого трудового і професійного просування.

Соціальна мобільність залежить не тільки від об'єктивних, але також і від суб'єктивних факторів, свідомості і волі, цілей та інтересів. В основі механізму мобільності лежить структура їхніх ціннісних орієнтацій щодо характеру і змісту праці, побуту і відпочинку, матеріальних і духовних благ, прямо або опосередковано з ними пов'язаних. Особливо важливу роль у мобільності відіграє трудова ціннісна орієнтація працівників, що визначається як вираження в ідеальній формі їхнього відношення до праці, а також задоволеність працею, спеціальністю і відносинами в колективі.

Управління мобільністю пов'язане з виявленням того, як переломлюються потреби та інтереси працівника в мотивах цієї мобільності, які можуть бути зовнішніми об'єктивними причинами (умовами, факторами) і внутрішніми суб'єктивними причинами, що виникають у свідомості людини.

Оцінка необхідності та бажання переміщення, як правило, мотивується самою людиною. Залежно від характеру цієї оцінки розрізняють мотиви здійснення акту мобільності і мотиви утримання від неї. Під мотивами мобільності розуміють усвідомлені людиною причини та цілі (внутрішні усвідомлені або неусвідомлені спонукання, що відповідають цим стимулам), що роблять соціальне переміщення необхідним.

Немале значення в мобільності має фактор наслідування, слідувати прикладу переміщення інших членів колективу (особливо часто це трапляється серед молоді). Тут велику роль відіграють соціальні норми, традиції, звичаї та шаблони поведінки, загальноприйняті в колективі.

Матеріальні або економічні стимули (розміри заробітку, житлові, побутові умови тощо) є одними з найбільш важливих стимулів, які впливають на рух індивідів загалом і, зокрема, на їхню соціальну мобільність.

Особистісні дані, в тому числі потреби, інтереси і ціннісні орієнтації працівників, з одного боку, і конкретні умови організації, підприємства, де вони працюють, - з другого, визначають потенційну і фактичну трудову мобільність, є її основними спонуканнями.

В одних і тих же умовах і за наявності рівних можливостей індивіди приймають неоднакові рішення. Це пов'язано з тим, що між зовнішніми стимулами до переміщення і мотивованими оцінками його доцільності знаходиться особистість з її неповторною структурою. Тип цієї особистості і є чинником, що диференціює індивідуальне сприйняття і оцінки тої або іншої ситуації різними групами працівників [4, с.19].

Викладені вище основні елементи механізму соціальної мобільності та їхні взаємозв'язки зображено на рисунку 1.

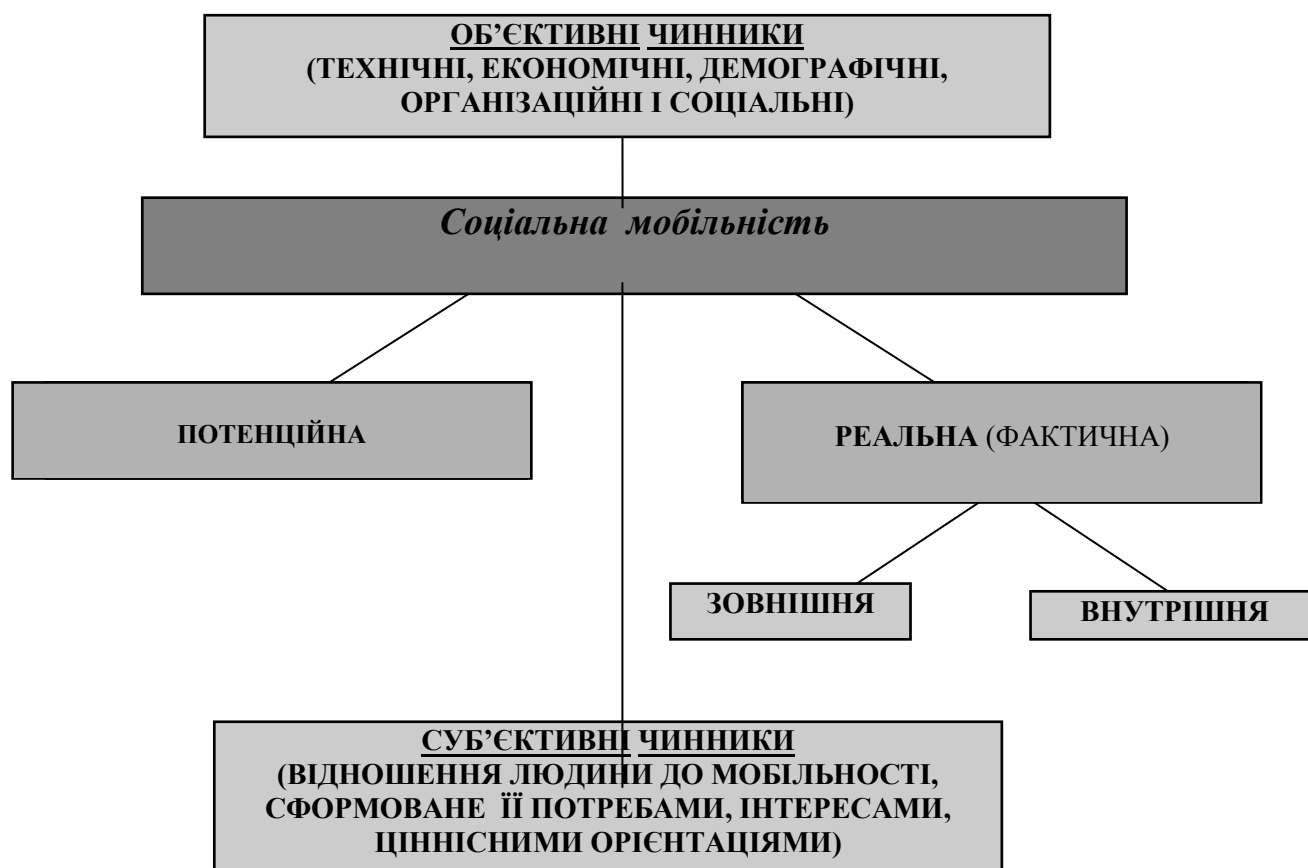

Рис. 1. Механізм соціальної мобільності

Інформація про можливості і ймовірну ефективність різних форм мобільності переломлюється через свідомість працівників. Розбіжності в типології і структурі особистості, поряд з об'єктивними факторами мобільності, мають вплив на вироблення їхнього суб'єктивного відношення до мобільності, які зводяться до трьох основних типів: позитивні, нейтральні і негативні [5, С.163]. Після прийняття позитивного рішення і здійснюється акт мобільності.

Російський соціолог Т.І.Заславська фіксує такі категорії працівників за їхнім відношенням до мобільності:

1. фактично мобільні - ті, що змінили місце праці, посаду, місце проживання безпосередньо в період дослідження;
2. потенційно мобільні - ті, що не змінили робочого місця, але мають відповідні наміри і плани;
3. фактично стабільні - ті, що довгий час працюють на одному місці праці і не мають установок на мобільність;

4. потенційно стабільні - ті, що порівняно недавно прийшли на місце праці і поки не мають планів його змінювати [6, с.185].

За готовністю “вписатися” в ринкові відносини та зробити реальні кроки щодо мобільності український соціолог В.І. Подшивалкіна виділяє чотири групи [7, с.110]:

1. Активний тип - це ті, хто психологічно до ринку готовий, почав змінювати свій життєвий уклад, вже “вписався” в ринкові відносини.
2. Потенційний тип - психологічно до ринку готові, але поки що не почали будувати життя за ринковими законами.
3. Вимушений тип - ті, хто внутрішньо до ринку не готовий, але вимушений змінювати свій життєвий уклад, щоб якось вижити в нових умовах.
4. “Консерватори” - ті, хто не готовий до ринку психологічно і ніяких кроків не робить, щоб змінити щось у своєму житті.

Отже, у дослідженнях мобільності відбувається синтез знань, який вперше сформувався в різних її галузях, у конкретному випадку - в економічних і соціологічних науках, і соціальній психології. Базовою галуззю знань, всередині якої почалось формування понятійного апарату досліджень мобільності, були економічні науки. Далі цей апарат збагачувався поняттями соціології і соціальної психології (мотиви мобільної поведінки, наміри щодо зміни місця праці, місця проживання, виконуваної праці, привабливість різного роду праці, професій, місць праці; потреби, пов’язані з умовами праці і життя тощо).

Специфіка соціолого-психологічного підходу до досліджень мобільності полягає у тому, що її опис ведеться з позицій двох наук: соціології і соціальної психології, які розглядаються в органічній єдності. Це правомірно тому, що на сьогодні жорсткої межі між ними в практиці досліджень не простежується. Зокрема, такі традиційні для соціальної психології явища, як мотивація, потреби, установки, широко вивчаються соціологами. Це, з одного боку, дає змогу говорити про єдиний соціолого-психологічний підхід, а з другого - вимагає врахування специфіки підходу кожної з цих наук окремо.

Специфіка соціологічного підходу виражається в тому, що саме тут розробляється таке загальне поняття, як соціальна структура суспільства, в якому поєднуються уявлення про соціальну стратифікацію, соціально-професійний поділ праці, диференціація за освітнім рівнем, рівнем доходів, ступенем участі в управлінні, способами проведення вільного часу. Розглядаючи мобільність з позиції соціології, необхідно пов’язувати цей процес із соціальною структурою суспільства і соціальними інститутами, які її регулюють.

Інші вимоги висуває соціальна психологія, яка вивчає закономірності групової поведінки і свідомості. Для того, щоб підійти до мобільності з цих позицій, необхідно пов’язати її з такими явищами, як групові рішення, групові взаємодії, зокрема, конфлікти, лідерство, груповий престиж тощо.

Отже, соціальна мобільність - це складний соціально процес, який свідчить про здатність і готовність індивідів чи соціальних об’єктів до зміни соціальної позиції, їхня конкурентоздатність, зацікавленість у навчанні та безперервній освіті, здатність до швидкої адаптації до динамічних соціальних умов і кон’юнктури ринку праці, що призводить до зміни їхніх якісних і кількісних характеристик під дією різних об’єктивних і суб’єктивних факторів, умов і стимулів.

Вивчення динаміки соціальної мобільності можливе завдяки застосуванню типологічного аналізу за критерієм ставлення до мобільності (позитивне, нейтральне, негативне) та типу фактичного або потенційного виявлення мобільної активності, що дозволило нам виділити 5 типів індивідуально-мобільної поведінки.

Сучасні реалії українського суспільства вимагають від людини цілого комплексу рис, які повинні забезпечити не лише адаптованість до нових економічних та соціально-професійних відносин, а й давали б змогу активно залучатися до процесів соціальної мобільності. Саме мобільність створює умови для відтворення трудового потенціалу, формує середовище усвідомленого вибору професії, місця праці, життєвих орієнтирів. Відповідно до цього соціальна мобільність як соціальний процес вимагає від людини здатності і готовності до зміни робочого місця, території проживання, а також конкурентоспроможності, зацікавленості у навчанні та безперервній освіті. Підвищуючи свій рівень освіти, кваліфікацію, накопичуючи досвід, індивіди знаходяться також у процесі соціальної мобільності.

Соціальна мобільність включає два взаємозв'язаних типи: *потенційну та фактичну (реальну)*. Потенційна мобільність визначається по-різному. Одні науковці тлумачать це як прагнення до зміни соціального становища [8,с.29]. На думку інших, це — психічний стан і окремі елементи поведінки індивіда, що свідчать про послаблення і поступовий розрив його зв'язків з роботою або позицією, яку він займає [9, с.151]. Висловлюється також думка, що потенційна мобільність є внутрішнім психічним станом індивіда, зумовлена як зростанням його власних переваг, так і збільшенням можливостей середовища [10, с.17].

Під потенційною мобільністю слід розуміти схильність, бажання, намагання людини змінити свій соціальний статус, соціальну позицію. Цей стан має відрізок часу між прийняттям рішення про мобільність і фактичною мобільністю або ж утриманням від неї. Період потенційної мобільності буває різним у різних індивідів. Критичний рівень потенційної мобільності приводить до фактичної мобільності. Фактична мобільність — це зміна статусу людини, її перехід в іншу групу під дією об'єктивних і суб'єктивних факторів, умов і стимулів.

Складовими компонентами механізму соціальної мобільності є об'єктивні фактори, які діють на цей процес, а також суб'єктивне відношення (мотиви мобільності) індивідів щодо зміни статусу, групи. Інформація про можливості і ймовірну ефективність різних форм мобільності переломлюється через свідомість індивідів. Розбіжності в типології і структурі особистості поряд з об'єктивними факторами мобільності мають вплив на вироблення їх суб'єктивного ставлення до неї, які зводяться до таких основних типів:

1. активний (реально мобільний, позитивний) тип — ті, що порівняно недавно змінили місце роботи (посаду, професію, стиль та умови життя тощо), що відповідають новим вимогам часу і не мають намірів щось змінювати найближчим часом;
2. потенційно-активний (потенційно мобільний, позитивний) тип — ті, що поки що нічого не змінили, але мають відповідні наміри, можливості, які реалізують найближчим часом;

3. пасивний (фактично стабільний, «консерватори», нейтралі) тип — ті, хто задоволені (або певною мірою задоволені) тим, що мають на даний час (роботою, професією, рівнем життя тощо), тому не збираються нічого змінювати на даний час;
4. потенційно-пасивний (потенційно мобільний, «зневірені», негативний) тип — ті, що не мають на даний час місця праці, готові приступити до роботи, але тривалий час не можуть її знайти і вичерпали всі можливості;
5. вимушено активний (фактично вимушено мобільний, негативний) тип — ті, що змушені були змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин, сімейні обставини тощо) [11, с.64].

Розглянуті підходи щодо вивчення процесу соціальної мобільності дають змогу зробити висновки, що економічні, соціологічні і соціально-психологічні аспекти проблеми слід розглядати як ступені послідовної конкретизації уявлення про мобільність, починаючи з аналізу її місця в економічному житті суспільства, поступово включаючи в аналіз діючі в цій сфері позаекономічні відносини, і закінчуючи дослідженням впливу на мобільність типів особистості, їхніх взаємовідносини з мікросередовищем тощо.

Проблеми мобільності необхідно досліджувати як у теоретичному аспекті, так і шляхом емпіричних досліджень. Зокрема, вивчення особливостей соціальної мобільності в українському суспільстві загалом чи на регіональному рівні, виявлення сучасних типів мобільної поведінки, аналіз внутрішньої та зовнішньої, висхідної та низхідної мобільності, співвідношення реальної та потенційної мобільності, виявлення рівня прихованої, вимушеної мобільності тощо.

Література

1. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : Навч. посібник. - К.: МАУП, 1999. - 289с.
2. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М.:Наука, 1992. - 398с.
3. Бляхман Л.С. Мобильность кадров на промышленном предприятии - Киев: Наук. думка, 1981. - 185с.
4. Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. - Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1974. - 318с.
5. Петрова І.Л. Ринок праці: процес сегментації. - К.: УДПУ, 1996. – 262 с.
6. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни: Очерки теории. - Новосибирск: Изд-во Новосибирского гос. ун-та, 1991. – 442 с.
7. Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста.// Под ред. В.И.Подшивалкиной - Кишинев: ИПФ, 1997. – 248 с.
8. Бондарчук К. Продуктивна зайнятість в умовах становлення соціально орієнтованої ринкової економіки //Україна: аспекти праці. - 1996. - № 7- 9. - С.8-11.
9. Богиня Д.П. Методичні проблеми підвищення конкурентоспроможності робочої сили на ринку праці. - Проблеми трудовозбереження і соціального захисту населення України в умовах ринкової економіки. -К.:НЦ ЗРП, 1993. - 175с.
10. Веерман Р.К. Міграція в місто та соціальна мобільність //Філософська думка - 1986. - № 5. - С.47-50.
11. Коваліско Н.В., Хоронжий А.Г. Регіональна трудова мобільність. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 165 с.

3.3. Соціальні механізми та чинники відтворення соціальної стратифікації

Зміни соціальної структури свідчать про те, що за своєю природою ці процеси можуть розглядатися як відтворення суспільства. Виникли нові стратифіційні утворення (підприємці, комерсанти, фермери, маклери, брокери та інші). Змінився статус і раніше існуючих груп. Особливо різко погіршився стан працівників висококваліфікованої розумової і фізичної праці. Найрізноматніші верстви внаслідок зубожіння перемістилися у нижчий клас. Це призвело до руйнування стійкого середнього класу. Надзвичайно зросла поляризація на багатих і бідних. Все це говорить про руйнування старої соціально-стратифікаційної структури і відтворення принципово нових відносин.

Процес відтворення соціальної структури є складним і суперечливим. Поляризація поєднується із розмитістю меж соціальних груп. Сучасний етап – це перш за все етап руйнування старої структури. Разом з тим, це і стихійне формування нових соціально-стратифікаційних утворень на основі різноманітних форм власності, розвитку приватних, державних і змішаних підприємств та їхньої взаємодії.

Процес соціального відтворення – це складне переплетення стихійних та свідомих процесів. Це дії не лише елітних груп та носіїв інноваційної діяльності, але й стихійні процеси масової поведінки, соціальні наслідки реформ тощо. Перехід до нових видів відносин залежить не лише від рівня соціальної зрілості, активності еліти, але й від рівня соціальної мобільності, свідомості, культури мас, від їхнього ставлення до реформ, до власного становища, форм діяльності тощо.

Соціальна мобільність є формою латентного процесу, що створює основу перетворень в стратифікаційних системах, - соціального відтворення (відтворення соціальних відносин і індивідів). Це відтворення відображає як дію універсальних законів соціального розвитку, так і специфічні риси розвитку конкретних соціальних організмів (держав, регіонів), національні традиції, виражені в цінностях і нормах міжгрупових взаємодій і зв'язків[3, 200]. Дані про зростання внутрішньопоколінної і міжпоколінної мобільності часто є підставою для висновків щодо характеру відтворення суспільства і властивих йому соціальних відносин. Зростання шансів на індивідуальне просування з нижчих прошарків у вищі зазвичай розглядається як свідчення більшої відкритості суспільства, його демократичності, рівності можливостей для його членів.

Механізми відтворення соціальної ієрархії. Соціальне відтворення втілює тенденції зміни соціальної структури, властиві соціально-економічній організації суспільства. Соціальне відтворення включає як відтворення раніше існуючих елементів соціальної структури і відносин між ними, так і виникнення і розширене відтворення нових елементів і відносин. В ході цього процесу формується індивід, що змінюється і розвивається. Категорія «соціальне відтворення» акцентує увагу на здатності творчої діяльності людини виробляти не лише якийсь результат, але і постійно зберігати, відновлювати, підтримувати, відтворювати умови, засоби і цілі життєдіяльності людей, всю систему соціальних відносин.

Саме поняття відтворення означає, що якийсь об'єкт (явище) циклічно відтворюється і розвивається за рахунок зв'язків і обміну із зовнішнім середовищем. Оскільки середовище може бути або незмінним, або змінюватися, то і відтворення може здійснюватися або як інваріантне, або як таке, що перетворює об'єкт від циклу до циклу, аж до зміни його сутнісних властивостей.

Як відзначав російський філософ А.С. Ахієзер, люди відтворюють своє власне життя, свої специфічні цілі, свій спосіб життя, системи особистих відносин на виробництві і поза ним[1, с.117-118]. Але з іншого боку, вони незмінно стоять перед фактом, що їхня діяльність спрямована на відтворення суспільства з його системою виробництва і споживання, з його соціокультурними інститутами. Отже, ця діяльність індивіда об'єктивно і суб'єктивно сфокусована в двох напрямках: відтворення самого себе як особистості і відтворення суспільних відносин.

Якщо класи, соціальні групи і страти, також як і відносини між ними відтворюються - функціонують і розвиваються в масштабах усього суспільства, то процес відтворення індивіда, його статусу і споживання протікає безпосередньо в територіальних спільнотах, які забезпечують відтворення його як живого носія властивостей, характеристик класу, групи, прошарку.

Такі первинні осередки суспільства, як виробнича організація, сім'я, так само як і різні «галузеві» соціальні інститути - освіта, охорона здоров'я, культура і т.д. - здійснюють лише часткові функції відтворення індивіда. Специфіка функцій територіальних спільнот полягає в тому, що інтегруючи діяльність соціальних інститутів, вони забезпечують задоволення основних потреб індивіда і, тим самим, його відтворення.

У емпіричному сенсі соціальне відтворення індивіда виступає як соціальне відтворення населення, що проживає на певній території. Воно невіддільно від демографічного процесу і приймає форму соціально-демографічного відтворення, яке забезпечує підготовку нових поколінь до виконання суспільно необхідних економічних, політичних і інших функцій. Тому в ньому можуть бути виділені такі складові, як демографічне, професійно-кваліфікаційне, статусне, культурне і т.п. відтворення.

Процес соціального відтворення багатогранний. Він включає як свідомі цілеспрямовані дії (навчання, виховання, соціальний контроль і т.д.), так і стихійні. При цьому індивід виступає не тільки об'єктом, але і суб'єктом відтворення (праця, пізнання).

Соціально-демографічне відтворення не зводиться до фізичного відтворення чисельності людського контингенту. Це є також відтворення сукупності певних соціальних якостей, необхідних для нормальної участі населення у функціонуванні і розвитку суспільства. Таким чином в даному відтворенні можуть бути виділені два аспекти: кількісний (власне відтворення індивідів) і якісний (навчання, виховання, відтворення соціальних і культурних властивостей).

Ядром соціального відтворення (у масштабах суспільства) виступає відтворення соціальної структури, а суттю соціально-демографічної складової цього процесу на територіальному рівні є демографічне відновлення компонентів соціальної структури, включаючи міграцію і соціальні переміщення.

Процес соціального відтворення може бути розкритий шляхом аналізу структури і функцій діяльності людей. У відтворенні виробнича і позавиробнича

діяльності знаходяться в тісному взаємозв'язку. При цьому виробнича відіграє визначальну роль. Вона є і джерелом матеріальних ресурсів для життєдіяльності людей, і забезпечує відтворення соціально-економічно диференційованих працівників, включення індивідів в конкретні трудові організації з їхніми нормами, цінностями, зразками поведінки, що призводить до формування загальних соціальних потреб і інтересів у людей, що виконують схожі трудові функції в схожих соціальних умовах праці. Можна вважати виробничу діяльність початковим пунктом соціального відтворення в цілому.

У процесі ж позавиробничої діяльності здійснюється, перш за все, психофізіологічне відтворення (споживання, відпочинок, сон і т.п.) працюючих членів суспільства. Крім того, в цей склад входить і демографічне відтворення - репродуктивна діяльність, догляд за дітьми, їх виховання. До позавиробничої діяльності відноситься і відтворення кваліфікації, коли виконувана праця за своєю складністю вимагає самоосвіти, підвищення кваліфікаційного рівня тощо. Ще однією складовою частиною цієї діяльності є розвиток і задоволення естетичних потреб, творчих здібностей людей, їхньої соціальної активності. Нарешті, в процесі позавиробничої діяльності задовольняються багато загальнолюдських потреб: у їхньому спілкуванні з іншими людьми, в розвагах тощо. Інакше кажучи, позавиробнича діяльність забезпечує демографічне і соціальне відтворення індивідів, соціальних груп.

Чинники соціального відтворення. До зовнішніх чинників, що впливають на характер соціального відтворення потрібно, перш за все, віднести розвиток інституційної структури. По-перше, це інститути освіти, виховання, професійної підготовки, охорони здоров'я, побутового обслуговування. По-друге, це інститути накопичення, відтворення і передачі інформації, що забезпечують діяльних членів суспільства (actors) інформацією, яка дозволяє здійснювати самовідтворювання нових поколінь. Це чинники впливу *макросередовища*. Інша група - чинники впливу *мезосередовища* (система робочих місць і соціальна інфраструктура міста, села; система місцевого управління і т.д.), тобто це територіальне середовище безпосереднього відтворення індивіда. Нарешті третю групу чинників утворюють ключові компоненти *мікросередовища*, тобто, безпосереднього соціального середовища індивіда, що визначають багато в чому життєвий шлях: сім'я, сусідство, дружні контакти й інші асоціації. Мікросередовище значною мірою сприяє формуванню особистості людини, що займає певні соціальні позиції і відіграє певні соціальні ролі.

Розглянемо детальніше такий чинник макросередовища як інститут освіти. Відтворення структури суспільства є однією із функцій освіти, яка утворює функціональне ядро цього соціального інституту. При цьому важливе значення має творча участь акторів у формуванні структури суспільства, оскільки цей процес має складний характер не лише безпосереднього відтворення старого досвіду, але і виробництво нового. Участь освіти у вторинній соціалізації особистості визначає роль цього інституту у відтворенні суспільства, але освіта за своїм змістом обов'язково пов'язана з новими знаннями і спрямована на їхнє отримання. В контексті відтворення структури суспільства важливе значення має проблема соціальної нерівності. Актуальність даної проблеми обумовлена тим, що, незважаючи на зростання, особливо у другій половині ХХ століття, рівня

освіченості більшості населення, залишається проблема соціальної вибіркості у сфері його отримання. Практично у всіх розвинутих країнах результати різноманітних досліджень відображають схожу тенденцію: якщо отримання атестату про середню освіту стає доступним для більшості людей, то співвідношення між тими, хто закінчив середню школу, і тими, хто вступив до вищих навчальних закладів протягом останніх 30-40 років залишається досить стабільним.

Ці дані підштовхували дослідників до висновку про те, що окремі соціальні групи залишаються "поза" вищою професійною освітою. Оскільки ефективна освітня політика все більше усвідомлювалась не лише як чинник технічного прогресу, але і як чинник соціального партнерства і політичної стабільності в межах окремої країни, то збереження соціальної вибіркості у сфері освіти вимагало пояснень і коригувань. Тому дослідники цього процесу стали все більше звертати увагу на конкретний механізм відтворення соціальної нерівності через освіту.

Серед практичних завдань, які постали перед ученими, першочерговими можна вважали такі: а) пошук соціальних і культурних чинників, що визначають успіхи людей у сфері як професійної, так і загальної освіти; б) вивчення механізмів, які діють всередині освіти і впливають на майбутній соціальний статус індивіда.

Вже в 60-70 роки ХХ століття в соціології з'являються роботи, які показують, яким чином різні освітні інституції створюють і відтворюють соціальну нерівність. В цих працях на основі теоретичних узагальнень та результатів емпіричних досліджень, відображена динаміка процесу нерівності у сфері освіти [2, с.378].

Зупинимось докладніше ще на двох чинниках мезосередовища: територіальної спільності та сім'ї. Люди, що проживають в різного типу поселеннях (великих і малих містах, селах тощо) мають неоднакові можливості залучення до культури, здобування освіти, задоволення своїх побутових потреб. Приналежність людей до спільностей, що розрізняються за критерієм доступної різноманітності видів виробничої і невиробничої діяльності, багато в чому зумовлює відмінності в характері соціального відтворення.

Питання про особливості соціального життя в містах різного типу вперше було поставлене у вітчизняній літературі на початку 70-х років. Було відмічено, що в великих містах соціальна мобільність населення вища, ніж в містах меншого розміру, з меншим набором галузей народного господарства, соціально-культурних і професійних позицій.

Дослідження виявили помітний зв'язок між типом міста та мірою впливу соціального становища на рівень освіти респондентів. Причому дана залежність зростає в розглянутому взаємозв'язку при переході від показника «рівень освіти на початку трудового шляху» до показника «рівень освіти у момент опитування». Це підтверджує, що саме територіальна спільність (культурне мезосередовище) відіграє важливу соціалізуючу роль в житті індивіда.

Специфіка впливу різних типів міських спільностей очевидна з аналізу зростання освітнього рівня індивідів в різних соціальних прошарках від моменту початку ними трудової діяльності до 35 років. Результати досліджень також показують, що вихідці з сільської місцевості і малих міст не орієнтовані на професії з творчим характером праці.

Найвні дані говорять про те, що вихідці з менш розвинених територіальних середовищ володіють меншим темпом соціального просування, сфера доступної різноманітності місць прикладання праці для них є суттєво вужчою, ніж для тих, хто виріс в більш розвиненому типі поселення.

Суттєвий вплив на процес соціального відтворення індивіда має соціальний статус батьків. Сім'я, будучи найважливішим елементом соціального середовища, забезпечує первинне включення індивіда в систему соціальних зв'язків. Вона характеризується різноманітним набором виконуваних видів діяльності, які є її соціальними функціями. Основною специфічною функцією сім'ї, безпосередньо пов'язаної з відтворенням соціальної стратифікації, виступає забезпечення соціального відтворення індивіда.

Становище сім'ї як агента соціального відтворення в суспільстві є подвійним. З одного боку, через неї накопичується і передається соціальний досвід попередніх поколінь у формі традицій, ціннісних орієнтацій. При цьому сім'я активно впливає на процес соціалізації особи, багато в чому визначаючи цей напрям, темп і т.д. З іншого боку, на сім'ю впливає соціальне макросередовища. Будучи одним із соціальних інститутів суспільства, сім'я тісно пов'язана і залежить від характеру розвитку як соціальної системи в цілому, так і окремих її інститутів. З цієї точки зору, сім'я виконує роль сполучної ланки між індивідом і об'єктивними реаліями макросередовища; вона є провідником цінностей і традицій, пануючих в даній соціальній системі; їй суспільство делегувало частину своїх повноважень щодо соціалізації індивідів, що вступають у самостійне життя. Саме сім'я багато в чому готує індивіда до здобуття певного соціально-професійного статусу і досягнення певного рівня освіти, а також - до певного характеру позавиробничої діяльності. Ці і інші функції сім'я здійснює за допомогою формування ціннісний-трудоових, ціннісно-освітніх, споживчих та інших орієнтацій індивіда.

У соціологічній літературі найчастіше в якості референта соціального походження розглядається батько. Його позиція зазвичай визначає соціальне походження індивіда, через нього досліджується вплив походження на всі можливі соціальні характеристики індивіда. Проте, в сучасному суспільстві питання про визначальний вплив батька на формування індивіда не може вирішуватися однозначно. У всіх соціальних групах існує тісніший зв'язок соціально-професійного статусу індивідів з таким же статусом батьків, ніж з рівнем їхньої освіти.

Типологія відтворення. Поділ соціального відтворення за його характером на основні типи можна здійснювати двома способами. Перший з них, і найбільш простий, дублює прийняте в економічній науці розчленування. В цьому випадку відтворення ділять на просте, звужене, розширене з відповідними кожному типу кількісними і якісними характеристиками. Простим є відтворення населення в тій же чисельності, що і раніше, з незмінними соціальними якостями: кваліфікацією, освітою і т.п. Розширене відтворення характеризується зростанням чисельності нових поколінь і (або) вищим рівнем розвитку їхніх соціальних якостей. Для звуженого відтворення властиве зменшення чисельності нових поколінь і (або) зниження їхніх якісних показників. Закономірністю розвитку будь-якого здорового суспільства є розширене соціальне і, принаймні, просте демографічне відтворення. Проте, це не виключає можливості суттєвих відмінностей в режимі відтворення у

зв'язку з такими чинниками, як розвиненість життєвого середовища, якість управління відтворювальними процесами і т.д. [3, с.219-220].

Для багатьох складних наукових і управлінських завдань адекватніша інша типологія. Як показав російський учений А.С.Ахієзер, існує три типи відтворення [1]: деструктивне, просте (статичне) і інтенсивне. В основу цього розчленування, на відміну від економічного відтворення, покладена практична здатність індивіда забезпечувати відтворення суспільства через подолання опозиції: «(само)розвиток - незмінність відтворювального процесу». Будь-яке рішення можна розглядати як результат пошуку міри цієї опозиції, як спробу її подолання, синтезу її полюсів. Міру подолання цієї опозиції можна шукати, підвищуючи свою здатність відтворення діяльності, її ефективність, або прагнучи все зберегти в незмінному вигляді.

Для інтенсивного відтворення характерне прагнення суб'єкта відтворення подолати у кожному конкретному випадку цю опозицію максимально можливою мірою, наближаючись до першого полюса, тобто забезпечувати потік прогресивних інновацій (технологічних, організаційних, економічних, культурних і т.д.). Вони забезпечують зростання ефективності відтворювального процесу, діяльності суб'єкта. Для цього типу відтворення характерний зростаючий рівень критики, «здорова незадоволеність» технічними, організаційними, економічними, культурними і т.д. умовами, що склалися.

Для культури, що відповідає цьому типу відтворення, характерне позитивне відношення до розвитку, вдосконалення особи. Незмінність, спокій, відсутність інновацій може привести працівника з такого роду особистісною культурою до психологічного і когнітивного дисонансу. Цей тип відтворення органічно протистоїть «механізму гальмування» розвитку суспільства, націлений на його постійне вдосконалення.

Для простого (статичного) відтворення характерне зростання відповідальності за відтворення цілого, тобто зростаюча увага людини до себе як до суб'єкта відповідальності, кваліфікації, напруженого суспільного відтворення. Для цього типу відтворення характерне прагнення долати у кожному конкретному випадку суперечності власного розвитку, прагнучи максимально долучитися до ідеалу незмінності, подолання суперечностей, що йдуть з глибин минулого. Тим самим відтворювальна діяльність цього типу протистоїть інноваціям, як негативним, так і позитивним. Для цього типу відтворення характерне прагнення адаптуватися до умов, що склалися, які розглядаються як природні, задані людині і від неї незалежні. Організація життя, цінності сприймаються як природні, практично єдино можливі.

Для деструктивного відтворення характерне відставання особистісної культури індивіда від зростання складності суспільного відтворення, що кінець кінцем збільшує нездатність суб'єкта протистояти руйнівним ентропійним процесам, застою, зниженню ефективності власної праці, відтворення в цілому. Деструкція розвивається на основі недостатнього рівня особової культури, відповідальності, кваліфікації при відставанні їх розвитку в порівнянні із зростанням складності проблем. Подібна ситуація створює сприятливі умови для відчуження індивіда від форм суспільного відтворення, що історично склалися, а можливо і байдужості до себе.

Перехід простого і деструктивного відтворення в інтенсивне не відбувається автоматично, але вимагає постійного напруження суб'єкта відтворення. У відтворювальній діяльності воно втілюється в постійному подоланні внутрішніх суперечностей. За прогрес особистісної культури потрібно боротися саме тому, що він не дається в подарунок, але є об'єктивним процесом, джерелом якого є творча діяльність. Аналіз відтворення культури робиться все більш значущим у зв'язку з необхідністю перебудови мислення, вироблення нової психології. Важливе значення в зв'язку з цим має проблема управління розвитком культури, що включає зміну норм і цінностей. Для цього типу відтворення найважливішою є орієнтація індивідів на власний саморозвиток в єдності з розвитком культури, умов, засобів і цілей суспільства.

Механізми відтворення соціальної структури. Найбільш істотні і глибокі зрушення в соціальній структурі відбуваються під впливом інституційних реформ, в першу чергу перетворення інститутів влади і власності. Так, в результаті колективізації сільського господарства в СРСР був знищений клас одноосібних селян, на базі якого виник клас колгоспників, що володів суттєво іншими соціальними якостями. Приватизація державної власності і розвиток ринку призвели до виникнення приватних підприємств, а реформування системи влади і адміністративного управління - до перетворення бюрократії на привілейований правлячий клас.

Іншим джерелом зміни соціальної структури є стабільне функціонування тих інститутів, які покликані удосконалювати якість людських ресурсів суспільства. Так, ефективне функціонування інституту освіти веде до постійного і вельми помітного зростання частки високоосвічених громадян, як правило, що поповнюють середні прошарки. Розвиток нових сільськогосподарських технологій скорочує чисельність селян і фермерів, одночасно сприяючи підвищенню їх професіоналізму і кваліфікації. Широка комп'ютеризація всіх видів діяльності і розповсюдження Інтернету породили в найбільш розвинених суспільствах соціальні групи, що мають в своєму розпорядженні абсолютно нові типи ресурсів. Результатом цього перевороту стала суттєва трансформація колишньої моделі стратифікації суспільства, розмивання чітких граней між елементами соціальної структури, підвищення ролі неформальних соціальних мереж і ін.

Третє джерело відтворення соціальної структури - спонтанні дії соціальних акторів, що здійснюються поза інституційними нормами і правилами, а іноді і всупереч цим нормам. Особливого значення цей механізм набуває там і тоді, коли базові інститути не сформовані, не повні або розхитані, а інституційний контроль легітимності соціальних дій неефективний. Саме таким шляхом формуються більшість тінювих і кримінальних структур у суспільстві [4, с. 155].

Фактичні зрушення в соціальній структурі суспільств, що трансформуються, є результатом одночасної дії всіх описаних механізмів. Відтворення соціальної структури тут носить переважно еволюційний, спонтанний характер і слабо піддається управлінню. Проте це не виключає можливості непрямой дії на цю структуру, що сприяє спрямуванню відповідних процесів в потрібне русло. Ефективна політика такого регулювання припускає, по-перше, наукову експертизу проектів інституційних реформ з погляду їх вірогідної дії на соціальну структуру суспільства; по-друге, вивчення спонтанних зрушень в соціальній структурі,

еволюційних чинників, що відбуваються під впливом, і дій індивідуальних акторів; по-третє, правовий контроль за тими видами діяльності індивідів і груп, які мають суттєвий вплив на зміну соціальної структури суспільства.

Специфіка відтворення соціальної структури України: очікування і реальність. Реформи 1990-х років зруйнували радянську модель стратифікації, а нова її модель остаточно ще не склалася. В даний час діють дві великі і відносно незалежні стратифікаційні системи. У державному секторі до цих пір зберігається станово-корпоративна - система ролей і статусів, що базується на соціальній диференціації, що задається традиційними інститутами. Йдеться про відмінності, що історично склалися, між містом і селом, малими і крупними містами, різними регіонами країни, галузями економіки, ступенями посадової ієрархії. На відміну від цього в приватному секторі формується система стратифікації, в основі якої - позиції суб'єктів в структурі відносин власності і на ринку праці. Кожна з цих крупних стратифікаційних систем розпадається на підсистеми, що функціонують в конкретних регіонах, галузях народного господарства, органах управління і ін. Паралельне існування і відносна незалежність великого числа стратифікаційних систем роблять можливим суттєве підвищення доходу і статусу індивідів і груп за рахунок переміщення з однієї системи в іншу, без підвищення складності і тяжкості праці. Тим самим гальмується становлення меритократичної системи винагороди праці в масштабах суспільства.

При цьому значна частина громадян фактично випадає з системи соціальної стратифікації, оскільки невизначеність і нестійкість статусу перешкоджає їх надійному віднесенню до якої-небудь з існуючих страт. Як приклад можна назвати групи тих, хто фактично зайняті в тіньовій сфері, а формально є безробітними; кваліфікованих фахівців, що місяцями не одержують зарплати і знаходяться на межі бідності; представників тіньового і кримінального бізнесу, формальний статус яких не має відношення до їхньої реальної діяльності тощо.

В порівнянні з радянським часом структура стратифікаційного простору України суттєво змінилася. Адміністративно-посадовий чинник помітно витіснений економічними критеріями: головним чинником соціальної стратифікації став рівень доходів і матеріального добробуту. Проте стратифікаційний простір не став ні багатовимірним, ні збалансованим. Вирішальну роль значною мірою відіграють зрощені один з одним вісі багатства і влади. Положення на цих осях служить універсальним критерієм статусу і успіху, тоді як соціальні і культурні чинники відіграють дуже малу роль. Якщо в західних суспільствах фіксується тенденція до підвищення ролі вищих, постматеріальних цінностей, пов'язаних з духовним розвитком особи, то в Україні вони витісняються первинними, примітивними цінностями - такими, як виживання, особиста безпека, мінімальна матеріальна забезпеченість. Рівень освіти і кваліфікації, професіоналізм, особисті здібності, якісна праця в розподілі соціальних статусів відіграють другорядну роль.

Разюче збільшилася диференціація доходів. Особливо різко виріс розрив між масовими прошарками і верхівкою суспільства, що опанувала основними політичними і економічними ресурсами і перетворилася на олігархію. Розвиток ринкових відносин поступово витісняє адміністративні і станові методи регулювання соціально-ієрархічних відносин. В Україні та інших посткомуністичних країнах формуються нові класи, характерні для капіталістичних

суспільств. Але, по-перше, нова класова нерівність визначається в першу чергу становищем соціальних суб'єктів у владно-адміністративній структурі. По-друге, в порівнянні з радянським часом посилилася роль аскриптивних чинників стратифікації. Від ринкових реформ найсильніше постраждали літні люди і люди похилого віку, інваліди, жінки, жителі моногалузевих поселень і сільської "глибинки", деякі національні меншини, діти-сироти тощо.

Для більш благополучної і активної частини громадян перша половина 1990-х років ознаменувалася розширенням можливостей висхідної мобільності: громадська думка відзначала помітно збільшені шанси розбагатіти і зробити кар'єру. Проте суттєве підвищення соціального статусу меншості не компенсувало зниження статусу більшості. До того ж з другої половини 1990-х років верхні страти почали закриватися, і висхідна соціальна мобільність нижніх і середніх прошарків різко зменшилася. В даний час більшість громадян України вважають своє суспільство розколеним на привілейовану верхівку всевладдя і збіднілий безправний народ.

В результаті неправової приватизації державного майна і ослаблення державного контролю за легітимністю фінансових операцій відбулася соціально-економічна поляризація суспільства. І хоча основна частина якось пристосувалася до нових умов, спеціальні дослідження показують, що в більшості випадків адаптація носить вимушений, а не добровільний характер; вона відбувається на базі низхідної мобільності і веде до звуження індивідуальної свободи. Іншими словами, значна частина населення звикає до гірших умов, ті ж, кому це не вдається, вимушені з цим змиритися.

Серединна частина радянського суспільства, в основному представлена інтелігенцією, складала 30-35% населення. У сучасній Україні аналогічну роль відіграють різні групи бізнес-прошарку, високі професіонали, середня ланка бюрократії і військових. В порівнянні з радянською інтелігенцією ці соціальні утворення відрізняються більшою активністю і дієздатністю, проте для виконання соціальних функцій "класичних" середніх класів рівень їхнього розвитку є недостатнім.

Аналізуючи специфіку відтворення та зміни в соціальній структурі України під впливом інституційних реформ, можна стверджувати, що негативні зрушення різко переважали над позитивними. В результаті здійснених реформ ефективність цієї структури, її здатність інтегрувати суспільство, стимулювати конструктивну активність громадян суттєво знизилася. Соціальний розрив, що різко посилювався, між елітою і масовими групами, що в нормальних умовах складають її соціальну базу, збільшив відчуження суспільства від влади, підсилював його соціальну і політичну інертність, байдужість до загальнонаціональних проблем, нездатність до мобілізації для вирішення загальних суспільно значимих завдань.

Література

1. Ахиезер А.С. Личность рабочего и общественное воспроизводство //Философия и культура. – М.: 1983. – С.117-118.
2. Чепак В. В. Відтворення соціальної нерівності як проблема соціології освіти // Методологія, методика та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Т.1. – Харків, 2006. – 448с.

3. Радаев В.В., Шкаратан О.И. социальная стратификация: учебн. Пособие. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 318 с.
4. Заславская Т.И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации: Учеб.пособие. – М.: Дело, 2004. – 400с.

РОЗДІЛ 4. ОЦІНКА СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОГО СТРУКТУРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

4.1. Процеси трансформації соціальної структури українського суспільства

Соціальна структура України відчуває на собі вплив загально цивілізаційних змін, загальних стратифікаційних процесів, які відбуваються у світі. Разом з тим, внаслідок особливостей історичного розвитку та специфіки сучасної кризової ситуації в країні, складається особливий стан стратифікаційних процесів, відмінний від процесів, які відбуваються в інших країнах.

Зміни соціальної структури свідчать про те, що за своєю природою ці процеси можуть розглядатися як глибока трансформація суспільства. Виникли нові класові утворення (підприємці, комерсанти, фермери, маклери, брокери та інші). Змінився статус і раніше існуючих груп. Особливо різко погіршився стан працівників висококваліфікованої розумової і фізичної праці. Середні верстви внаслідок зубожіння перемістилися у нижчий клас. Надзвичайно зросла поляризація на багатих і бідних. Все це говорить про руйнування старої соціально-класової структури і народження принципово нових відносин.

Процес трансформації соціальної структури є складним і суперечливим. Поляризація поєднується із розмитістю меж соціальних груп. Разом з тим, це і стихійне формування нових соціально-класових утворень на основі різноманітних форм власності, розвитку приватних, державних і змішаних підприємств та їхньої взаємодії [1,с.68]. Процес трансформації - це складне переплетення стихійних та свідомих процесів. Це дії не лише елітних груп та носіїв інноваційної діяльності, але й стихійні процеси масової поведінки, соціальні наслідки реформ тощо. Перехід до нових видів відносин залежить не лише від рівня соціальної зрілості, активності еліти, але й від рівня соціальної свідомості, культури мас людей, від їхнього ставлення до реформ, до власного становища, форм діяльності.

Сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових груп, верств, зміною місця у стратифікаційній системі вже існуючих, зумовлюють формування нових статусно-рольових відносин індивідів, маргіналізацію та зміну соціальної ідентифікації.

Аналіз останніх публікацій та досліджень, що соціальна структура суспільства відображає рівень розвитку, ступінь цивілізованості соціуму, виконує найважливіші функції щодо організації і координації різних видів людської діяльності.

На даний час представниками соціальних наук зроблено значні напрацювання щодо емпіричного опису і концептуалізації посткомуністичних трансформацій. З 1980-90-х років польські соціологи (А.Пржеворський, Е.Мокржицький, Е.Внук-Липинський, В.Веселовський, В.Адамський) акцентують увагу на можливості розходжень у шляхах посткомуністичного розвитку та проблем трансформаційних змін в суспільствах колишнього державного соціалізму. Чеські соціологи (П. Махонін, І.Вечерник, М.Тучек, Д. Старк) аналізують системну трансформацію чеського суспільства і концептуалізують значення «колишніх» соціальних структур і цінностей, що відтворюються за допомогою соціальних мереж і впливають на зміну

спрямованості постсоціалістичних трансформацій. Угорські соціологи Р.Андорка, Е.Хенкіс, Т.Колоші, П.Роберт та їхні колеги проаналізували, як впливає зміна якості життя, системи стратифікації і мобільності на результати системної стратифікації [2, с.8].

Значну увагу вивченню процесів трансформації приділяється російськими і українськими вченими. Російські дослідники Т.Заславська, Ю.Левада, Н.Лапін, В.Ядов запропонували концептуалізацію процесу трансформації, важливим аспектом якої стало обґрунтування меж і варіантів історичного вибору російського суспільства.

Українські соціологи Є.Головаха, Н.Паніна обґрунтували інституціоналізацію в процесі посткомуністичної трансформації та вплив масових соціально-психологічних «патологій» на характер трансформаційного процесу. Структурний і діяльнісний потенціал соціальної трансформації проаналізовано в роботах українських соціологів (В.Бакіров, О. Куценко, С.Макеєв, А. Мусієздов тощо). Зокрема, вивчаються українські особливості пострадянського способу життя; структура простору життєвих шансів і можливостей; аналізується соціальна трансформації через призму змін ідентичностей в українському суспільстві; обґрунтовуються фази та шляхи системних трансформацій щодо їхньої подібності і відмінності в колишніх країнах державного соціалізму тощо.

Дослідницькою метою соціологів виступає методологічне обґрунтування зовнішніх і внутрішніх чинників структурних перетворень в українському суспільстві, а також аналіз передумов, закономірностей, тенденцій і особливостей протікання трансформаційного процесу.

До внутрішніх чинників можна віднести тимчасову протяжність соціальних процесів, управлінську дію, інформаційно-пізнавальний рівень суспільства і т.п. Зовнішнім чинником структурних перетворень виступає трансформація соціального простору. Нерідко соціальну структуру ототожнюють з соціальною стратифікацією і соціальним простором: «Під соціальною структурою і соціальною стратифікацією розуміється багатовимірний, ієрархічний соціальний простір, в якому соціальні групи і верстви різняться між собою ступенем володіння владою, власністю і соціальним статусом» [3, с.236]. Проте, якщо співвіднести основні властивості соціального простору і соціальної структури, між ними виявляються суттєві відмінності: основні властивості соціального простору - протяжність і об'єм, тоді як для соціальної структури характерні, перш за все впорядкованість, стійкість зв'язків та елементів, які до неї входять.

Термін «соціальний простір» вживав П.Сорокін, на думку якого, визначити соціальне становище людини означає виявити сукупність її зв'язків зі всіма групами населення і всередині кожної з цих груп, тобто з її членами. Ці зв'язки і сукупність становищ всередині кожної з них і складає ту систему координат, яка дозволяє визначити соціальне становище будь-якого індивіда. Отже, люди, які належать до однакових соціальних груп і виконують практично ідентичну функцію в межах кожної з них, знаходяться в однаковому соціальному становищі. Навпаки, чим значимі і суттєві відмінності в соціальному становищі, тим більшою є соціальна дистанція між різними людьми. Крім цього, оскільки всередині однієї і тієї ж групи існують абсолютно різні позиції, необхідно знати також становище людини в межах кожної з основних груп населення. Тому, на відміну від трьохвимірного

геометричного простору, соціальний простір багатовимірний, бо групування людей за соціальними ознаками є багаточисельними.

Звідси і підхід П.А.Сорокіна до визначення соціальної стратифікації, як диференціації деякої даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона знаходить вираз в існуванні вищих і нижчих прошарків. Основою і суттю стратифікації є нерівномірний розподіл прав і привілеїв, відповідальності і обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів того або іншого співтовариства. Конкретні форми стратифікації численні, проте їх можна звести до трьох основних - економічної, політичної і професійної. Як правило, всі вони тісно переплетені. Люди, що належать до вищої страти за одним параметром, зазвичай належать до нього і по інших, і навпаки [4, с. 298]. Теорія стратифікації, запропонована П.Сорокіним, зробила вплив на всі подальші розробки, пов'язані з цією проблемою.

Сучасний розвиток наукової думки та соціальна практика вказують на те, що лише синтезування різноманітних класичних і сучасних концепцій дозволяють більш об'єктивно та змістовно досліджувати таку складну соціальну систему як суспільство. В теорії соціальної структури, чи не першим, таку спробу здійснив Е. Гіденс, сформулювавши теорію структурації, що наполягає на «дуальності» соціальної структури[5]. Автор фокусує увагу на принципах, за якими відбувається внутрішня диференціація і артикуляція просторово-часових утворень. У формулюванні принципів він відштовхується від феноменів, які знаходять себе в суспільному житті. Вводить концепт «соціальні практики» як одиницю аналізу, що дозволяє відобразити дуальність структури/дії і рефлексивний характер останнього. Соціальні практики, як постійний потік виробництва соціальної дії, самі виробляють структури, правила і ресурси, і в той же час, виробляються /відтворюються соціальними акторами в їхніх діях. Отже, на нашу думку, узагальнюючим поняттям для наукового вивчення простору нерівності і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння всіх видів ресурсів є соціальна стратифікація, яку за визначенням Е.Гіденса «... можна визначити як структуровані нерівності між різними угрупованнями людей» [6, с.290].

Широкі дискусії про гносеологічні перспективи такого типу соціологічної стратегії отримали відповіді в рефлексивній соціологічній концепції французького соціолога П.Бурдьє, в якій автор описує логіку соціальних практик через їхні феномени. На думку вітчизняного соціолога О.Куценко, саме дана концепція на сьогоднішній день є найбільш строго «феноменологічною» і в цьому розумінні являє собою найбільш цілісний, альтернативний позитивізму соціологічний підхід у розумінні соціального світу і процесів соціальних поділів[8, с.259].

Соціальний світ, згідно теорії П.Бурдьє, - це складна багатовимірна структура, де об'єктивне і суб'єктивне взаємопроникають і взаємодоповнюють одне одного. Пояснюючи зміст і механізми соціальної взаємодії, він використовує поняття соціального простору, габітусу та капіталу.

Людина, підкреслює соціолог, є істотою водночас біологічною і соціальною. Як біологічна істота людина існує у певному фізичному просторі, а як істота соціальна — у просторі соціальному (Бурдьє ще вживає вираз «соціальне поле»). У соціальному просторі, як і в фізичному, люди займають певні місця, позиції. Ці позиції можна описувати через відношення «вище-нижче», «ближче-далі», «поміж»

тощо. Свого часу Е. Дюркгейм доводив, що людські уявлення про час і простір мають соціальну природу, певним чином відображують їх соціальні зв'язки. Розвиваючи цю думку, Бурдьє доводить, що соціальний простір постійно «прагне перетворюватись більш-менш точно у простір фізичний». Це означає, що просторові характеристики того фізичного світу, де перебуває людина, з часом набувають дедалі чіткішого соціального змісту. Про це свідчить, зокрема, характер розселення людей на певних територіях, просторова структура поселень, транспортні зв'язки, типи житла та громадських будівель тощо. Більше того, структури соціального простору «заносяться» всередину людського тіла, що знаходить свій вияв у поведінці людей, їхніх манерах, поставі тощо. Адже й тип житла, і способи переміщення у просторі, і манери представників вищих суспільних верств і «низів» суспільства досить відмінні одне від одного. Таким чином, робить висновок Бурдьє, «соціальні структури постійно конвертуються у структури просторові» » [8, с.46].

Внаслідок уречевлення соціального простору і відповідно соціальної ієрархії у структурах фізичного простору люди здобувають неоднакові шанси панування у межах цього простору. Адже способи переміщення, типи транспорту, розміри жител у місті або земельних ділянок у сільській місцевості у переважній більшості випадків відповідають позиції індивідів у соціальній ієрархії. Зрештою, робить висновок П. Бурдьє, «здатність панувати у привласненому просторі, насамперед за рахунок привласнення (матеріальним або символічним шляхом) тих дефіцитних благ, котрі розподіляються у ньому, залежить від наявного капіталу» [8, с.43].

Поняття капіталу займає у соціологічній концепції П.Бурдьє досить вагоме місце. Капітал у економічному його розумінні є лише одним із різновидів капіталу як такого, оскільки існує і соціальний капітал, і капітал культурний. Капітал як економічна категорія означає насамперед факт уречевлення людських виробничих відносин у формі вартостей, матеріальних благ і цінностей. Натомість капітал соціальний і культурний мають властивість «інкорпоруватись» у формі людської поведінки. І в першому, і у другому випадку це дає шанси на здобуття влади і впливу у межах певного соціального поля, однак джерела такої влади і впливу будуть різними.

Суб'єкти соціальної взаємодії («агенти» і «групи агентів» за термінологією французького соціолога) визначаються згідно з їхніми відносними позиціями у соціальному просторі. У свою чергу, ці позиції визначаються позиціями індивіда у різних полях, інакше кажучи, розподілом влади, яка «активована» в кожному із таких полів. Такою владою фактично є «економічний капітал у його різних формах, культурний капітал і соціальний капітал, а також символічний капітал, що його звичайно звать престижем, репутацією, іменем тощо. Саме в такій формі усі інші різновиди капіталів сприймаються і визнаються як легітимні» [8, с.47]. Таким чином, позиції «агентів» у соціальному просторі визначаються не лише загальним обсягом їхніх капіталів, а й їх взаємним поєднанням, відносною вагою кожного з них у загальному балансі. З цього випливає, що капітал інкорпорований, тобто перетворений у систему особистісних якостей, виступає таким же чинником взаємодії, як і капітал «матеріалізований».

Із поняттям інкорпорованого капіталу тісно пов'язаний зміст і такого важливого поняття соціології П. Бурдьє, як габітус, що походить від латинського слова *habere* — мати, володіти. У біології ним позначають певну сукупність видових ознак,

властивих конкретній живій істоті. Габітус, за Бурдьє, - це певна система особистісних диспозицій, які набуті в процесі досвіду і здатні змінюватися залежно від обставин місця і часу. Це певне «чуття гри», властиве людям того чи іншого типу, яке дає змогу їм адекватно орієнтуватись у безлічі конкретних життєвих ситуацій, де далеко не все передбачене правилами, а інколи ці правила створюються в процесі гри [8, с.46]. Окреслене поняття має певну смислову адекватність з поняттям «стиль життя», яке М.Вебер вживав при визначенні відмінностей між окремими суспільними станами і верствами. Особливого значення при цьому набувають можливості й способи користування певними матеріальними і культурними благами.

Головним досягненням підходу П.Бурдьє можна вважати те, що він охопив всю видиму область соціального простору, об'єднавши вісі економічних, владних, соціальних і культурних вимірів, підкреслює значення культурних ресурсів, габітусів і соціальних практик у соціальному структуруванні. Це дозволяє не лише побачити окремі зрізи простору, але і процес його створення і відтворення, диференціації і структурування. [7, с.271]

Отже, соціальний простір характеризує стан об'єктів, включених в змінні умови і вимушених пристосовуватися до них, приймаючи певні правила гри. Соціальний простір не виключає структурованість, оскільки соціальна структура входить в нього. Якщо основний акцент робиться на відтворюваності, повторюваності, стійкості умов, на переходах від однієї форми до іншої, на явищах відносної неоднорідності, багатоманітності перехідних форм і стабільності, то структурні перетворення, так або інакше локалізуються в соціальному просторі.

Під трансформацією соціального простору розуміється системна зміна економічної, політичної, культурної сфери суспільства, а також нормативно-правової бази. Трансформація соціального простору має своїм наслідком соціоструктурне зрушення, в результаті чого змінюються способи організації суспільного життя, існуючі економічні, соціальні і політичні інститути. Це, у свою чергу, веде до зламу цілої мережі більш-менш стійких рольових позицій і нормативних вимог по відношенню до конкретних членів суспільства, шляхів їхньої соціалізації.

Масштаби, тенденції і особливості протікання структурних перетворень характеризуються комплексом напрямів трансформаційного процесу. Одним із таких напрямів є *соціокультурний аспект* трансформації, що включає такі чинники як зміну системи цінностей, кризу ідентичності, пошук нових критеріїв самоідентифікації, історико-культурні і ідеологічні основи, особливості національного менталітету.

У наших опитуваннях нерідко виникали ситуації, коли питання про те, до якого з семи ступенів соціальної «драбини» відносить себе респондент, було для нього явно новим і відповідь він давав експромтом і не особливо впевнено, оскільки його спонукав до цього інтерв'юер. У інших випадках відчувалося, що респондент відчуває проблему самоідентифікації, зокрема з конкретною соціальною стратою, наприклад з середнім класом, як вельми істотною для себе, і готовий до активної рефлексії з цієї проблеми.

Для трансформаційного суспільства таку ситуацію можна визнати цілком природною. Соціальна структура, властива цьому суспільству до початку

«переходу», значною мірою зруйнована, нова ще тільки в процесі становлення. Риси цієї нової структури ще не володіють тією визначеністю, яка могла б дати людям надійні когнітивні орієнтири для ідентифікації з тією або іншою великою соціальною групою. Ті, хто належить до поколінь, що відчували зміни на власному досвіді, можуть, залежно від власної конкретної ситуації, або інерційно відтворювати старі уявлення про свій соціальний статус, або намагатися виробити нову соціальну самоідентифікацію, або коливаються між цими двома тенденціями. Ті, хто вступив у самостійне життя вже в постсоціалістичний період, є вільними від таких коливань, орієнтуються в своєму самовизначенні на сьогоденні соціальні реалії, але і для них ці реалії постають у вигляді хаотичного, нестабільного, слабо структурованого світу, в якому відсутні стійкі, чітко усвідомлювані чинники, що визначають соціальну позицію людини. «Соціальна ідентифікація особи в нестабільному, кризовому суспільстві, - відзначає В.А.Ядов, - випробовує несподівані незвичні дії... Відбувається зрушення від прозорої ясності соціальних ідентифікацій радянського типу ... до групових солідарностей, де все амбівалентно, нестійко, позбавлено якого б то не було певного вектора» [9, с.171].

Для трансформаційного суспільства характерне різке посилення індивідуалізації особистих життєвих практик, ослаблення їхньої залежності від приналежності людей до великих соціально-професійних формалізованих груп. Той факт, що людина є фахівцем з вищою освітою, кваліфікованим робітником, адміністратором або рядовим службовцем, сам по собі не визначає ні рівень його доходу, ні реальний соціальний статус, ні стабільність його матеріального і соціального становища. Індивідуальна ініціатива і індивідуальне везіння перетворюються на вирішальні чинники, що визначають соціальну позицію пострадянської людини. Оскільки, «перетворення соціальної структури ... супроводжується руйнуванням одних і виникненням інших підстав групового самовизначення... Швидка зміна орієнтації суспільної культури і перехід від моделі соціальної безпеки до моделі соціальної конкуренції не можуть закріпитися без зміни механізмів виживання» [10, с.92].

Зрозуміло, що в цих умовах соціальна ідентичність індивіда втрачає минулі властивості «зовнішніх» об'єктивних даних, що виступає у вигляді соціального походження, здобутої освіти, формальної професії і т.д. Вона стає чимось набутиим або заново підтвердженим (в результаті власних зусиль або щасливого збігу обставин) і найчастіше нічим не гарантованим надбанням, що потребує захисту. Ця ідентичність є, з іншого боку, показником міри, в якій пострадянська людина вирішує головну свою проблему - проблему адаптації до соціально-економічних умов «дикого капіталізму», в яких відсутні які-небудь інституційні гарантії її матеріального становища і навіть простого виживання. Соціальна ідентичність пострадянської людини - це не стільки самовизначення нею свого стійкого місця в суспільстві, скільки віддзеркалення досвіду і визначення можливих перспектив індивідуального адаптаційного процесу. Саме тому така ідентичність - набагато складніше утворення, ніж самовіднесення до певної страти або групи: вона включає сукупність уявлень і соціальних установок (атитюдів), що відображають оцінку індивідом своїх можливостей активного або пасивного пристосування до наявних соціальних умов, його висхідної або низхідної мобільності, або стабілізації своєї ситуації в рамках цих умов. Загалом, ця ідентичність фіксує не стільки місце

людини в соціальному просторі, скільки можливості її переміщення в цьому просторі, оцінити які можна, лише зіставляючи їх з можливостями інших індивідів.

Подібні властивості пострадянської ідентичності припускають необхідність її аналізу на основі методології, адекватної як нестійкому стану соціально-структурної реальності, так і взаємозв'язаним з цим психологічним станом механізму адаптаційного самовизначення (самовизначення через адаптацію). Такою адекватністю володіють, на наш погляд, соціологічні і психологічні теорії, що досліджують залежність атитюдів і поведінки індивідів не просто від властивостей об'єктивної макро- чи мікроситуації, але й від специфічних когнітивних процесів суб'єктивної оцінки цієї ситуації в її відношенні до життєвої практики індивіда.

Теорії, що досліджують подібні когнітивно-оціночні процеси, об'єднують орієнтація, яку можна назвати когнітивістською парадигмою людської поведінки. Вони виникли і розвивалися в психології, переважно у зв'язку з дослідженням механізмів мотивації. У плані соціологічної теорії ця парадигма якнайповніше розвинена в концепції «габітуса» французького соціолога П. Бурдьє [11, с.193].

Ідеї Бурдьє про залежність диспозицій (або атитюдів) і практики людей від оцінки ними їхнього соціального становища (позицій), про суть цього когнітивного процесу як психологічної і практичної адаптації до наявної ситуації представляють першочерговий інтерес для аналізу механізмів і природи соціальної ідентичності пострадянської людини. Сам соціолог використовував ці ідеї переважно для аналізу реалій щодо стійкого в соціально-структурному плані західного (французького) суспільства. У центрі його уваги - проблеми формування і відтворення стандартів повсякденної практики, соціальної обумовленості стилю життя, смаків, думок, естетичних потреб, матеріального і культурного споживання, у відмінності яких виражаються об'єктивні соціальні відмінності і їхнє суб'єктивне сприйняття. Стосовно умов слабо структурованого трансформаційного суспільства, соціальна структура якого ще формується, його метод може бути використаний для чогось іншої мети. А саме для аналізу трансформацій в соціальній ідентичності людей як реакції на радикально мінливу і невизначену дійсність, в якій їм доводиться не стільки фіксувати і символізувати у власних уявленнях і практиці свої об'єктивно задані соціальні позиції, скільки формувати їх, здійснюючи вибір між різними стратегіями адаптації [12, с.59].

Другим напрямом є *стратифікаційний* аспект трансформації суспільства, що включає такі чинники як масова маргіналізація, зміна системи стратифікації, формування нового профілю соціальної структури з появою нових маркерів тощо. Сучасне українське суспільство характеризується маргіналізацією практично всіх соціальних груп, що виражається в нечіткості, розпливчатості меж соціальних груп, у відсутності внутрішньої єдності, в кримінальному характері деяких процесів класоутворення. Зростання численних неосновних, маргінальних груп населення ніби примножує соціальну структуру.

Як уже зазначалося, сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових верств, груп, зміною місця у стратифікаційній системі вже існуючих та зміну соціальної ідентифікації. У західному суспільстві чітко проявляється пряма залежність матеріального достатку і соціального статусу від рівня і якості отриманої освіти, тобто консистентність винагород (дохід, влада,

повага) і інвестицій (освіта, професійна майстерність тощо). Винагорода за працю дозволяє певній соціальній страті підтримувати відповідний рівень, спосіб і якість життя. Оскільки, у трансформаційному суспільстві економічні і соціальні умови характеризується нестабільністю, невизначеністю, то для того, щоб зайняти свою позицію в соціальній структурі і на ринку праці необхідно постійно підтверджувати свій професіоналізм, компетентність, конкурентноздатність тощо. Соціальна структура сучасного українського суспільства характеризується крайньою соціальною неврівноваженістю, як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самосвідомості особистості, усвідомлення нею свого місця в системі соціальної ієрархії. Процес “розмивання” традиційних груп населення призводить до становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, включеності у владні структури, соціальної ідентифікації тощо[13, с.23].

У трансформаційному суспільстві втрачають своє всезагальне значення традиційні критерії соціальної стратифікації, тому використовуються різноманітні стратифікаційні шкали або їхні комбінації в залежності від цілей дослідження. Крім цього, існують різноманітні системи координат нового соціального простору, які “сконструювали” для себе індивіди і соціальні групи для цілей життєзабезпечення та діяльності. Традиційні ж об'єктивні критерії (дохід, рівень освіти) не завжди дають об'єктивну картину стратифікації в перехідному суспільстві, так як реальні процеси, особливо пов'язані з отриманням доходів, свідомо спотворюються і спостерігається масове ухилення від сплати податків, приховування доходів, низькі зарплати на найбільш престижних державних посадах, що суттєво впливає на вивчення дійсної статусної ієрархії. Тоді, в якості доповнюючих критеріїв використовується самооцінка соціального і матеріального стану, соціальне самопочуття індивідів, так як суб'єктивне сприйняття індивідом і групою свого розміщення в ієрархії суспільного життя є також достатньо важливими [14, с.82].

Все це сприяло пошуку адекватних теоретико-методологічних підходів до фіксації соціальних верств, страт в соціальній ієрархії українського суспільства. Вітчизняні дослідники застосовують два підходи - суб'єктивний і об'єктивний. Суб'єктивний базується на принципі самоідентифікації, тобто виходить з думок самих членів суспільства відносно того, до якого соціальної верстви або класу вони належать. Дослідження, що проводилися в Україні переважно були спрямовані на визначення класових ідентичностей та стратифікаційних процесів на суб'єктивному рівні. Об'єктивний підхід базований на принципах, що не залежать від думки індивіда – частіше за все, це характер праці і рівень доходів. Якщо говорити про об'єктивні методики вивчення соціальної структури, то тут переважають одномірні заміри стратифікаційних груп, у переважній більшості за економічним критерієм. Оскільки, застосування об'єктивного підходу має суттєві обмеження, то більшість дослідників застосовують поєднання суб'єктивного і об'єктивного.

Попадання в ті або інші соціальні верстви на макрорівні багато в чому обумовлюється тими ж чинниками, якими визначалося місце індивіда в статусній ієрархії за радянських часів (посадою, галуззю, місцем проживання і т. п.). Проте в результаті збігу у часі двох процесів - виникнення ринкового сектора в економіці і структурної перебудови останньої - багато в чому змінився набір галузей-лідерів і галузей-аутсайдерів, зросла роль чинників стратифікації, пов'язаних з місцем

проживання (регіоном і типом поселення), що також призвело до масової зміни соціальних статусів.

Можна виділити ще один *інституційний* аспект трансформації, що призвів до появи нових соціальних інститутів, зокрема інститутів громадянського суспільства з ринковою економікою; існування інституційної подвійності, соціальної аномії, процеси конвергенції і дивергенції суспільного розвитку; структуризації суспільства на основі конвенційних норм, корпоративізму.

Сучасний стан соціального простору України можна охарактеризувати терміном «дивергенція». У контексті вивчення процесів трансформації дивергенція є розпадом цілісності суспільних відносин у всіх сферах (економічної, політичної, культурної) і утворенням багатьох нових нестійких елементів. Дивергенція розуміється як середовище трансформації, початкова стадія переструктуризації соціального соціуму. Період дивергенції характеризується тим, що в його надрах панують тенденції дисоціації, пов'язані з появою нової ринкової культури [17, с.156].

Реформування інституційних основ суспільства зумовлено появою приватної власності, на основі якої виникло підприємництво, фермерство, нових організаційно-правових форм набула значна частина державних підприємств.

Описуючи сутність реалізації інституційного аспекту в процесі пострадянської трансформації Т.І. Заславська відзначає: «Зміна типових способів поведінки веде до трансформації відповідних практик, а накопичені зрушення в практиках, що реалізує той або інший інститут, призводять до зміни змісту цього соціального інституту. Таким чином, поведінкові стратегії, які вибирають різні групи населення, мають суттєвий вплив на розвиток трансформаційних процесів» [15, с.15]. Характерним процесом, що визначає хід трансформаційних змін і накладає відбиток на соціальну структуру українського суспільства, є поступова зміна системи цінностей, установок, орієнтацій, що робить помітний вплив на поведінку і діяльність всіх соціальних верств. Переоцінка цінностей в перехідні періоди розвитку суспільства - закономірний процес, пов'язаний з чималими труднощами. Для сприйняття нових цінностей необхідно, щоб реальність, що радикально змінюється, прийшла у відповідність з очікуваннями людей, а для цього потрібний тривалий час.

Система цінностей сучасного українського суспільства визначається не тільки економічними відносинами, але і попереднім життєвим досвідом, традиціями і звичаями населення. У історичному контексті українському суспільству був властивим слабкий розвиток інститутів приватної власності, виборчих представницьких органів, правового захисту соціальних груп і особи, тому в нашій країні домінувала етакратична стратифікаційна система, що і зумовило особливий спосіб соціальної організації, структуризації соціальних груп навколо влади.

По суті відбувається перехід від стратифікації ієрархічного типу, в якій статус груп визначався перш за все соціально-політичним потенціалом, який визначав місце суспільних груп в партійно-державній ієрархії, до стратифікації, що визначається економіко-політичним потенціалом, яка передбачає значно більшу кількість показників, тобто місце соціальних груп в управлінні економікою, в приватизації власності, перерозподілі суспільного продукту, і – пов'язаний з ним рівень особистих доходів і споживання [16, с.11].

Масштаби, тенденції і особливості протікання структурних перетворень характеризуються комплексом напрямів (зокрема, соціокультурними, стратифікаційними та інституційними) трансформаційних процесів в українському суспільстві. Суспільна свідомість цілком адекватно відобразила особливості соціальної структури України. У свідомості сучасних українців затвердилася така модель соціального устрою суспільства, де основна частина населення протистоїть елітним групам, існує сильна соціальна диференціація, а більшість населення зосереджена в бідних прошарках. Критеріями соціальної диференціації виступають майнове становище людей, рівень матеріального добробуту, розподіл бюрократичного капіталу, масовість і доступність освіти тощо.

На основі аналізу напрямів трансформаційного процесу можна визначити зміст сучасного етапу розвитку України, а також виробити найбільш прийнятну і ефективну соціальну політику щодо подальшого розвитку українського суспільства. Стабілізація соціального простору, виражена в знятті суспільної напруженості, у вирішенні конфліктних ситуацій, в солідарності всіх соціальних груп, приведе зрештою до соціоструктурної визначеності, а значить, до стійкого розвитку громадянського суспільства.

Література:

1. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. – Х.: Основа. – 1997. – 230с.
2. Посткоммунистичесие трансформации: векторы, направления, содержание /Под ред. О.Д.Куценко. – Харьков: Изд. Центр ХНУ им.В.Н.Каразина. – 2004. – 418с.
3. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества. – М.,1996. – 236с.
4. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество - . М.: Политиздат, 1992. – 543с.
5. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1984. – P. 281-354
6. Гіденс Е. Соціологія /Пер. З англ.. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред.. О.Івашенко. – К. «Основи». – 1999. – 726с.
7. Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім.. В.Н. Каразіна, 2000 р. – 316 с.
8. Бурдьє П. Социология политики: Пер. с франц./сост. Н.А.Шматко/ - М.: Socio-Logos, 1993. – 336с.
9. Ядов В.А. Символические и примордиальные солидарности //Проблемы теоретической социологии. – СПб. – 1994. – С.169-176.
10. Мостовая И.В. Социальное расслоение: символический мир метаигры. - М. - 1996. – 196с.
- 11.Бурдьє П. Начала. – М.: - 1994. – С.193, 194
- 12.Дилигенский Г.Г. Люди среднего класса. – М.:Институт Фонда «Общественное мнение». – 2002. – 285 с.
- 13.Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М. Становление гражданского общества и социальная стратификация. // Социс – 1995 - №6 – с. 14-24.

- 14.Голенкова З.Т. Динамика социоструктурной трансформации в России. // Социс – 1998 - №10 – с.77-84.
- 15.Заславская Т.И. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса //Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. ВЦИОМ, АНХ при правительстве РФ. – 2000. - № 6. – С.13-18.
- 16.Заславская т.И. Социальная структура современного российского общества //Общественные науки. – 1997. - №2 – С.10-19
17. Михайлова Н.О. Трансформація соціального простору України як чинник структурних перетворень. Проблеми розвитку соціологічної теорії. //Наукові доповіді і повідомлення II всеукраїнської соціологічної конференції. – К.: Інститут соціології НАН України, - 2002. – С.154-159.

4.2. Особливості та напрямки дослідження стратифікаційних процесів в українському суспільстві

В умовах переходу України від командно-адміністративної системи до ринкової, в період структурної перебудови економіки, трансформації українського суспільства, утворення нових соціальних інститутів, розвитку демократії важливою проблемою у вивченні структури сучасного українського суспільства є проблема соціальної стратифікації населення.

Проблема дослідження суспільства особливо загострюється в період соціальних трансформацій. Соціальна трансформація – це процес, пов'язаний з відносно швидкою (більш-менш плавною чи стрибкоподібною) зміною системних якостей суспільства у відповідь на вичерпання, або ж загрозу вичерпання, ресурсів конкретної форми розвитку. Цей процес передбачає зміну політичної, економічної, культурної підсистем суспільства, їхньої інституційної підтримки, який доповнюється адаптацією, реконфігурацією, перестановкою вже існуючих інституційних форм.

Леві-Строс виділяв “холодні” і “гарячі” суспільства. “Холодні” – це суспільства з твердою, типу кристалічної решітки, структурою позицій і статусів, в яких дефіцитні ресурси розподіляються визначеним і зрозумілим способом, а індивіди і спільноти не мають стимулів і намірів стимулювати економічний ріст і соціальний розвиток. “Гарячі” – це суспільства, що швидко розвиваються, ростуть, в яких функціональна залежність всередині економічного чи лише соціального устрою (інтегрованість соціальної системи) перетворюється і відтворюється вслід за появою ефективних технологій, зрушень в професійній структурі, ЗМІ, все більшої невизначеності при прийнятті рішень, непередбаченості їх наслідків. Індивіди займають конкретні місця в полях розподілу економічних, політичних, культурних і символічних благ.

В Україні, безперечно, йде зміна структури “холодного” типу структурою “гарячого” типу. Це означає, що період відносно стійкого і контрольованого розподілу благ між позиціями та індивідами, що їх займають, поступається місцем періоду розподілу благ і ресурсів. Власність і гроші, влада, повага і визнання, культурна спадщина і традиції, історія та інформація, символи нарешті – все стає об'єктом конкуренції, розподілу і присвоєння. [1, с.64-66]

Вивчення соціальної структури суспільства не випадково привертає пріоритетну увагу соціологів. Тому, що це свого роду “сонячне сплетіння” суспільства, і без ясного уявлення про те, як складається дана структура і в яких напрямках вона міняється, ефективно вирішувати стратегічні проблеми суспільного розвитку досить важко.

У механізмі трансформаційного процесу зміни соціальної структури відіграють двояку роль. З однієї сторони вони відображають соціальні результати проведених інституційних реформ, а з іншої, визначають здатність суспільства до подальших соціальних перетворень. Трансформаційна структура суспільства являє собою як раз ту специфічну проекцію його соціальної структури, яка безпосередньо відображає момент єдності минулого і майбутнього.

Трансформаційна структура суспільства має два однаково важливих і незалежних виміри – соціальний (вертикальний) і культурно-політичний (горизонтальний).

Перший відображає ієрархічну структуру суспільства. На його основі виділяють соціальні страти, що відрізняються рівнем соціального статусу, масштабом і структурою ресурсів, що використовуються механізмами впливу на трансформаційний процес. В основі груп другого виміру лежить спільність переконань, культури і інтересів. [2, с.3]

Сучасні процеси трансформації пострадянських країн супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових прошарків, груп, класів, зміною місця у стратифікаційній системі вже існуючих, зумовлюють формування нових статусно-рольових відносин індивідів, маргіналізацію та зміну соціальної самоідентифікації. Даний процес, як зазначають соціологи, «характеризується крайньою нестійкістю як на рівні процесів, що відбуваються в соціальних групах і між ними, так і на рівні усвідомлення особистістю свого місця в системі суспільної ієрархії» [3, с.12]. Колишня радянська інтелігенція, наприклад, яка, за мірками західного суспільства, мала б перспективи стати середнім класом, за своїм матеріальним становищем опинилася на нижчих щаблях економічної ієрархії, при цьому не змінивши своїх соціально-професійних статусів та не переставши бути носієм культурного капіталу. Для багатьох індивідів характерним є розрив між «уявною» і «реальною» належністю до соціальної спільноти [4, с.44].

У суспільстві перехідного типу весь простір соціальної стратифікації визначається практично одним показником, а саме матеріальним (капітал, дохід, власність) при різкому зменшенні компенсаторних функцій інших критеріїв соціальної диференціації. Ось чому стратифікаційні процеси, що відбуваються сьогодні сприяють не інтеграції суспільства, посиленню солідарності, а збільшенню поляризації і соціальної нерівності, аномії. Суттєва трансформація соціальної структури потребує системного перетворення інститутів власності і влади, а для цього потрібний певний час [5, с.80].

Сучасну трансформацію соціальної структури в Україні обумовлюють два різнонаправлені процеси (тенденції): ускладнення соціальної диференціації і її спрощення. Ускладнення проходить внаслідок появи нових форм власності (змішаної, приватної, акціонерної, кооперативної і інш.), а спрощення – завдяки щезненню номенклатури з неінституціалізованими видами привілеїв, ієрхієзації власників (підприємці і наймані робітники) за величиною доходу, більшої чи меншої свободи, саморегуляції, самореалізації і інше, тобто у зв'язку з формуванням економічних класів [6, с.23]. В останні роки в нашій країні спостерігається небачене зростання реальної соціальної однорідності: невиплати винагороди за працю фактично означають не підтвердження державою (основним інститутом суспільства) професійних і кваліфікаційних відмінностей, тобто зрівнювання всіх у тій економічній ситуації, що склалася [7, с.217].

Процес формування нової соціальної структури, її складу йде трьома шляхами, в основі яких лежать базові зміни форм власності:

- виникнення нових соціальних спільнот на основі плюралізації форм власності: це специфічні прошарки найманих робітників і інженерно-технічних

працівників, що зайняті в напівдержавному і приватному секторах економіки по трудових угодах чи постійно за договорами найму, працівники змішаних підприємств і організацій за участі іноземного капіталу і т.д.

- трансформація державної форми власності і зміна на цій основі розміщення традиційних класово-групових спільнот і їх границь, кількісно-якісних характеристик, виникнення пограничних і маргінальних прошарків і т.д.

- з'являються прошарки-страти на основі взаємодії різноманітних форм власності: менеджери – новий управлінський прошарок, нова еліта, середні прошарки, безробітні і т.д.

Ці прошарки знаходяться на різних рівнях свого “дозрівання”. Одні, як, наприклад, еліта, завдяки стійким традиціям колишнього комуністичного буття, легалізувалась досить швидко, зберігаючи привілеї та владу. Що стосується менеджерів, то, хоча вони відносяться до середніх прошарків, але в великій мірі є автономними. Тому необхідно проводити певну різницю між ними та іншими групами, що складають середні прошарки (інженерами, висококваліфікованими робітниками, представниками різних груп спеціалістів). Останні ще далекі від того, щоб стати інтегрованою групою середніх прошарків [5, с.81-82].

Якщо сучасним індустріально розвинутим суспільствам притаманна усталеність класових утворень, класових відносин та ідентичності, то в Україні, на думку одних дослідників, ми не можемо говорити про існування класів, а на думку інших, концепт класу не втрачає своєї актуальності і є одним з ключових дискурсів, через який ми зможемо зрозуміти сучасне суспільство. У світовій соціології опрацьовано численні концепції класів та класові схеми, які ефективно застосовуються для емпіричних досліджень. Спроби застосування таких схем як основи соціально-класового аналізу пострадянської України виявилися досить вдалимими, хоча виникає чимало невідповідностей, внаслідок різної міри узгодженості соціально-статусних характеристики одних і тих же позицій зайнятості. Проте певні загальні тенденції безперечні, що й підтверджують результати застосування адаптованих схем соціально-класової структури Дж. Голдторпа та Е. О. Райта для ідентифікації місця в соціальній структурі дорослих громадян України [4, с.44].

Відділення позицій (статусів) від систем винагороди, незавершеність процесу дроблення і присвоєння власності й політичної влади зумовлюють можливість і навіть необхідність розпаду обов'язкової для функціонально залежних систем ідентичності індивідів і позицій, їхню взаємну диференціацію чи навіть відчуження і відторгнення. Утворився розрив між "уявною" та "реальною" належністю до верстви чи групи. (Цей процес зачепив, певна річ, не всіх, але дуже багатьох). "Уявна" належність, пов'язана з попереднім життєвим досвідом, освітою, професійною кар'єрою, поставлена під сумнів наявними умовами і не підтверджується "значущими іншими". Належність (до позиції, статусу, організації) і участь — віднині більше не те саме. За відсутності систем винагороди належність поставлено під сумнів, отже, зникла і жорстка обов'язковість участі, контроль за якою заздалегідь приречений на неефективність. Інакше кажучи, оскільки ресурси ідентифікації виявилися недосяжними і невизначеними, значна частина простору ідентифікаційних практик перетворилася на "проблемний простір". І в

особистісному, і в соціальному аспектах питання ідентифікації стали центральними для структури суспільства.

Неможливість використання ідентифікаційних схем, які склалися на основі здобутої раніше професійної освіти та досвіду практичної діяльності, призводить до уніфікації практик самоідентифікації. Індивіди, що живуть у різних населених пунктах і мають різні рівні освіти й компетентності, починають дедалі подібнішим чином локалізувати себе у стратифікованому соціальному просторі. [7, с.218-219, 223]

“Поле” престижу в Україні теж зазнає значних змін, головне за рахунок втрати чітких критеріїв “вимірювання” престижу певних видів діяльності. Деякі автори зазначають, що українське суспільство поступово перетворюється в суспільство депрестижоване, в якому престиж (а разом з ним і репутація) стає чимось вкрай незначним, він практично не регулює поведінку індивідів. Домінуючою в просторі престижу є тенденція до наростання однорідності. Проте вважається, що дефіцит, що гостро відчувається “новими багатими” – це дефіцит авторитету і поваги в суспільстві, твердого ціннісного підтвердження легітимності власного існування в якості повноцінного соціального прошарку [1, с.73, 75].

Крім цього існує певна конверсія престижності соціальних груп, особливо в період соціокультурної кризи, яка зараз є в Україні. Ті групи, що колись були достатньо престижні зараз є непрестижними (вчені, вчителі, лікарі, військові, шахтарі, хлібороби, моряки і т.д.), і, навпаки, наприклад, квазіпідприємці (спекулянти, “фацовщики” і т.д.) [8, с.68].

Як вже зазначалось, економічна стратифікація організацій передуює економічній стратифікації індивідів. Зараз в Україні належність до певного виду організації не визначає автоматичне віднесення її до успішної, процвітаючої або ні. Так з двох близьких за профілем, за продукцією, що випускається, державних підприємств одне може успішно функціонувати, а інше ледь зводить кінці з кінцями. Така ситуація характерна і для організацій на основі приватної власності. Економічний статус організацій в багатьох випадках первинний по відношенню до групового і індивідуального групових економічних статусів, фактично приписуючи його, так як ресурси і можливості першочергово розподіляються між організаціями і лише пізніше між індивідами.

Проте, досить багаточисельна категорія індивідів не погоджується з приписаним інститутами і організаціями статусом, активно “претендуючи” на більш високий. Одноосібно чи в коаліції з іншими вони намагаються розширити для себе доступ до обмежених ресурсів, піднятися по сходинках статусної ієрархії [1, с.72-73].

В рамках дослідження трансформації соціальної структури суспільства в перехідний період, вироблення зразків трудової поведінки населення заслуговує на серйозну увагу проблема формування "середнього" прошарку, або "середнього" класу. Адже існування потужного "середнього" класу є гарантією політичної стабільності, дає змогу вибирати й проводити поміркований курс в економіці, соціальній та політичній сферах суспільства [9, с.16].

Можна стверджувати, що до початку проведення реформ в нас існувала потенційно широка база середнього класу. Її склали різноманітні групи масової

гуманітарної інтелігенції, інженерно-технічних робітників, висококваліфіковані прошарки робітничого класу, частина еліти і торгово-посередницьких робітників. Аналіз результатів ряду соціологічних досліджень дозволяє зробити висновок про те, що сьогодні в Україні активно йде процес формування крупних власників і масового прошарку дрібної буржуазії при розмиванні ядра середнього класу – людей інтелектуальних професій, які в розвинутих країнах, отримавши назву “новий середній клас”, багато в чому визначають сьогодні обличчя сьогоднішніх середніх прошарків в цілому.[10, с.135]. Представники, наприклад, таких професій як лікарі, освітяни, науковці, інженери в Україні не належать до середнього класу, як у розвинених капіталістичних країнах. Люди з високим рівнем освіти та низькими доходами зараховуються чинною владою до «нових бідних». Тобто в сучасному українському суспільстві носії знання та фахової кваліфікації за своїм соціально-економічним становищем опинилися на нижчих щаблях соціальної структури, при цьому не змінивши свого професійного статусу та не переставши бути основним носієм культурного капіталу.[4, с.49]

Дослідження фіксують, що у більшості інтелігенції погіршилося матеріальне становище, більша її частина поставлена на грань виживання, позбавлена можливості виконувати власні функції, відкинута в нижчий клас. Так, 42,9% опитаних з групи спеціалістів-гуманітаріїв віднесли себе до нижчого класу, в той час, як в кінці 80-х таких було лише 1,8%. У результаті переходу до ринку інтелігенція, як група щезає, розпадається на професіоналів, декласифікується переходячи в нижчі прошарки. Проте інтелігенція не перестає бути носієм культури, будучи відкинутою в нижчі прошарки. За своїм соціокультурним потенціалом інтелігенція – завжди особлива цілісна категорія [11, с.13-14].

Погіршення матеріального становища і зниження соціального статусу, соціальна нереалізованість кваліфікаційних умінь, навиків представників масової інтелігенції значно посилили процеси її розмивання. Відбувається частковий перехід її представників у владні структури в приватний сектор економіки (підприємництво, робота за наймом), що часто тягне за собою відхід з сфери інтелектуальної праці. Частина спеціалістів, чий кваліфікація і навички виявились високо котируемими на ринку праці, змогла поповнити ряди, вищої інтелігенції. Проте більшість спеціалістів залишившись на колишніх робочих місцях, поповнили ряди “базового” прошарку.

За наших вітчизняних умов відбувався нерівномірний науково-технічний розвиток по галузях виробництва. Найбільш кваліфіковані прошарки спеціалістів та робітників (потенціал "середніх" прошарків) нагромаджувалися в науці та галузях військово-промислового комплексу, які із згортанням бюджетного фінансування опинилися на грані банкрутства. Посилився вплив кваліфікованих кадрів, у тому числі й за кордон. Але поряд із зовнішньою існує й внутрішня міграція, коли фахівці йдуть в інші сфери. Таким чином, відбувається реальне скорочення у суспільстві інтелігенції, яка б залишилася відданою своїй професійній підготовці. По-друге, практично були відсутні у суспільстві представники "середніх" прошарків, які є породженням ринкових відносин, а саме спеціалісти з маркетингу, банківської справи й, ринково зорієнтовані управлінці, підприємці, фермери.

На сьогодні в дослідженнях соціальної структури переважають стратифікаційні моделі на основі багатомірного ієрархічного підходу з використанням таких

критеріїв, як матеріальне положення і дохід, освіта, позиція в владній структурі, соціальний статус і самоідентифікація, тобто, комбінація об'єктивних та суб'єктивних (соціально-психологічних) критеріїв. Кількісне і якісне вимірювання об'єктивних і суб'єктивних показників дуже важливе, так як такі “одномірні” зрізи мають велике значення при дослідженні конкретних процесів диференціації і нерівності.

У суспільстві, що трансформується втрачають своє всезагальне значення традиційні критерії соціальної стратифікації, тому використовуються різноманітні стратифікаційні шкали або їх комбінації в залежності від цілей дослідження. Крім цього, існують різноманітні системи координат нового соціального простору, які “сконструювали” для себе індивіди і соціальні групи для цілей життєзабезпечення та діяльності. Традиційні ж об'єктивні критерії (дохід, рівень освіти) не завжди дають об'єктивну картину стратифікації в суспільстві, що трансформується, так як реальні процеси, особливо пов'язані з отриманням доходів, свідомо спотворюються і спостерігається масове ухилення від сплати податків, приховування доходів, низькі зарплати на найбільш престижних державних посадах, що суттєво впливає на вивчення дійсної статусної ієрархії. Тоді в якості доповнюючих критеріїв використовується самооцінка соціального і матеріального стану, соціальне самопочуття індивідів, так як суб'єктивне сприйняття індивідом і групою свого розміщення в ієрархії суспільного життя достатньо важливе [5, с.82].

Отже, соціальна структура сучасного суспільства в країнах з перехідною економікою характеризується крайньою соціальною неврівноваженістю, як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самосвідомості особистості, усвідомлення нею свого місця в системі соціальної ієрархії. Йде активний процес “розмивання” традиційних груп населення; відбувається становлення нових видів міжгрупової інтеграції по формам власності, доходам, включеності в владні структури, соціальної само ідентифікації [6, с.23].

Якщо раніше основним диференціюючим критерієм було місце в структурі владних відносин, то зараз таким критерієм стає майнова і доходна нерівність, хоча перший теж не втратив своєї ваги.

Різке падіння рівня життя висококваліфікованих спеціалістів, робітників, масової інтелігенції на фоні зростаючого відчуття даними категоріями населення своєї соціальної непотрібності втрата соціальної ідентичності, відчуття класу веде до розмивання традиційних класових утворень, які частково стають донорами нових соціальних груп ринкового типу. Соціологічні дослідження показують, що шар спеціалістів з вищою і середньою освітою став основною базою для рекрутування нового соціально-класового утворення – підприємців.

Процеси, що розпочалися потребують не політичного і навіть не економічного, а історичного часу. Пов'язані з виникненням і розповсюдженням “вшир” і “вглибину” принципово нових типів соціальних суб'єктів і принципово нових відносин між ними, ці процеси повинні перетворити не лише системи господарювання і управління, але й саму систему масової свідомості [6, с.23].

Розглянемо деякі дослідження, що проводились в Україні і були присвячені проблемам соціальної стратифікації населення.

У межах проекту “Відношення до перетворень”, що проводився фірмою “Соціс” в 1993 і 1995 роках, здійснювалось вивчення соціальної ідентифікації

респондентів, в основу якої поклали схему диференціації сучасного суспільства, розроблену англійським соціологом Дж. Голдторпом. Опитування проводились по репрезентативній вибірці для України з великим віковим цензом (від 18 до 75 років). Загальна кількість респондентів в обох дослідженнях становила 5037 чоловік.

Застосування класової схеми Голдторпа для аналізу структури українського суспільства хоча і виявилось прийнятним, однак існує цілий ряд особливостей, характерних для України середини 90-х років. До цього часу, незважаючи на перетворення в економіці і на ринку праці, і в загальній кількості активного населення існувало занадто мало позицій і відповідно індивідів, яких можна було б ідентифікувати як великих, середніх і дрібних власників. Тим більше вони слабо представлені у вибірці аналізованих досліджень. Якщо для I класу, куди віднесені великі і дрібні власники, це не так істотно, оскільки там переважають висококваліфіковані професіонали, то IV клас (клас дрібних власників) виявився нечисленним і практично мало придатним для статистичного аналізу. З 4630, що відповіли на питання про статус зайнятості, респондентів тільки 104 (2,2 %) віднесені до цього класу. Стосовно до українського суспільства, де порівняно велика частина населення продовжує займатися сільськогосподарською працею, а городяни переважно є такими тільки в першому чи в другому поколінні, цілком доцільним представляється підрозділ VII класу (зайнятих напів- і некваліфікованою фізичною працею) на два окремих, тобто виділення ще одного (VIII-го) класу найманих робітників, зайнятих винятково сільськогосподарською працею.

У цілому соціальна ідентифікація респондентів, опитаних по репрезентативній для України вибірці і віднесених до одному з 8 класів відповідно до схеми Дж-Голдторпа, виявився наступною: I клас - 12,0 % респондентів, II - 15,0%, III - 12,9%, IV - 2,2%, V - 7,1%, VI - 16,7%, VII - 22,6%, VIII клас - 11,5 %. [12, с.78-82]

Визначаючи своє місце в соціальному просторі сучасного суспільства, громадяни України послуговуються низкою найменувань класів, про що свідчать дані опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України та Фірмою СОЦИС у 2000 р. (опитано 1200 осіб за репрезентативною вибіркою).[4, с.45-49] Аналіз соціально-класової самоідентифікації населення України ґрунтувався на відповідях респондентів на запитання: *«Припустимо, Вас попросили визначити, до якого соціального класу чи верстви Ви належите. Що б Ви відповіли?»*. Запитання було відкритим, оскільки ставилося завдання з'ясувати, назвами яких класів чи верств оперують респонденти, наскільки вживаними залишаються традиційні для радянських часів найменування (робітничий клас, інтелігенція, службовці, селяни) та чи стали поширеними назви класів, традиційні для західних суспільств останніми роками запозичені для нового розчленовування соціального простору суспільства (вищий, середній, нижчий класи тощо).

Загалом запитання про класову самоідентифікацію не викликало труднощів у респондентів. Виявилось, що переважна більшість опитаних (83,4%) вважають себе належними до того чи того класу/верстви. Цей показник лише трохи поступається показнику британських соціологів, за даними яких близько 90 % опитаних зуміли віднести себе до певної класової категорії. Відомо, що статус зайнятості та тісно пов'язані з ним рівень освіти і доход є основним джерелом соціально-класової ідентичності. То ж якщо враховувати відповіді не всіх респондентів, а лише тих, хто

на момент опитування мав постійну роботу, то серед останніх 92 % визначили свою класову належність. У відповідях респондентів щодо класової належності були названі такі класи (див. таблиця 1).

Отже, як і очікувалося, словник найменувань класів, використаний респондентами, становить суміш назв соціальних спільнот радянського періоду та нещодавно введених до номінального обігу притаманних західним суспільствам найменувань. Серед останніх найпоширенішим, тобто таким, що найчастіше звучить у ЗМІ та виступах і зверненнях найвищих державних посадовців, є середній клас. Тому його використання для само ідентифікації не є несподіваним. Чого не можна сказати про клас нижчий. Така «номінація» не є характерною для публічних виступів людей, наділених символічною владою, як і для публікацій ЗМІ. Західні соціологи також рідко послуговуються цією назвою. Частіше за середнім класом слідом іде клас робітничий, а не нижчий. Слово «нижчий» зазвичай використовується як прикметник, а не самостійна назва класу на кшталт «нижчий середній клас», «нижчий робітничий клас» поряд з «вищим середнім», просто «середнім», «вищим робітничим» та просто «робітничим» класами. Тому досить несподіваним виявилось називання 13,4 % опитаних нижчого класу як місця власної соціальної локалізації у суспільстві. Найімовірніше, що цьому сприяла оцінка власного матеріального становища як незадовільного, низького, що й позначилося на соціальній самоідентифікації.

Таблиця 1.

Класова самоідентифікація населення України, в %

Клас/верства	Загалом, %	Серед працюючих на момент опитування, %
Робітничий клас	28,2	34,2
Середній клас	14,1	15,7
Нижчий клас	13,4	11,0
Селяни	11,9	7,1
Службовці	7,2	10,8
Інтелігенція	5,7	8,4
Підприємці	2,1	3,4
Керівники (менеджери, управлінці)	0,6	0,9
Вищий клас	0,2	0,5
До жодного класу	6,4	3,0
Важко відповісти	8,7	4,5

Найважливішим чинником диференціації класової самоідентифікації є, очевидно, рівень освіти людини. Принаймні і порядок, і кількісне наповнення класів, до яких респонденти визначили свою належність, є різною для індивідів, що мають початкову та неповну середню, середню загальну, середню спеціальну та вищу освіту (див. таблиця 2)

Таблиця 2.

Залежність класової самоідентифікації від рівня освіти респондентів, в%.

Початкова і повна середня освіта		Середня загальна освіта		Середня спеціальна		Вища освіта	
Клас	%	Клас	%	Клас	%	Клас	%
Робітничий	29,9	Робітничий	37,6	Середній	22,6	Інтелігенція	31,5
Нижчий	18,8	Середній	19,2	Робітничий	21,2	Службовці	19,2
Селяни	23,6	Нижчий	10,4	Службовці	13,8	Середній	15,4
Середній	4,8	Службовці	5,8	Нижчий	10,1	Нижчий	10,0
До жодного	6,8	До жодного	6,5	Інтелігенція	9,7	До жодного	3,1
В/в	11,6	В/в	7,8	До жодного	7,4	В/в	4,6
				В/в	6,9		

Спільним для представників усіх чотирьох освітніх категорій є належність до класів, назви яких можна вважати соціальними неологізмами 90-х років — середній та нижчий. Ці класи як місце власного перебування у соціальному просторі згадувались усіма, незалежно від досягнутого рівня освіти, хоча остання суттєво впливала на частоту. Найчастіше до нижчого класу зараховують себе опитані з найнижчим рівнем освіти, майже кожен п'ятий. Представники всіх інших освітніх категорій від середньої загальної до вищої освіти також визнали свою належність до нижчого класу. Так вважає кожен десятий серед них.

Самоідентифікація з середнім класом є більш диференційованою рівнем освіти. Найрідше на неї вказували індивіди, що не мають навіть середньої освіти (4,8 %). Володарі дипломів про вищу освіту більшою мірою зараховують себе до середнього класу (15,4 %), проте не так часто, як випускники середніх загальних (19,2 %) та середніх спеціальних закладів освіти (22,6 %).

Як уже зазначалось, якщо людина на момент опитування працює, їй, очевидно, легше визначити свою класову належність, принаймні, вона рідше вдається до відповіді «важко відповісти» та «до жодного класу». Класова самоідентифікація працюючих респондентів залежно від рівня досягнутої освіти дещо різниться від загальних результатів, хоча основні тенденції зберігаються (див. таблиця 3).

Таблиця 3.

Залежність класової самоідентифікації від рівня освіти респондентів, які працюють, в %

Початкова і неповна середня освіта		Середня загальна освіта		Середня спеціальна освіта		Вища освіта	
Клас	%	Клас	%	Клас	%	Клас	%
Робітничий	50,4	Робітничий	46,2	Середній	21,5	Інтелігенція	32,2
Нижчий	14,8	Середній	17,4	Робітничий	21,5	Службовці	18,9
Селяни	13,9	Нижчий	10,4	Службовці	18,7	Середній	13,3
Середній	7,0	Селяни	7,5	Інтелігенція	11,1	Нижчий	10,0
Службовці	3,5	Службовці	6,1	Нижчий	9,0	Підприємці	7,8

До жодного	1,74	До жодного	3,3	Підприємці	3,5	Робітничий	5,6
В/в	6,09	В/в	4,2	До жодного	4,2	До жодного	2,2
				В/в	3,5	В/в	4,4

Близько половини респондентів на момент опитування (55 %) з тих чи інших причин не належали до категорії зайнятих. Рід занять решти у достатній для аналізу кількості представляли ще: спеціаліст з вищою освітою; спеціаліст з середньою спеціальною освітою; службовець; кваліфікований робітник та різнороб, підсобний робітник. Кількісне наповнення усіх інших категорій зайнятості, на жаль, не перевищувало кількох десятків осіб. Тож маємо можливість порівняти класову самоідентифікацію лише представників перерахованих вище родів занять (див. таблиця 4).

Таблиця 4.

Залежність класової самоідентифікації від роду занять респондентів, в %

<i>Рід занять</i> \ <i>Клас</i>	Середній	Нижчий	Робітничий	Інтелігенція	Службовці	Селяни
Спеціаліст із вищою освітою	13,3	10,0	1,7	48,3	15,0	1,7
Спеціаліст із середньою спеціальною освітою	26,5	4,6	17,4	11,4	19,8	4,6
Службовець	22,4	15,5	17,2	1,7	32,8	5,2
Кваліфікований робітник	11,4	9,1	57,4	1,7	2,8	10,8
Різнороб, підсобний робітник	13,2	19,8	52,8	0,0	0,0	2,2

Ще виразнішою є схильність фахівців із середньою спеціальною освітою відносити себе насамперед до середнього класу. Збіг роду занять та найменування класу, до якого індивід себе зарахував, найбільшою мірою виявляється щодо робітничого класу, інтелігенції та службовців. Це, безумовно, традиція радянського періоду, коли рід занять давав назву класу. Натомість у розвинених західних суспільствах рід занять і клас опосередковуються рівнем освіти, багатством, доходом, престижем тощо, оскільки загалом склалась і постійно відтворюється ситуація суттєвої узгодженості статусних характеристик. У наших умовах кризового й перехідного суспільства доход і матеріальний стан, престиж заняття в межах одного роду занять і рівня освіти є вельми диференційованими, часом на кілька порядків відмінними.

На жаль, дані аналізованого дослідження не дають змогу говорити про прямий, систематичний вплив доходу індивідів на їхню соціально-класову самоідентифікацію. Наприклад, майже однакова кількість опитаних, що мали за останній місяць доход до 50 гривень, 101—150 гривень та понад 250 гривень

зараховують себе до нижчого класу (див. таблиця 5).

Таблиця 5.

Залежність класової самоідентифікації від особистого доходу працюючих на момент опитування респондентів, в %

<i>Дохід</i> <i>Клас</i>	до 50 грн	51-100 грн.	101-150 грн	151-200 грн.	Понад 250 грн.
Середній	11,7	12,9	12,3	23,3	19,3
Нижчий	6,7	12,9	8,7	17,5	8,4
Робітничий	29,2	34,7	41,2	28,3	39,8
Інтелігенція	8,3	4,8	10,5	9,2	9,6
Службовці	5,0	11,3	15,8	11,7	10,8
Селяни	15,8	9,7	4,4	3,3	0,0
Важко відповісти	8,3	4,8	2,6	2,5	3,6

Хіба що стосовно приналежності до середнього класу можна говорити про певну тенденцію зростання класової самоідентифікації зі збільшенням суми особистого доходу.

Слід відзначити також відсутність чіткої тенденції між доходом опитаних та належністю до робітничого класу. Від 30 до 40 % респондентів усіх категорій за особистим доходом визначають саме такий клас належності в структурі українського суспільства. Це свідчить про суттєву неоднорідність людей, що знаходять своє місце під однаковою назвою класу.

Дещо чіткішою є тенденція залежності самоідентифікації та самооцінки матеріального стану опитаних, який оцінювався як дуже низький, низький, нижче середнього, середній, вище середнього та високий. Дві останні оцінки матеріального стану за одиничними винятками не використовувалися респондентами як еквіваленти їхнього матеріального становища. Натомість абсолютна більшість використала дві перші оцінки (див. таблиця 6).

Таблиця 6.

Залежність класової самоідентифікації від оцінки респондентами свого матеріального стану, в %

Матеріальний стан <i>Клас</i>	Дуже низький	Низький	Нижче за середній	Середній
Середній	5.1	13,6	22,7	33,0
Нижчий	17.5	13,3	8,7	6,9
Робітничий	30,4	29,8	23,8	23,4
Інтелігенція	4,1	7,2	9.3	2.5
Службовці	6,6	7,7	9.3	6,3
Селяни	17,6	10,9	7,6	1.9
Важко відповісти	7,6	8,8	9,9	9.4

Із підвищенням самооцінки матеріального стану збільшується кількість опитаних, що вважають себе належними до середнього класу. Збіг середнього матеріального становища та самоідентифікації з середнім класом становить 33 %. Чіткою є також протилежна тенденція, коли з підвищенням самооцінки матеріального становища зменшується частка респондентів, що визначили свою структурну позицію як нижчий клас. Хоча близько 7 % опитаних, які визначили свій матеріальний стан як середній, зарахували себе до нижчого класу суспільства.

Чоловіки й жінки дещо різняться щодо класової самоідентифікації, хоча про суттєві відмінності говорити немає підстав. Різниця полягає в більшій частці чоловіків, які визначили свою соціальну позицію в межах робітничого класу (різниця з жінками становить 15 %). Натомість жінки частіше відносили себе до інтелігенції, службовців та селян. Щодо належності до середнього та нижчого класів, значної різниці між статями не спостерігається, на відміну від віку людини, який суттєво позначається саме на ідентифікації з цими класами. Зі збільшенням віку опитаних статистичне значуще зменшується частка тих, хто вважає середній клас місцем своєї локалізації у класовій структурі суспільства. Серед наймолодшої вікової категорії (18—29 років) ця частка сягає ледь не третини (28 %), зменшуючись до 3—4 %, характерних для представників двох найстарших вікових категорій. Натомість останні найчисленніше представлені серед нижчого класу та селян. Пік самоідентифікації з робітничим класом припадає на 40—49 та 50—59 років.

Отже, самоідентифікація з середнім класом найхарактерніша для людей до 30 років. На цю ж вікову категорію припадає найбільша частка тих, хто не зміг визначитися з класовою ідентифікацією, очевидно, поки що не знайшовши свого місця серед представлених в українському суспільстві соціальних спільнот.

Відповіді респондентів містили понад сто найменувань соціальних і професійних категорій, часом навіть із вказівкою конкретного місця роботи індивіда, що тільки й дає можливість називатися середнім класом. Спроба узагальнення більш ніж сотні найменувань мала такі наслідки: інтелігенція — 34,8 %; підприємці — 25,7 %; управлінці — 20,6 %; робітники — 14,8 %; службовці —

14,2 %; дрібні і середні бізнесмени — 8,2 %; люди з середньою зарплатою — 5,7 %; торговці — 5,4 %; юристи — 4,8 %; банкіри, фінансисти — 4,6 %; селяни — 4,1 %; працівник правоохоронних органів — 3,4 %; працівники фірм — 2,3 %; рекетири — 1,9 %; фермери — 1,5 %; багаті люди — 1 %; немає в країні середнього класу — 3,5 %; не знаю — 4,9 %. Уявлення про підприємців, дрібних і середніх власників як представників середнього класу не є домінуючим серед населення. Такою ж мірою залишається поширеним сприйняття середнього класу як класу інтелігенції загалом. Для кожного п'ятого опитаного поділ на середній та інші класи, очевидно, збігається з поділом людей на керівників, управлінців і підлеглих. Традиційні для соціального поділу суспільства минулих десятиліть соціально-професійні групи робітників і службовців також є представниками середнього класу. Таку думку поділяють близько 15 % респондентів.

Таким чином, переважна більшість дорослого населення України (близько 90 %) знаходили своє місце в соціально-класовій структурі суспільства, тобто пізнавальна класова ідентичність (Е. Райт) легко конструюється. Для номінації власної класової належності водночас використовується низка назв класів і верств, традиційних як для радянського суспільства, так і розвинених західних країн. Приналежними до середнього класу найчастіше вважають себе: інтелігенція, підприємці, управлінці, робітники і службовці, що загалом різняться від офіційної, з боку найвищих суб'єктів влади номінації складу середнього класу.

Досвід застосування класової схеми О.Е. Райта також продемонстрований в українсько-польському дослідженні соціальної стратифікації [19]. Загалом, застосування цієї схеми дало змогу виділити в Україні та Польщі сім основних класів, які складають не повний перелік класових позицій пропонованих Е. Райтом. Загалом класова структура українського та польського суспільств згідно використаної схеми є дуже подібними. Основу класової структури складає робітничий клас, в якому переважають працівники фізичної праці. Для України частка працівників фізичної праці складає 52,9% населення, а працівників нефізичної праці 13,6%. Другим за обсягом є клас супервізорів, який в українському суспільстві складає близько 20% населення. Дуже малими за представленістю в класовій структурі як українського, так і польського суспільств є класи менеджерів та роботодавців. На відміну від України в Польщі значно більша частка класу самозайнятих (2% та 11,6% відповідно).

Щодо гендерних відмінностей посідання класових позицій українцями, то слід зазначити, що клас робітників нефізичної праці складають в основному жінки, а небагаточислений клас менеджерів — чоловіки. Чоловіки переважають також в класі робітників фізичної праці, класі самозайнятих, роботодавців та супервізорів. Жінок ж більше серед експертів.

Отже, класові схеми представників реалістичного підходу до певної міри були адаптовані до умов українського суспільства. Логіка такого аналізу і його висновки можуть представляти серйозний інтерес для вивчення трансформації соціально-класової структури в напрямку розвитку ринкових відносин, приватного виробництва та привласнення.

Загалом, для досліджень, що стосувались виділення соціальних прошарків в українському суспільстві характерними є однокритеріальні (переважно економічні

критерії) та суб'єктивні (самоідентифікаційні) підходи. Прикладів багатокритеріального виділення соціальних страт не так вже й багато. Окрім побудови класових схем Дж. Голдторпа та Е. Райта, багатокритеріальне виділення страт (класів) в українському суспільстві використовували в своїх дослідженнях М. Кон та О. Куценко.

М. Кон, досліджуючи соціальну структуру України в 90-х роках, визначає соціальну стратифікацію як ієрархічне структурування суспільства в єдиному просторі, який відображає владу, престиж і перевагу. В своїх дослідженнях автор використовував двох-порядкові підтверджуючі факторно-аналітичні моделі для вимірювання соціальної позиції мешканців України. Першопорядковими вимірниками соціальної позиції були: рівень освіти, статус зайнятості, особистий дохід (за місцем зайнятості) [20, с. 52-53].

Дослідження засвідчують, що важливим показником, який впливає на статусну та класову самоідентифікацію індивідів є рівень соціального самопочуття, який визначається як міра задоволення суспільством соціальних потреб людини. Соціальне ж самопочуття населення України все ще залишається на досить низькому рівні і характеризується переважанням негативних оцінок над позитивними. Це демонструють результати соціального моніторингу проведеного Інститутом соціології НАН України.

Так, відповідаючи на запитання, що стосується загальної задоволеності своїм становищем у суспільстві протягом 1994-2006 років спостерігалась ситуація, коли більша половина опитаних були не задоволені своїм соціальним становищем. Лише в 2005 році ця частка значно знизилась і становила 46,6% українців.

За інтегральним індексом соціального самопочуття (ІСС-20) найнижчим рівень соціального самопочуття населення України був у 1998 році. Потім почалося плавне підвищення рівня соціального самопочуття, що досягло найбільшого значення в 2004 році. У 2005 році інтегральне значення рівня соціального самопочуття дещо знизилось, але це зниження не є статистично значущим, і може трактуватися як припинення підвищення рівня соціального самопочуття. Окрім цього, протягом всіх років моніторингу значення ІСС-20 вказувало на негативний рівень задоволення потреб.

Загалом аналіз структури соціальних благ, недостатність яких відчуває значна частина населення України, показує, що сьогодні більшості людей, в першу чергу, не вистачає стабільності в суспільстві і соціальних гарантій, що забезпечують відчуття впевненості у «завтрашньому дні». Отже, сьогодні в Україні найбільшою мірою людям не вистачає благ, що відповідають цінностям середнього класу [17, с.77].

Стратифікаційні зміни, викликані зміною форм власності та її перерозподілом, є причиною того, що поряд з виділенням стратифікаційних прошарків на рівні соціальної та класової самоідентифікації, соціологи та економісти також активно вивчають економічну стратифікацію трансформаційного суспільства.

У період соціальної трансформації виділення соціальних прошарків з використанням суб'єктивних самооціночних критеріїв набули значного поширення. Дослідження побудоване на використанні тесту інтегральної самооцінки соціального статусу було проведене і фірмою «Taylor Nelson Sofres - Ukraine» в 2002 році. Проте, в цьому дослідженні респонденти визначали своє місце в суспільстві на

десяти сходинках соціальної драбини (10 – найнижча позиція, 1 - найвища). Для аналізу тесту було застосоване групування статусних позицій, відпрацьоване в багатьох міжнародних дослідженнях. Відповідно три верхні позиції соціальної драбини (з 1 по 3) відповідають «верхньому середньому класу», 4-6 – власне «середньому», 7-8 – «нижчому середньому», а дві нижні статусні позиції (9 і 10) – «нижчому класу». За результатами дослідження була побудована модель соціальної структури України, яка порівнювалась з моделями соціальної структури Росії та західних країн, отриману за узагальненими результатами дослідження в 17 країнах Європи та Північної Америки.¹ Остаточні значення шкали для України наступні: «верхній середній клас» складає 3,1% населення, «середній» - 27,2%, «нижчий середній» - 43,6%, «нижчий» - 26,1%. Отже, соціальна структура за результатами цього дослідження відображає тенденції отримані в ході моніторингу Інституту соціології НАН України аналізованого вище, оскільки місце найбільшої концентрації самооцінок українців - «нижчий середній клас». Порівняння самооцінок соціального статусу населення України та Росії показало, що суб'єктивні картини соціальної структури двох країн дуже схожі. Звичайно, спостерігаються відмінності в пропорціях прошарків, проте їхня конфігурація відображає один тип соціальної структури. Порівняння ж суб'єктивних моделей стратифікації західних та пострадянських суспільств наглядно засвідчує два принципово різні типи соціального устрою [16, с. 51-54].

Дослідження соціальних прошарків методом соціальної самоідентифікації повинно враховувати і значні зміни в «полі» престижу в Україні, в перші роки після розвалу СРСР, в основному за рахунок втрати чітких критеріїв «вимірювання» престижу певних видів діяльності. Деякі автори зазначають, що українське суспільство поступово перетворюється в суспільство депрестижоване, в якому престиж (а разом з ним і репутація) стає чимось вкрай незначним, він практично не регулює поведінку індивідів. Проте, одночасно вважається, що дефіцит, що гостро відчувається «новими багатими» – це, власне, дефіцит авторитету і поваги в суспільстві, твердого ціннісного підтвердження легітимності власного існування в якості повноцінного соціального прошарку [1, с.73, 75].

Окрім цього існує певна конверсія престижності соціальних груп. Ті групи, що колись були достатньо престижні зараз є непрестижними (вчені, вчителі, лікарі, військові, шахтарі, хлібороби, моряки і т.д.) та навпаки, наприклад, квазіпідприємці (спекулянти, «фарцовщики» тощо) [18, с.68].

Досвід соціального розрізнення, вміння відчувати і визначати своє й інших місце в суспільстві набувається ще в процесі соціалізації, так само як і сприйняття суспільної пірамідальної структури, з досить чітко означеним верхом і низом. На рівні повсякденної свідомості, в процесі спостереження та взаємодії з іншими людьми, під впливом соціального оточення та засобів масової інформації у людини формуються навички розпізнавати і визначати за низкою ознак позиції інших у суспільстві, що водночас означає й уміння, порівнюючи себе з іншими, вказувати власне місце у соціальному просторі. Критерії тут можуть бути найрізноманітнішими: від матеріальних статків до інтелектуальних чи моральних

¹ Модель соціальної структури Росії побудована на основі даних моніторингового дослідження ВЦИОМ (травень 2000 року). Модель західних суспільств побудована за результатами крос-національного дослідження The International Social Survey Programme "Social Inequality II" (1992-1993 pp.).

переваг. Суспільство диференціюється за багатьма підставами не тільки науковцями, а й пересічними громадянами. Очевидно, що визначення людиною свого місця в соціальній ієрархії, не стимульоване чіткими вказівками на певні ознаки, має підґрунтям різні комбінації суб'єктивно важливих критеріїв виокремлення нижчих та вищих позицій.

Саме такий підхід застосовується під час багаторічного соціологічного моніторингу, починаючи з 1994 р. Респондентам пропонується уявити, що на щаблях якоїсь "драбини" розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчому щаблі - ті, хто має найнижче становище, а на вищому — ті, хто має найвище становище, а затим визначити, на якому із цих щаблів вони поставили б себе. Графічно в опитувальнику зображувалося сім щаблів від першого — найнижчого до сьомого — найвищого. (таблиця 7) [7, с.223-225; 13, с.286-296; 15, с.71]

Таблиця 7.

Соціальна самоідентифікація населення України (у %)*

Щаблі соціальної драбини	1	2	3	4	5	6	7
1994	18,7	23,9	34,7	19,4	2,3	0,3	0,3
1995	20,7	22,2	33,7	19,5	3,0	0,5	0,4
1997	25,0	20,5	32,0	19,6	2,2	0,3	0,4
2001	19,7	25,7	32,8	18,9	2,2	0,4	0,4
2002	17,2	24,0	31,8	21,6	4,2	0,3	0,5
2003	17,2	22,9	33,7	21,2	3,8	0,7	0,4
2004	14,3	20,4	33,2	23,9	6,7	0,8	0,7
2005	8,3	15,2	35,2	30,1	9,3	0,8	0,8

**(Респондентам пропонувалося відповісти на питання "Уявіть собі, що на щаблях певної драбини розташувалися люди з різним становищем: на найнижчому щаблі ті, хто має найнижче становище а на вищому, 7- ому - ті, хто має найвище. На якому із щаблів Ви помістили б себе?").*

За нинішніх кризових соціально-економічних умов, що тривають уже десятиліття поспіль, навряд чи очікується масове суб'єктивне посідання опитуваними середніх, а тим паче верхніх щаблів соціальної піраміди. Тільки кожен п'ятий бачить себе на середньому (четвертому) рівні. Претендувати на вищі позиції, разом узяті, спромоглися лише 3% громадян. Найбільш "населеною" опитуваними виявилася сходинка одразу ж за середньою в бік підніжжя піраміди (третя). Отже, загалом самооцінки українськими громадянами свого становища в суспільстві зосереджені на трьох нижчих сходинках уявної соціальної піраміди суспільства.

По різному можна ставитися до динаміки, а точніше, її відсутності щодо самовизначення індивідами власного становища у суспільстві, порівнюючи дані 1994 - 2005 рр. Хтось може оцінювати це як явище негативне, адже не відбулося статистично значущого зменшення кількості індивідів з найнижчою соціальною самоідентифікацією. Інший може ставитися цілком позитивно: добре, що не стало гірше і не додалося людей, що вважають за своє місце підніжжя соціальної ієрархії.

На тлі загальної відсутності динаміки цілком можливим видається перерозподіл соціального самовизначення в межах окремих соціально демографічних, освітніх чи

професійних спільнот. Якою мірою соціальні характеристики впливають на бачення свого місця у суспільстві, і чи сталися якісь зміни 2006 р. порівняно з 1994 р.

Добре відомо, що статус зайнятості людини, де і ким вона працює, чим займається для забезпечення свого існування тощо, є одним з визначальних чинників сприйняття її оточуючими та власного соціального самовизначення в структурі суспільства. Важливою виявляється не лише та чи та позиція в структурі зайнятості чи конкретній організації, а й сам факт того, працює людина в даний момент чи ні. У цьому легко переконатися, порівнявши визначення опитуваними свого місця на щаблях соціальної ієрархії залежно від того, мають вони роботу на момент опитування чи ні.

Відмінності не спостерігаються лише на трьох найвищих сходинках. Усі інші мають статистичне значуще різне наповнення працюючими і непрацюючими індивідами. Якщо побудувати структуру суспільства, складену тільки з позицій індивідів, що ведуть активне трудове життя, то чверть з них бачить себе на середній, четверті позиції соціальної ієрархії, а близько 40% — одразу нижче середньої. Тобто дві третини працюючих людей нині бачать себе, умовно кажучи, належними до середнього та нижче середнього прошарку, і одна третина — до двох найнижчих соціальних сходинок. Ситуація з непрацюючими індивідами суттєво відрізняється. Умовне соціальне "дно" (перша і друга сходинки) вважається своїм місцем у суспільстві половиною цієї категорії опитуваних (53%). На посідання третьої позиції претендує кожен четвертий, і лише 16% непрацюючих опитуваних бачать своє місце посередині соціальної драбини.

Стать опитуваних виявляє досить помірний вплив на соціальне самовизначення, оскільки останнє для людей, що мають сім'ю, особливо жінок, опосередковується соціальним статусом сім'ї, насамперед чоловіка. Серединну позицію (4) на уявній соціальній драбині і чоловіки, і жінки вибирають однаковою мірою (див. таблиця 8.), приблизно кожен п'ятий (19-20%). Так само друга від нижнього краю позиція визначена як бачення свого соціального становища четвертою частиною обох статей. Статистично значущі відмінності спостерігаються між чоловіками і жінками при виборі першої і третьої позицій. Жінки частіше, ніж чоловіки, бачать себе на найнижчій сходинці соціальної драбини. Натомість частка чоловіків є переважаючою на третій позиції (39%, тоді як 31% середі жінок).

Таблиця 8.

Визначення свого місця на щаблях соціальної ієрархії людьми різного віку та статі, в %.

Щабель	Стать		Вік				
	Чоловіки	Жінки	18-29	30-39	40-49	50-59	60 і старші
1	14,5	21,9	6,2	11,4	16,3	20,5	35,0
2	23,1	24,5	20,6	23,	22,9	26,7	26,3
3	39,1	31,2	39,2	38,5	35,9	25,6	34,6
4	20,6	19,4	29,1	23,4	21,8	15,7	10,9
5,6,7 разом	2,6	3,0	4,9	3,7	2,0	1,1	2,1

Схоже, що респонденти наймолодшої вікової категорії до 30 років найуспішніше адаптуються до реалій сучасного життя, якщо, звичайно, їхні самооцінки не є наслідком суб'єктивного завищення свого статусу в суспільстві. Дані дослідження засвідчують, що молоді люди найрідше визначають своє соціальне становище як найнижче і порівняно частіше бачать себе на середніх щаблях соціальної ієрархії. Майже кожен третій опитуваний не старший 30 років (29%) вважає, що його місце якраз посередині уявної дороги до соціальної вершини. Це вдвічі-втричі більше, ніж серед людей, що вже відсвяткували півстолітній ювілей, наближаючись до завершення чи вже закінчивши трудове життя. Лише 6% серед наймолодших бачать себе на найнижчій сходинці. На цій позиції взагалі найчіткіше простежується залежність соціального самовизначення від віку людини: чим вона старша, тим частіше вважає, що її місце сьогодні біля підніжжя суспільної піраміди. Якщо серед індивідів 50-59 років так думає кожен п'ятий, то серед наступної вікової категорії від 60 років і більше вже кожен третій (35%) бачить себе на соціальному "дні".

Вочевидь суспільство дає значно більше можливостей саме молодим людям, а не тим, кому за 40-50 років, чиє особистісне і професійне становлення відбулося за іншого соціально-економічного і політичного ладу. Здобута освіта, життєвий і трудовий досвід не врятували багатьох від суб'єктивного, а, ймовірно, й суттєвого об'єктивного опускання вниз по соціальній ієрархії. Весь спектр змін у соціально-професійній структурі суспільства, соціальній інституції освіти та фахової підготовки, ринку праці, кар'єрних можливостях, мотивації та ціннісних орієнтаціях надає молоді низку переваг порівняно зі старшими віковими групами. Очевидно, протягом останнього десятиліття українське суспільство демонструвало протилежну до загальноновизнаної в розвинених країнах тенденцію різноспрямованого руху людини вгору сходинками життєвих літ і водночас вниз сходинками соціальної ієрархії.

Порівнюючи дані моніторинрів 1994 та 2005 рр., можна відзначити певну вікову динаміку. Так, для наймолодшої вікової категорії 18-29 років зафіксоване статистичне значуще (на рівні 5%) зменшення частки тих, хто визначає своє місце на першій сходинці та збільшення — на третій. Щодо 30-39-річних спостерігалася тенденція помірною зменшення кількості самоідентифікованих з першим та другим щаблями і відповідне збільшення — з третім та четвертим щаблем. Так, з 1995 р. на першій сходинці "соціальної драбини" бачили себе 10% опитаних у віці 18—29 років і 38% — у віці 60 років і старші, а п'ята сходинка на 41% була заповнена молодшою віковою групою, хоч їхня частка у вибірці — 22%. Статистичного підтвердження ця тенденція поки що не знайшла. Серед категорії 40-49 років ніяких змін в той чи той бік не відбулося. Статистично значуще зменшилася частка людей 50-59 років, що визнали своєю першу та другу сходинки, натомість збільшилася частка представників цієї вікової категорії на третьому щаблі уявної піраміди. Серед старших 60 років зміна відбулася тільки одна, що, на жаль, відбиває посилення тенденції сприйняття соціального становища як руху на саме "дно" суспільства. Статистично значуще збільшилася частка людей похилого віку, що визначили своє місце на найнижчому рівні і зменшилася — на другій позиції. Вище цього взагалі ніяких зрушень не спостерігалася.

Отже, на тлі загальної картини відсутності змін у соціальному самовизначенні протягом останніх семи років, насправді відбуваються статистично значущі зрушення між соціально-демографічними категоріями, зокрема, що залежать від віку людини.

У розвинених демократичних суспільствах соціологи як про домінуючу тенденцію говорять про узгодженість соціально-статусних характеристик, пряму залежність місця людини в соціальній ієрархії від величини її доходу, кваліфікації, кількості років навчання, престижу. Рівень освіти, особливо на тлі наближення до ери пост індустріалізму, все частіше вважається визначальним чинником належності індивіда до вищого, середнього чи нижчого класу. Здобуття вищої освіти практично одразу ж підносить індивіда до рівня якщо не вищою, то, безумовно, середнього класу. Щодо українського суспільства, то є достатньо підстав говорити про неузгодженість соціально-статусних характеристик, неоднозначну роль рівня освіти у соціальному самовизначенні людини (див. таблиця 9)

Таблиця 9.

Визначення свого місця на щаблях соціальної ієрархії людьми різного освітнього рівня та місця роботи, в %.

Щабель	Освіта				Сектор економіки	
	Неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Вища.	Державний	Приватний
1	29,4	14,7	10,6	13,6	12,2	8,1
2	28,2	23,8	18,9	19,1	21,6	19,8
3	28,5	36,7	39,4	37,8	40,2	43,7
4	11,9	21,7	27,2	25,3	23,4	25,4
5,6,7 разом	2,1	3,0	3,9	3,1	2,6	2,9

Ми не можемо говорити про чітку прямопропорційну залежність між рівнем освіти та соціальним самовизначенням, тобто чим вища освіта, тим вища суб'єктивна соціальна позиція. Правдивим це твердження є тільки до рівня середньої спеціальної освіти, але аж ніяк не вищої. Умовні межі проходять по лінії неповної середньої, середньої загальної та середньої спеціальної освіти. Близько 60% опитуваних з початковою та неповною середньою загальною освітою поставили себе на дві найнижчі сходинки уявної соціальної піраміди, значно переважаючи за такою самоідентифікацією представників усіх інших освітніх категорій. Схоже, що володарі дипломів вищих навчальних закладів не відчують ніяких переваг порівняно з випускниками середніх спеціальних закладів освіти. Навпаки, серед останніх спостерігається поки що статистичне не підтверджена тенденція рідше знаходити своє місце на самому низу соціальної драбини і частіше — ближче до середини. Більше того, не спостерігається систематичних статистично значущих відмінностей щодо соціального самовизначення між і людьми з середньою загальною і вищою освітою, хоча саме останні повинні були б посідати у суспільстві позиції не нижче середніх.

Враження про нівелювання відмінностей між тими, хто здобув середню спеціальну освіту, та випускниками вищих навчальних закладів не видається

випадковим з огляду на тенденції змін щодо соціального самовизначення представниками цих освітніх категорій. Серед індивідів, що мають початкову, неповну середню та середню загальну освіту, тенденції соціальної самоідентифікації залишилися без будь-яких змін.

Отже, на тлі загального суттєвого впливу рівня освіти людини на визначення нею свого місця у соціальному просторі останні роки дають підстави говорити про нівелювання систематичної прямопропорційної залежності між ними, а також суб'єктивного відчуття переваг, що мали б бути наслідком тривалого фахового навчання.

Очевидно, сподівання на швидкий розвиток підприємств після приватизації, а також зміцнення дрібного середнього бізнесу далекі від реального втілення. Соціальне самопочуття працівників приватного сектора економіки, в якому нерідко вбачають основу для формування середнього класу, поки що суттєво не відрізняється від самопочуття тих, хто трудиться на благо держави (див. Таблиця 9.). За даними опитування, роботодавці та наймані працівники приватного сектора економіки відносно рідше вибирають для самовизначення першу та другу уявні соціальні позиції та відносно частіше — третю і четверту.

За рівнем життя своєї сім'ї (власної чи батьківської) респонденти розподілилися на три основні групи: середній рівень — 20,3%, дещо нижче середнього — 28,9% та значно нижче середнього — 49,6%. Лише 1% опитуваних вважає, що рівень життя їхньої сім'ї дещо та значно вище середнього. Спостерігається систематична відповідність між суб'єктивними оцінками рівня життя сім'ї та місця на щаблях соціальної ієрархії. Так, 78% індивідів, що оцінюють рівень життя сім'ї як середній, визнають своїми третю (34%) та четверту (44%) позиції на соціальних сходинах. Рівень "дещо нижче середнього" супроводжується масовим вибором другої та третьої позицій. Ті, хто вважає, що сім'я живе значно нижче середнього рівня, бачать своє місце однаковою мірою насамперед на двох найнижчих та дещо рідше на третьому щаблі.

Регіон та місце проживання (місто, село, столиця) практично не диференціюють опитуваних у ситуації соціального самовизначення. Щодо впливу конкретного виду діяльності, то кількість опитуваних є недостатньою для формування статистично порівнюваних груп з усіх представлених в опитувальнику видів зайнятості. Аналіз тенденцій соціального самовизначення серед достатньо кількісно наповнених категорій засвідчує відсутність значущих відмінностей між самооцінками соціальних позицій. Йдеться не про абсолютну однаковість вибору місця в соціальній ієрархії представниками занять, що потребують різної міри застосування технічних, гуманітарних чи бізнесових знань, інтелектуальних чи фізичних зусиль, а про відсутність кардинальних відмінностей, протилежної спрямованості соціального самовизначення на уявній піраміді. Скажімо, не спостерігається суттєвих відмінностей між самооцінками спеціалістів у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, з одного боку, та службовцями з-поміж допоміжного персоналу — з другого. Так само, як і між кваліфікованими і некваліфікованими, підсобними робітниками. Чітко виокремлюються, тяжіючи насамперед до підніжжя соціальної ієрархії, лише самооцінки непрацюючих пенсіонерів. Для переважної більшості працюючих зв'язок професійно - кваліфікаційної позиції та соціального статусу протягом 90-х років ХХ ст. суттєво ускладнився посередництвом галузі та сектора

економіки, форми власності підприємства чи установи, мережі особистих зв'язків тощо.

Інформацію про інтегровані показники (заробітна плата, майно), як основні вимірники доходно-майнового розшарування, можна отримати двома основними шляхами: через використання соціально-економічних показників, що оприлюднюються службами офіційної статистики (розмір заробітної плати, офіційної межі малозабезпеченості та бідності тощо); через опитувальні методи отримання інформації щодо розміру показників, які дають змогу визначити контури економічної стратифікації [4, с. 108-111].

У сучасних українських умовах більшість соціологів критично оцінюють можливості офіційної статистики адекватно відображати стан економічної стратифікації. Це пов'язано з неефективною організацією статистичного обліку доходів і витрат сімей, через труднощі перехідного періоду, що має наслідком викривлення реальної картини доходів населення та їх диференціації. Негативну оцінку викликає і офіційно прийнятий критерій бідності – прожитковий мінімум тощо. Вихід з цієї ситуації можна знайти здійснюючи так-звану соціальну експертизу, що базується на соціологічних методах отримання інформації [2, с.50]. Хоча і тут є багато проблем. Зокрема, в перехідних умовах спостерігається приховування особистих доходів респондентами під час опитування, в силу різних причин: від тінізації економіки до небажання розкривати свої доходи при третій особі (інтерв'юєрові) тощо. Тобто у вимірюванні об'єктивної економічної стратифікації соціологічними методами теж є труднощі, тому в більшості досліджень об'єктивні показники доповнюються суб'єктивними оцінками матеріального стану. Проте і в суб'єктивних оцінках індивідів спостерігаються розбіжності. Фактично тут можна виділити дві основні групи людей. Перші високо оцінюють своє становище, проте ця оцінка базується на невисоких вимогах до рівня життя; в цих людей нерозвинуті потреби. Другу групу складають так звані “нові бідні” – котрі орієнтуються на західні стандарти життя, але не можуть їх досягнути, тому занижують самооцінку свого матеріального становища в сучасних українських умовах. Також виникають труднощі з визначенням тієї величини доходу, яка б дозволяла віднести індивіда до “багатих”, “бідних”, чи до “людей з середнім доходом”. Використання об'єктивних показників західних суспільств, в цьому плані, призводить до ще більшої поляризації і без того чітко поляризованого за економічним критерієм українського суспільства.

У ході дослідження з'ясувалося, що самооцінка власного соціального статусу у респондентів найтісніше пов'язана з їхньою самооцінкою особистого економічного становища. Під час опитування респондентам запропонували розмістити себе й на 12-бальній шкалі самооцінки економічного статусу. Самооцінка соціального статусу визначається самооцінкою матеріальної ситуації вплив останньої на першу. Як індивіди ідентифікують себе в соціальному просторі, визначається, насамперед, їхніми заробітками й доходами: чим вищі доходи, тим вище ставить себе людина, і навпаки, чим доходи нижчі й нерегулярні, тим нижче в соціальній ієрархії вона себе розміщує. Соціальне редуковане до економічного, соціальні ідентичності невиразні й уніфіковані.

Отже, уявляючи своє місце у суспільній ієрархії, респонденти насамперед

порівнюють його з рівнем забезпеченості, матеріальним статусом (власним чи своєї сім'ї). Між тим, на яку позицію соціальної драбини ставлять себе респонденти, і тим, яким вони вважають рівень власного добробуту, виявлено кореляційний зв'язок. Майже всі, хто вважає себе представником малозабезпеченої верстви, визначають своє місце на нижніх щаблях суспільної ієрархії. Серед тих, хто оцінює рівень власного достатку як середній, спостерігається певне зміщення в бік самоїдентифікації із середніми суспільними позиціями. Тобто у громадській думці переважає уявлення про лінійність стратифікаційної моделі сучасного українського суспільства, де єдиною ознакою позиції індивіда у суспільстві виступає складова його економічного статусу – рівень матеріальної забезпеченості.

Аналізуючи матеріальне становище населення України за результатами моніторингу Інституту соціології НАН України 1994-2006 рр., можна сказати, що воно є стабільно низьким. Наприклад, показники житлових умови не характеризуються значною динамікою в бік покращення, а їхні усередненні значення є невисокими. В середньому по Україні припадає 2,6 кімнати на сім'ю, а житлова площа не перевищує 46 кв.м. Більшість сімей володіє типовим для нашого суспільства набором особистого майна, структура якого особливо не змінюється. За 2005 рік лише дещо збільшилася частка людей, що володіють такими предметами тривалого користування як кольоровий телевізор, стерео і відеоапаратура, комп'ютер тощо.

Аналіз особистих доходів мешканців України теж дає підстави для віднесення більшості до нижчих верств соціальної ієрархії. Середня заробітна плата українців за роки моніторингу коливалась в межах 25-74 долари США, а середньодушовий дохід був ще нижчим – 20-72 долари США. І перший і другий показник завжди був на рівні, а то й нижче, рівня офіційно встановленого прожиткового мінімуму. Проте, загалом рівень реальних доходів на сьогоднішній день зростає [15].

Самооцінка ж людьми свого матеріального статусу була і залишається на досить низькому рівні, яка нівелює позитивну динаміку зростання доходів, і характеризує рівень життя населення. Хоча, на нашу думку, і тут спостерігається ефект розриву між «уявною» та «реальною» приналежністю до страти, оскільки трохи більше половини населення оцінюють свій матеріальний статус як середній. Негативними тенденціями є те, що дві п'ятих населення вважають себе «бідними», близько 6% вважають себе «убогими», більше 45% вказують, що їхнє матеріальне становище дозволяє купувати лише продукти харчування (для деякого з них грошей не вистачає навіть на продукти). Лічені одиниці співвідносять своє становище з категорією «заможні», практично ніхто не вважає себе «багатим»

У цілому категорії «убогий», «бідний», «середній», і «заможний» в масовій свідомості людей досить тісно пов'язані з їхніми власними доходами. Такий висновок можна зробити на основі співставлення відповідей людей на запитання «Як Ви вважаєте, з яким рівнем середньомісячного доходу на одну людину, сім'ю можна віднести до «убогої» («бідної», «середньої», «заможної» та «багатої»)». Як «убогу» люди оцінювали сім'ю, чий дохід був приблизно в два рази менше їхнього власного. Визначення рівня доходу «бідної» сім'ї співвідноситься з рівнем власного доходу респондентів. «Середній» рівень характеризується в свідомості людей доходами, які приблизно в два рази вищі за їхні власні. Ці дані засвідчують, що в

масовій свідомості ще не має сформованого адекватного «матеріально-доходного» образу середньої страти, з якою більшість себе ідентифікує. «Заможний» рівень характеризується в свідомості людей доходами, які приблизно в п'ять разів вище за їхні власні. Категорія «багатий» менш стійка в свідомості людей. Тут ширша гама думок і оцінок Їх значення у меншій мірі співвідносяться з власними доходами. Мабуть для більшості населення України це швидше міфічна, ніж реальна категорія певного рівня життя [17, с. 109] .

Отже, в Україні проводились найрізноманітніші дослідження соціальної структури суспільства за різними методиками. Аналіз цих досліджень дає змогу краще розуміти стратифікаційні процеси в Україні та проектувати нові дослідницькі методики. Основним висновком порівняльного аналізу досліджень, проведених за об'єктивними та суб'єктивними методиками, є те, що в Україні утворився розрив між «уявною» та «реальною» приналежністю до страти, верстви, соціальної групи тощо. Статусні самоідентифікації населення України в цілому не відповідають рівню розподілу економічних ресурсів серед нього. Тобто, використання суб'єктивних методик для аналізу реальних соціальних структур може дати дещо «викривлену» картину.

Література

1. Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. – К.: ИС НАН Украины, 1996.—135с.
2. Бабак В.О. Рівень доходів як критерій соціальної стратифікації. / Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Ін-тут соціології НАН України, 2001 – с.316-328.
3. Голенкова З.Т., Игатхонян Е.Д., Назаринова И.В. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации. // Социс. – 1996 - №8. – С.12-18
4. Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова самоідентифікація населення України // Наукові записки. Соціологічні науки. – 2001. – Том 19. – С. 44-49.
5. Голенкова З.Т. Динамика социоструктурной трансформации в России. // Социс – 1998. - №10. – С.77-84.
6. Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М. Становление гражданского общества и социальная стратификация. // Социс – 1995. - №6. – С. 14-24.
7. Макеев С.А. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні / Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія / Під ред. М.О.Шульги. – к.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.
8. Кармадонов О.А. Престиж и пафос как жизненные стратегии socioeconomicальной группы (анализ СМИ) // Социс – 2001 - №1 – С. 66 -72.
9. Пилипенко В.Є., Титарчук М.О. Формування та поведінка “середнього” класу в сучасному українському суспільстві. // Вісник ХНУ ім. В.Н.каразіна – 2000. - №492. –С. 16-24.
10. Бондаренко Е.Б. «Класс профессионалов» в Украине: тенденции становления // вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна. – 1999. - №433. – С.134-137.
11. Якуба Е.А. Социальная зрелость интеллигенции как фактор трансформации общества. // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна – 2000. - № 492. – С. 13-15.

12. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К.: ИС НАН Украины, 1999. – 248с.
13. Оксамитна С.М. Уявна соціальна піраміда: тенденції визначення свого місця в ній. / Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Ін-тут соціології НАН України, 2001. – С.286-297.
14. Кокоркіна Л.О. Положення інтелігенції в умовах трансформації соціально-економічних систем суспільства. // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна – 2000. - №462. – С.179-182.
15. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг – К.: ТОВ «Видавництво Софія», 2005. – 160 с.
16. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
17. Панина Н. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994-2005: Год перелома. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2005 . – 149 с.
18. Кармадонов О.А. Престиж и пафос как жизненные стратегии socioeconomicальной группы (анализ СМИ) // Социс – 2001. - №1. – С. 66-72.
19. Мелвін К., Хмелько В., Паніотто В., ін. Соціальна структура і особистість за умов радикальних змін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, - 1998. - № 1-2. - С. 120-137; - 1998 - № 3. - С. 56-74.
20. Kohn M.L. Social Structure and Personality Under Conditions of Apparent Social Stability and Radical Social Change // Power and Social Structure / Ed. by A. Jasinska-Kania, M.L. Kohn, K.M. Slomczynski – Warszawa: Wydawnictwo uniwersytetu Warszawskiego, 1999 – 323 p.

4.3. Специфіка ідентифікаційних практик та життєвих стратегій в трансформаційному суспільстві.

Трансформаційні процеси, які відбуваються в сучасній Україні, характеризуються значними змінами становища всіх соціальних груп, розпадом старих соціальних зв'язків та формуванням нових, призводять до кардинальних змін у соціальному становищі груп та соціальної структури українського суспільства. Тому на сучасному етапі розвитку суспільства проблеми соціальної ідентифікації та ідентичності привертають загальну увагу дослідників.

Процеси трансформації докорінно змінили соціальну структуру українського суспільства, не залишивши недоторканою жодну велику соціальну спільноту. Це змушує всі групи переглянути своє соціальне становище, по-іншому відповідати на питання, хто вони є й куди йдуть, які мають проблеми і як ці проблеми можуть вирішуватися. Про необхідність розбудови громадянського суспільства зараз багато говорять, але важливо ще раз спеціально підкреслити, що громадянське суспільство не можна створити, воно можливе лише на основі розвитку соціальної свідомості та соціальної діяльності соціальних груп, а також розвитку соціальних інститутів.

Проблему вивчення соціальної ідентичності в контексті соціологічного аналізу не може бути вирішено без вивчення соціальної стратифікації суспільства, дослідження існуючих соціально-статусних груп, особливостей їхнього становища в сучасній ситуації трансформації соціальної структури суспільства. Дослідження соціальної структури суспільства — це той необхідний фундамент, без якого будь-яке вивчення процесів соціальної ідентичності та ідентифікації виявляється таким, що не спирається на реальні процеси, що відбуваються в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про інтенсивне дослідження проблем ідентифікації та ідентичності саме на сучасному етапі розвитку суспільства, коли у зв'язку з докорінними соціальними трансформаціями питання ідентичності висувається на перший план. Найзначнішими роботами в цій галузі стали дослідження українських спеціалістів С.О. Макеєва (монографія у співавторстві "Соціальні ідентифікації та ідентичності" та інші роботи), М.О. Шульги (монографія "Етнічна самоідентифікація особистості"), П.І. Гнатенка та В.М. Павленко (монографія "Ідентичність: філософський та психологічний аналіз") тощо.[1,2,3]

Явища ідентифікації та ідентичності інтенсивно досліджувалися у межах західної наукової традиції, але практично завжди вони спрямовувалися на вивчення особистісної мотивації (З. Фрейд, К.-Г. Юнг, Е. Еріксон, Дж. Марсія, А. Уотерман, М. Берзонський, А. Уотерман, А. ван Хуф та ін.) або взаємодію осіб у малих контактних групах (Г. Тежфел, Дж. Тернер, Дж.Г. Мід, Е. Гофман, Р. Дженкінс, А. Кохен, П. Оукс та ін.), або на комбінацію цих підходів (М. Брюер, Т. Тайлер). Це траплялося тому, що західна наукова традиція значною мірою виходить з ідей індивідуалізму.

Західні спеціалісти насамперед зосереджувалися на дослідженні своїх суспільств, але оскільки ситуація, у якій перебувають країни пострадянського простору, є унікальною, то в наш час з'являється все більше закордонних робіт, присвячених особливостям соціальної ідентифікації та ідентичності в Україні (К. Уоннер, Е. Уілсон, Г. Сміт, Л. Курті, Дж. Лангман, О. Мотиль). Слід підкреслити,

що всі зазначені роботи витримано в міждисциплінарному плані, що проявляється у взаємному проникненні підходів та методів близьких соціальних наук.

Можна зазначити, що поняття соціальної ідентичності досліджувалося найбільше психологами, тому практично всі розглянуті підходи аналізують характеристики ідентичності особистості, а не групи. Таким чином, рух різноманітних теорій соціальної ідентичності в напрямку усування протиставлення особистісної та соціальної ідентичності поєднується з індивідуалізацією ідентичності.

Це дає підстави стверджувати, що поняття ідентичності особистості характеризується органічною єдністю її особистісної та соціальної ідентичності. Отже, соціальна ідентичність – це усвідомлення групою своїх уявлень, норм, інтересів та проблем. Досягнення групою соціальної ідентичності означає, що ці уявлення поширені у групі і є досить однорідними в її межах. Окрім того, про досягнення групою соціальної ідентичності також свідчить сформованість у свідомості групи протиставлення "нас" та "їх", що є початковим етапом у формуванні основ соціальної діяльності [4, с.8].

Ідентифікація переважно розглядається як спосіб прийняття соціальних ролей при входженні в групу (З.Фрейд, Л.Бандура, Т. Парсонс), як засіб інтерналізації об'єктивної реальності (П.Бергер, Т.Лукман), як механізм злиття «Я-концепції» в соціальне оточення та проявляється в усвідомленні групової приналежності, формування соціальних установок (Ч.Кулі, Дж.Г.Мід) [5, с.278].

Індивід ідентифікує себе з тими або іншими соціальними позиціями на основі власних уявлень про структуру цих позицій. Тобто тут мова йде про символічний аспект соціального простору. Ідентичності, що присутні в уявленнях індивідів про соціальний простір, можна назвати номінальними, оскільки (в ідеалі) вони усвідомлюються настільки, що можуть бути виражені і виражаються в назвах – номінаціях. Частіше за все можна говорити не стільки про усвідомлення, скільки про відчуття своєї соціальної позиції, яку індивід займає в соціальному просторі [6, с.281]. З іншого боку, можна говорити про ідентичності реальні – тобто про ті позиції, які визначають різні практики індивідів («практичний» аспект соціального простору) безвідносно до того, наскільки чітко вони усвідомлюються в уявленнях [5, с.280].

Але це не означає, що дані види ідентичностей повністю співпадають, особливо це відноситься до трансформаційного суспільства. Описуючи сучасні зміни, С.О. Макєєв, наприклад, говорить про те, що багато колишніх ідентичностей нині наявні, скоріше, як порожні оболонки, як найменування (номінації), що втрачають свій сенс і свою реальну основу. В той же час виникають нові ідентичності, які, навпаки, вельми реальні, але при цьому ще не знайшли своєї назви [7, с.9]. Тобто, реальні і номінальні ідентичності не завжди відповідають один одному. Це обумовлено тим, що практики і уявлення пізнаються і розрізняються на рівні практичної логіки (П. Бурдье), на рівні закладеної в габітусі звички, автоматичного і спонтанного реагування. Вираз же цих відмінностей на рівні уявлень припускає певну рефлексію, тобто деяку додаткову роботу по об'єктивуванню відмінностей, що потрібний і відбувається далеко не завжди, а лише у тих випадках, коли виникає необхідність -

позначити, підкреслити особливість, відмінність, своєрідність себе і/або «своєї» групи по відношенню до інших[5,с.281].

Проте, виявити зміну структури соціальних позицій на основі вивчення зміни не тільки реальних (як це найчастіше і намагаються робити), але і номінальних ідентичностей, можливо. І можливо це також завдяки вивченню габітуса, що продукує як практики, так і уявлення. Річ у тому, що габітус за визначенням є продуктом структурної детерміації, і він проводить релевантні цій структурі уявлення, тобто проводить номінальні ідентичності, відповідні реальним. Це відбувається в кожен даний момент часу. Якщо ж міняється (об'єктивна) структура, міняється і габітус. Тобто він починає проводити нові уявлення (нові номінальні ідентичності), релевантні новим умовам, що змінилися (у яких з'явилися і нові реальні ідентичності). Тому на підставі вивчення зміни номінальних ідентичностей (або, простіше, номінацій), тобто уявлень про соціальний простір, мається на увазі те, що вони є продуктом соціальних умов (опосередкованим габітусом), що змінилися, ми маємо підстави говорити і про зміну соціальної структури[5, с.284].

Отже, ідентифікація з певною соціальною групою чи класом характеризується комплексом уявлень про соціальну реальність і їхнє місце в ній – уявлення, що регулюють їхню життєву активність і специфічних уявлень саме для даної страти, що в тій або іншій мірі відрізняють її від решти верств суспільства. Можна стверджувати, що міра цієї специфічності, «особливості» соціальних уявлень людей, що аналітично відносять себе до тієї чи іншої соціальної групи, тобто чіткість або, навпаки, розмитість меж, що відрізняють їх за даною ознакою від решти суспільства, дасть підстави говорити про рівень реальної ідентичності [8,с.58]. Підкреслимо, що ідентичність в цьому розумінні не співпадає з самоідентифікацією, хоч і включає її. Будь-яка людина в тій або іншій формі усвідомлює свій статус, своє місце в суспільстві, проте зовсім не обов'язково, що вона чітко відносить себе до певної соціальної категорії, тим більше до такої, яка входить до наукової теорії стратифікації, яка найчастіше відома лише обмеженому колу людей. Правда, більшість респондентів так чи інакше відповідають на запитання соціологів, що пропонують їм віднести себе до певної вертикальної страти, що представляється як сходинка соціальної драбини (найчастіше за десятибальною шкалою). Сам по собі цей факт достатньо важливий: як відзначає російський соціолог Л.А. Хахуліна, «якщо в 1991 році більше 1/3 респондентів було важко віднести себе до якої-небудь страти або взагалі заперечували наявність в суспільстві такого ділення, то вже до 1996 р. самоідентифікація з даними соціальними категоріями для переважної більшості не викликала труднощів. Це є свідченням того, що нова ідентифікаційна система все більше вкорінюється в масовій свідомості, а таке поняття, наприклад, як «середній клас» стає звичним» [9,с.26].

Не можна в той же час не бачити, що ці зрушення в способах самоідентифікації, звикання до нових стратифікаційних категорій ще нічого не говорить про реальну психологічну значущість цих категорій в структурі самосвідомості, в соціальній ідентичності індивідів. Респондент може віднести себе до тієї або іншої страти в ситуації діалогу з соціологом, але це не означає, що проблема такого самовизначення існувала в його свідомості до того, як співрозмовник поставив її перед ним і запропонував можливі варіанти відповіді. Іншими словами, вербальна думка про власну стратифікаційну приналежність не обов'язково означає, що

респондент дійсно осмислює своє соціальне становище на основі запропонованого методу.

У наших опитуваннях нерідко виникали ситуації, коли питання про те, до якого з десяти ступенів відносить себе респондент, був для нього явно новим і відповідь він давав експромтом і не особливо впевнено, оскільки його спонукав до цього інтерв'юер. У інших випадках відчувалося, що респондент відчуває проблему самоідентифікації, зокрема з конкретною соціальною стратою, наприклад з середнім класом, як вельми істотну для себе, і готовий до активної рефлексії з цієї проблеми.

Для трансформаційного суспільства таку ситуацію можна визнати цілком природною. Соціальна структура, властива цьому суспільству до початку «переходу», значною мірою зруйнована, нова ще тільки в процесі становлення. Риси цієї нової структури ще не володіють тією визначеністю, яка могла б дати людям надійні когнітивні орієнтири для ідентифікації з тією або іншою великою соціальною групою. Ті, хто належить до поколінь, що відчули зміни на власному досвіді, можуть, залежно від власної конкретної ситуації, або інерційно відтворювати старі уявлення про свій соціальний статус, або намагатися виробити нову соціальну самоідентифікацію, або коливаються між цими двома тенденціями. Ті, хто вступив у самостійне життя вже в постсоціалістичний період, є вільними від таких коливань, орієнтуються в своєму самовизначенні на сьогоденні соціальні реалії, але і для них ці реалії постають у вигляді хаотичного, нестабільного, слабо структурованого світу, в якому відсутні стійкі, чітко усвідомлювані чинники, що визначають соціальну позицію людини. «Соціальна ідентифікація особи в нестабільному, кризовому суспільстві, - відзначає В.А.Ядов, - випробовує несподівані незвичні дії... Відбувається зрушення від прозорої ясності соціальних ідентифікацій радянського типу ... до групових солідарностей, де все амбівалентно, нестійко, позбавлено якого б то не було певного вектора» [10, с.171].

Для трансформаційного суспільства характерне різке посилення індивідуалізації особистих життєвих практик, ослаблення їхньої залежності від приналежності людей до великих соціально-професійних формалізованих груп. Той факт, що людина є фахівцем з вищою освітою, кваліфікованим робітником, адміністратором або рядовим службовцем, сам по собі не визначає ні рівень його доходу, ні реальний соціальний статус, ні стабільність його матеріального і соціального становища. Індивідуальна ініціатива і індивідуальне везіння перетворюються на вирішальні чинники, що визначають соціальну позицію пострадянської людини. За словами соціолога І.В. Мостової, «перетворення соціальної структури ... супроводжується руйнуванням одних і виникненням інших підстав групового самовизначення... Швидка зміна орієнтації суспільної культури і перехід від моделі соціальної безпеки до моделі соціальної конкуренції не можуть закріпитися без зміни механізмів виживання» [11, с.92]. Зрозуміло, що в цих умовах соціальна ідентичність індивіда втрачає минулі властивості «зовнішніх» об'єктивних даних, що виступає у вигляді соціального походження, здобутої освіти, формальної професії і т.д. Вона стає чимось набутиим або заново підтвердженим (в результаті власних зусиль або щасливого збігу обставин) і найчастіше нічим не гарантованим надбанням, що потребує захисту. Ця ідентичність є, з іншого боку, показником міри, в якій пострадянська людина вирішує головну свою проблему - проблему адаптації до соціально-економічних умов «дикого капіталізму», в яких відсутні які-небудь

інституційні гарантії її матеріального становища і навіть простого виживання. Соціальна ідентичність пострадянської людини - це не стільки самовизначення нею свого стійкого місця в суспільстві, скільки віддзеркалення досвіду і визначення можливих перспектив індивідуального адаптаційного процесу. Саме тому така ідентичність - набагато складніше утворення, ніж самовіднесення до певної страти або групи: вона включає сукупність уявлень і соціальних установок (атитюдів), що відображають оцінку індивідом своїх можливостей активного або пасивного пристосування до наявних соціальних умов, його висхідної або низхідної мобільності, або стабілізації своєї ситуації в рамках цих умов. Загалом, ця ідентичність фіксує не стільки місце людини в соціальному просторі, скільки можливості її переміщення в цьому просторі, оцінити які можна, лише зіставляючи їх з можливостями інших індивідів.

Подібні властивості пострадянської ідентичності припускають необхідність її аналізу на основі методології, адекватної як нестійкому стану соціально-структурної реальності, так і взаємозв'язаним з цим станом психологічним механізмом адаптаційного самовизначення (самовизначення через адаптацію). Такою адекватністю володіють, на наш погляд, соціологічні і психологічні теорії, що досліджують залежність атитюдів і поведінки індивідів не просто від властивостей об'єктивної макро- чи мікроситуації, але й від специфічних когнітивних процесів суб'єктивної оцінки цієї ситуації в її відношенні до життєвої практики індивіда.

Теорії, що досліджують подібні когнітивно-оціночні процеси, об'єднує орієнтація, яку можна назвати когнітивістською парадигмою людської поведінки. Вони виникли і розвивалися в психології, переважно у зв'язку з дослідженням механізмів мотивації. У плані соціологічної теорії ця парадигма якнайповніше розвинена в концепції «габітуса» французького соціолога П. Бурдьє. За його визначенням, габітус - це «система схем сприйняття і оцінювання ...когнітивні структури, які агенти отримують в ході їхнього тривалого досвіду в якійсь позиції в соціальному світі. Габітус це одночасно система схем виробництва практик і система схем сприйняття і оцінювання практик. У обох випадках ці операції виражають соціальну позицію, в якій він був сформований. Внаслідок цього габітус виробляє практики і уявлення, що піддаються класифікації і об'єктивно диференційовані, але вони сприймаються безпосередньо як такі тільки тими агентами, які володіють кодом, схемами класифікації, необхідними для розуміння їхнього соціального сенсу»[12, с.193].

Ідеї Бурдьє про залежність диспозицій (або атитюдів) і практики людей від оцінки ними їхнього соціального становища (позицій), про суть цього когнітивного процесу як психологічної і практичної адаптації до наявної ситуації представляють першочерговий інтерес для аналізу механізмів і природи соціальної ідентичності пострадянської людини. Сам соціолог використовував ці ідеї переважно для аналізу реалій щодо стійкого в соціально-структурному плані західного (французького) суспільства. У центрі його уваги - проблеми формування і відтворення стандартів повсякденної практики, соціальної обумовленості стилю життя, смаків, думок, естетичних потреб, матеріального і культурного споживання, у відмінності яких виражаються об'єктивні соціальні відмінності і їхнє суб'єктивне сприйняття. Стосовно умов слабо структурованого трансформаційного суспільства, соціальна структура якого ще формується, його метод може бути використаний для дещо

іншої мети. А саме для аналізу трансформацій в соціальній ідентичності людей як реакції на радикально мінливу і невизначену дійсність, в якій їм доводиться не стільки фіксувати і символізувати у власних уявленнях і практиці свої об'єктивно задані соціальні позиції, скільки формувати їх, здійснюючи вибір між різними стратегіями адаптації [8, с.59].

Можна вважати, що механізми габітуса, описані Бурдьє, обслуговують ці процеси не в меншій мірі, ніж вивчені ним практики у сфері стилю життя і культури. І разом з тим, «коди, схеми класифікацій», класифікаційні категорії, які застосовуються людьми, за його спостереженнями, для осмислення власної соціальної позиції, доступні, як і в описаній ним ситуації, тільки для частини індивідів. Але, незалежно від частки людей, здатних в тій чи іншій мірі застосовувати ці коди, для нас є важливим їхній взаємозв'язок з габітусом. З цієї точки зору індивідуальні, такі, що виконують роль таких кодів соціально-стратифікаційні ідентифікації, що виявляються в інтерв'ю і опитуваннях, можуть бути показником більш значущих, ніж просто вибір «своєї» ієрархічної позиції, диспозицій і поведінкових орієнтацій індивіда. Ці ідентифікації символізують соціальне розшарування, пов'язане, за вдалим визначенням І.В. Мостової, «з розміткою соціального простору відповідно до нових (у нашому випадку ринкових) «правил гри», тобто тими нормами, цінностями, поведінковими зразками, які стають прийнятними для критичної маси населення, включеного в соціальні зв'язки»[11, с.101]. Тому має сенс спробувати зрозуміти сенс цих самоідентифікацій саме в можливому співвідношенні з такого роду індивідуальними стратегіями.

Як уже зазначалося, сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових верств, груп, зміною місця у стратифікаційній системі вже існуючих та зміну соціальної ідентифікації. У західному суспільстві чітко проявляється пряма залежність матеріального достатку і соціального статусу від рівня і якості отриманої освіти, тобто консистентність винагород (дохід, влада, повага) і інвестицій (освіта, професійна майстерність тощо). Винагорода за працю дозволяє певній соціальній стратифікації підтримувати відповідний рівень, спосіб і якість життя. Оскільки, у трансформаційному суспільстві економічні і соціальні умови характеризується нестабільністю, невизначеністю, то для того, щоб зайняти свою позицію в соціальній структурі і на ринку праці необхідно постійно підтверджувати свій професіоналізм, компетентність, конкурентноздатність тощо. Соціальна структура сучасного українського суспільства характеризується крайньою соціальною невірноваженістю, як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самосвідомості особистості, усвідомлення нею свого місця в системі соціальної ієрархії. Йде активний процес “розмивання” традиційних груп населення; відбувається становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, включеності у владні структури, соціальної ідентифікації тощо[13, с.23].

У трансформаційному суспільстві втрачають своє всезагальне значення традиційні критерії соціальної стратифікації, тому використовуються різноманітні стратифікаційні шкали або їх комбінації в залежності від цілей дослідження. Крім цього, існують різноманітні системи координат нового соціального простору, які “сконструювали” для себе індивіди і соціальні групи для цілей життєзабезпечення та

діяльності. Традиційні ж об'єктивні критерії (дохід, рівень освіти) не завжди дають об'єктивну картину стратифікації в перехідному суспільстві, так як реальні процеси, особливо пов'язані з отриманням доходів, свідомо спотворюються і спостерігається масове ухилення від сплати податків, приховування доходів, низькі зарплати на найбільш престижних державних посадах, що суттєво впливає на вивчення дійсної статусної ієрархії. Тоді, в якості доповнюючих критеріїв використовується самооцінка соціального і матеріального стану, соціальне самопочуття індивідів, так як суб'єктивне сприйняття індивідом і групою свого розміщення в ієрархії суспільного життя є також достатньо важливими [14, с.82]. Все це сприяло пошуку адекватних теоретико-методологічних підходів до фіксації соціальних верств, страт в соціальній ієрархії українського суспільства.

Вітчизняні дослідники застосовують два підходи - суб'єктивний і об'єктивний. Суб'єктивний базується на принципі самоідентифікації, тобто виходить з думок самих членів суспільства відносно того, до якого соціальної верстви або класу вони належать. Дослідження, що проводилися в Україні такими науковцями як Макеєв С.О., Головаха Є.І., Оксамитна С.М., Бродська С.С., Симончук О.В., переважно були спрямовані на визначення класових ідентичностей та стратифікаційних процесів на суб'єктивному рівні [15]. Об'єктивний підхід базований на принципах, що не залежать від думки індивіда – частіше за все, це характер праці і рівень доходів. Якщо говорити про об'єктивні методики вивчення соціальної структури, то тут переважають одномірні заміри стратифікаційних груп, у переважній більшості за економічним критерієм, – в цьому напрямку можна виділити праці таких українських науковців як Паніотто В., Хмелько В., Чапської І., Марченко Н. [16]. Оскільки, застосування об'єктивного підходу має суттєві обмеження, то більшість дослідників застосовують поєднання суб'єктивного і об'єктивного [17].

Життєві стратегії. Актуальним в умовах трансформації є вивчення різноманітних чинників, які в залежності від соціально-демографічних, статусних, рольових, індивідуально-особистісних характеристик можуть забезпечувати адекватну життєвій ситуації стратегію життєдіяльності особистості.

Кризові ситуації певною мірою сприяють запуску спонукальних механізмів особистісної поведінки, які змушують людину протидіяти подальшій деструкції. В результаті виникають нові конструктивні моделі поведінки, життєві стратегії, які поширюються в суспільстві і сприяють його стабілізації. Виходячи з цього, важливо вивчати соціальні чинники, які сприятимуть формуванню виробленню життєвих орієнтацій, що відповідатимуть новим умовам життєдіяльності, ефективним способам самореалізації особистості. Звичайно, що дія цих чинників значною мірою залежатиме від вікових особливостей, матеріального добробуту, рівня освіти людей тощо. Вивчаючи ці окреслені аспекти, ми зможемо говорити про здатність окремих соціальних спільнот раціонально використовувати нові можливості, орієнтуючись при цьому на нові ціннісні орієнтири. Оскільки, лише за стабільних умов люди адаптуються до соціального середовища шляхом засвоєння і прийняття його цінностей, норм і форм соціальної взаємодії.

Аналізуючи результати багатьох наукових досліджень з даної проблематики, можна стверджувати, що за умов руйнації, трансформації усталеної соціальної системи відбувається непослідовне, надто повільне становлення нової системи соціальних відносин, що зорієнтована на кардинальні зміни передусім в

економічних структурах, а у життєвому досвіді загалом збереглися і поширюються традиційні поведінкові стереотипи виживання за складних економічних умов. Водночас залишаються типовими поведінкові стереотипи радянської доби і надто бракує ситуативних поведінкових установок і стереотипів, пов'язаних із соціальними й економічними новаціями періоду сучасної трансформації українського суспільства. Таким чином, спостерігаємо різноманітні і досить складні процеси, що характеризують життя людей за умов суспільної кризи.

Одним із напрямків емпіричних соціологічних досліджень трансформаційних процесів є визначення різних форм, типів життєвих стратегій. Російські соціологи Т.І.Заславська виділяє типи трансформаційної активності [18, с.509]; Л.А. Беляєва розглядає рівень адаптації до перетворень і виділяє ідеально-типові групи адаптації [19, с.328]; Ю.А. Левада виділяє життєві стратегії на основі дослідження суб'єктивних оцінок індивідуального пристосування до соціальної реальності, що змінилася [20, с.538]. Т. Резник та Ю.Резник розрізняють елементи і типи життєвих стратегій особистості, до яких відносять стратегії життєвого благополуччя, стратегію життєвого успіху й стратегію життєвої самореалізації [21, с.104]. Українські соціологи О.Злобіна і В.Тихонович у своїх дослідженнях визначають рівень адаптації: від добровільної до вимушеної, вибудовуючи категоріальну дихотомію життєвих стратегій [22, с.72]. А.Горбачик описує типові форми адаптації на основі якісного аналізу стратегій економічної адаптації домогосподарств українського суспільства [23, с.42] тощо.

Аналіз досліджень трансформаційних процесів показує, що ще немає загальної термінології, яка б дозволила описувати типові форми життєвих стратегій, хоча на емпіричному рівні можна виділити їхні найбільш характерні домінуючі риси.

Складовою суспільних трансформацій є зміни в реальній свідомості, реальній поведінці та життєвих стратегіях людей, що відбуваються безпосередньо в системі особистість-суспільство. Соціальна трансформація як процес, пов'язаний з відносно швидкою (більш або менш плавною або скачкоподібною) зміною системних властивостей суспільства як відповідь на вичерпаність або загрозу вичерпання ресурсів конкретної форми розвитку. Даний процес передбачає суттєві зміни політичної, економічної і культурної підсистеми суспільства та їхньої інституційної підтримки. [24, с.20]

В основі трансформаційних процесів лежить велика кількість взаємодій різних соціальних суб'єктів. Кожен із них намагається реалізувати свої інтереси, життєві стратегії в рамках тієї свободи вибору. Характер і результати цих взаємодій визначаються, з одного боку, особливостями суспільного укладу (інституційною і соціальною структурами суспільства), а з другого – соціальними діями соціальних акторів на всіх рівнях суспільної ієрархії. Система соціальних взаємодій суб'єктів, що включена в рамки системи обмежень, властивих даному суспільству, і є соціальним механізмом його трансформації [25, с.189].

Стратегія життя особистості, маючи глибоко індивідуальну природу, містить також і типові для даної соціальної групи чи соціуму загалом характеристики, що зумовлені, зокрема ситуацією суспільної кризи та соціальної трансформації. За таких умов вироблення індивідуальної стратегії життя являє собою значну складність, особливо зважаючи на невизначеність загальносуспільних перспектив. Тому, важливо зосередитись на власне елементах життєвої стратегії, які здебільшого

ще не сформувались в усталену систему орієнтирів. Особистісна стратегія життя – це повторювана в основних сферах життєдіяльності поведінкова активність індивіда, що ґрунтується на моделях подолання, пристосування або уникання перешкод, що виникають в процесі досягнення поставлених цілей [22, с. 24].

Життєві стратегії, на думку російського соціолога Т.І. Заславської, можна вивчати через призму трансформаційної поведінки на різних рівнях [25, с.246]. Перший рівень складають індивідуальні поведінкові стратегії, другий – типи стратегій, що практикуються різними категоріями або соціальними групами, а третій – цілісні соціальні практики, в яких беруть участь багато взаємодіючих груп. Зокрема, автором зроблений ґрунтовний аналіз масових індивідуальних поведінкових стратегій, що мають вплив на трансформаційний процес, наслідки для суспільства. Т.І. Заславська виділяє чотири масштабні класи стратегій: досягнення, адаптація, регресивні та руйнівні стратегії.

До стратегій досягнення відносяться – підвищення індивідуального і сімейного статусу, мотивовані намагання підвищити благополуччя, професійне просування, політична кар'єра, покращення якості і способу життя, зростання соціального престижу.

В основі стратегії адаптації лежить спрямованість до соціального виживання, збереження попереднього або хоча б мінімально прийняттого соціального статусу.

Регресивні стратегії відображають намагання суб'єктів соціально або хоча б фізично вижити, а нерідко – просто забутися і уникнути життєвих труднощів, нехай і ціною соціальної ексклюзії, втрати мінімального статусу, соціальних зв'язків і ідентичності, що призводить, як правило, до низхідної соціальної мобільності, до опускання на соціальне дно.

Руйнівні стратегії носять агресивний, асоціальний характер, що мають різну спрямованість і мотиви, зокрема, також визначаються відчаєм від нездатності пристосуватися до нових умов життя.

Таким чином, з точки зору функцій трансформаційної поведінки індивідів і груп по відношенню до суспільства, Т.І. Заславська виділяє 8 її функціональних типів та дає їм ґрунтовну характеристику [25, с.248-253].

М.А. Шабанова, аналізуючи сучасний процес адаптації населення в великому місті російської провінції, а також в сільській місцевості, виділяє три типи трудоактивних росіян: «прогресивні адаптанти», «регресивні адаптанти» і «неадаптанти». Представники цих типів суттєво різняться і моделями поведінки та життєвими стратегіями [26].

Адаптаційна поведінка у стабільних суспільствах виявляється насамперед у формі пристосування до життєвого простору шляхом інтеріоризації усталених норм і цінностей, способів діяльності, а у трансформаційному суспільстві на перший план виходить пошук нових способів діяльності, які б відповідали динамічно змінюваним умовам життя.

У трансформаційному суспільстві соціальна поведінка людей, на базі якої формуються різні життєві стратегії, набуває вирішального значення. Особливу увагу привертають емпірично виявлені ознаки стратегій адаптації, міри і способів переважно вимушеного пристосування до наявної ситуації життя, на основі яких вирізняють такі групи, як «паразитуючі», «невдахи», високо адаптовані, «трудяги» та «домогосподарки» [22, с. 31-32].

Життєві стратегії вибудовуються індивідами на основі життєвих уявлень, цілей і домагань, що базуються на основі власних потреб і ресурсів їхнього досягнення. Життєві стратегії – це лише спрямованість поведінки, що обумовлена різними чинниками і умовами вибору. Причому на різних рівнях аналізу соціального життя життєві стратегії проявляються по-різному.

Життєві стратегії на *мікрорівні* соціальних взаємодій (на рівні індивідів) – це інтуїтивне розуміння індивідом власного життєвого шляху, тлумачення і мотивація власної поведінки (раціоналізація життєвих цілей, цінності, мотиви і очікування).

Аналіз життєвих стратегій на *мезорівні* – це сукупність індивідуальних повсякденних практик соціальних спільностей (реальних і номінальних соціальних груп), в яких індивідуальні цілі, інтереси, очікування і способи поведінки аналогічні або схожі одна на одну, які набувають характеристик соціальних практик. Які, в свою чергу, можна систематизувати в певні життєві стратегії і інтерпретувати за допомогою аналізу їхніх типологічних характеристик.

Отже, на мезорівні можна виділити наступні типи життєвих стратегій:

1. стратегія досягнення життєвого успіху (стратегія досягнення), в основі якої лежить самореалізація, використання нових можливостей, розширене відтворення соціального статусу;
2. стратегія адаптації – просте відтворення статусу, збереження його за рахунок пристосування, вимушене балансування, використання в тому числі нових можливостей;
3. стратегія виживання – обмежене відтворення на рівні фізичного виживання, зниження соціального статусу, самообмеження, зниження життєвих шансів;
4. стратегія соціальної ексклюзії (виключення, ізоляції) - втеча від соціальної реальності, відмова від пристосування до змін [24, с.264].

Структуроутворюючими (базовими) елементами будь-якого соціального організму є сфери життєдіяльності і відповідно до них орієнтації та установки індивідів. Серед останніх одними із основних є цінності – своєрідні механізми, які перетворюють установки у стереотипи повсякденності. До найбільш значущих цінностей можна віднести ті, що актуалізуються у політичній, соціальній та духовній сферах життєдіяльності. Настрої, що викликаються індивідуальними особливостями людей, характеризують їхнє психологічне самопочуття і психічне здоров'я. Емоційний стан людини, що детермінований особливостями її становища в суспільстві, системою соціальних відносин, які складаються, визначає соціальне самопочуття особистості. Чим вищий рівень соціального самопочуття, тим більшою мірою людина відчуває свою солідарність з суспільством, особисту відповідальність за конструктивне вирішення соціальних проблем, які виникають. Показники соціального самопочуття свідчать про міру адаптованості людини до свого соціального становища. У людей з низьким рівнем соціального самопочуття практично будь-яка подія, що відбувається в суспільстві, будь-які соціально-політичні рішення і дії влади найчастіше викликають невважені оцінки, роздратування, конфронтацію і глухий протест. Прихована конфронтація, що ґрунтується на загальному незадоволенні своїм становищем у суспільстві, підриває емоційно-психологічний базис соціальної консолідації і перспективи розвитку особистості і суспільства.

Література:

1. Социальные идентификации и идентичности/ С.А.Макеев, С.Н.Оксамитная, Е.В.Швачко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185с.
2. Шульга М.О. Етнічна самоідентифікація особистості – К. - 1993. - 267 с.
3. Гнатенко П.І, Павленко В.М. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз. – К.: Арт-Пресс, 1999. – 466с.
4. Иванова О.Б. Ідентифікація як ознака соціальної зрілості соціальної групи //Автореферат дисертації на здоб. канд..соціол.наук. – Харків: ХНУ ім.. В.Н.Каразіна, 2001. – 19с.
5. Мусиезов А.А. Социальная трансформация сквозь призму изменения идентичностей в украинском обществе//Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание/ под ред. О.Д.Куценко и др. – Харьков: 2004. – 418с. - С.275-307.
6. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания: Пер. с англ. Е. Буткевич. – М.:Медіум, 1995. – 336 с.
7. Макеев С.А. Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Вид. центр ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 1999. – С.9-14
8. Дилигенский Г.Г. Люди среднего класса. – М.:Институт Фонда «Общественное мнение», 2002. – 285 с.
9. Хахулина Л. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации //Экономические и социальные перемены. Мониторинг общественного мнения. – 1999. - № 2 – С.25- 26
10. Ядов В.А. Символические и примордиальные солидарности //Проблемы теоретической социологии. – СПб., 1994 - С.171-180.
11. Мостовая И.В. Социальное расслоение: символический мир метаигры. - М., 1996. – 230с.
12. Бурдые П. Начала. – М.: - 1994. – 194с.
13. Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М. Становление гражданского общества и социальная стратификация. // Социс – 1995. - №6. – С. 14-24.
14. Голенкова З.Т. Динамика социоструктурной трансформации в России. // Социс – 1998. - №10. – С.77-84.
15. Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова само ідентифікація населення України. //Наукові записки НаУКМА .Соціологічні науки. – Т.19. – 2001. – С. 44-50; Макеєв С.О. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні/ Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія/ Під ред.. М.О. Шульги.. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.; Головаха Е.И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине //Социологический журнал – 1997. - №4. – С.37-42; Макеєв С.О. Оксамитна С.М. Тенденції становлення середнього класу /Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців)/ За ред.. В.М.Ворони, М.О.Шульги. –К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – С.286-297.

16. Доходи та витрати домогосподарств України у 1996 році /За ред. Паніотто, Попової О. В., Хмелька В. – К.: Наука, 1997. – 196 с.; Марченко Н. Порівняння методологічних підходів до вимірювання бідності //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. - №3. – С.89-99.; Чапська І. Майновий стан громадян у суспільстві, що трансформується //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - №10. – С.63-75.
17. Хахулина Л. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации //Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1999.- № 2(40.) – С.24-33.; Заславская Т.И. Социоструктурный аспект трансформации российского общества. // Социс – 2001 - №8. – С. 3-11.; Горшков М.И. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России // Социологические исследования . – 2000. - № 3. – С.4-13.
18. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2003. – 568с.
19. Беляева Л.А. Идеально-типичные группы адаптации в современной России //Кто и куда стремится вести Россию?/Под общей ред. Т.И.Заславской. – М.:МВШСЭН, 2001. – С.327-333.
20. Левада Ю.А. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993-2000. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 576 с.
21. Резник Т.Е. Резник Ю.М. Жизненные стратегии личности //Социологические исследования. – 1995. - №12. - С.101-112
22. Злобіна О. Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Стилос, 2001. – 238с.
23. Горбачик А. Сприйняття економічних змін і стратегії виживання домогосподарств. //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2001. - №4. – С. 23-45.
24. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание/ Под ред. О.Д. Куценко. – Харьков:Изд. Центр Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина, 2004. – 418 с.
25. Заславская Т.И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации: Учебн. Пособие. – М.: Дело, 2004. – 400 с.
26. Шабанова М.А. Массовые адаптационные стратегии и перспективы институциональных трансформаций //Мир России – 2001. - №3. – С.78-104.

4.4. Освіта як критерій соціальної диференціації в українському суспільстві

Система освіти є одним із соціальних інститутів, що приймають участь в процесах соціального структурування будь-якого суспільства. Особливого значення освіта, як чинник соціальної стратифікації, набула з середини 60-х років ХХ століття у зв'язку з установкою на її масовість. На даний час, для прикладу вища освіта, вже не є привілеєю виключно елітарних прошарків суспільства, залучає у свою сферу все більш значну частину населення, активно бере участь в процесах соціальної диференціації. Питання нерівності, диференціації, мобільності неминуче виявляються пов'язаними з освітою через виконання нею відповідних функцій. Освіта, спеціальність, кваліфікація – це не тільки можливість вчитися, отримувати знання, кваліфікацію, але і спосіб досягнення мети, капітал для інвестування. Отримання ресурсів у сфері освіти значною мірою обумовлює соціальну мобільність та доступ до інших суспільних благ, оскільки в розвиненому суспільстві освоєння багатьох ролей, отримання певних статусів практично детермінується навчанням, проходженням через формальні організації інституту освіти. Привабливість освіти для молоді, її наміри в цій сфері, реальна доступність освіти для вихідців з різних соціальних груп, по суті, зумовлюють майбутній рівень культури суспільства, чисельність і якість кваліфікованих працівників, що є багато в чому вирішальними з погляду сучасних тенденцій суспільного розвитку.

У міру суспільного розвитку роль освіти в процесах структуризації соціального простору зростає, хоча це явище суперечливе. Так, з одного боку, освіта сприяє посиленню соціальної мобільності, роблячи суспільство менш стабільним. З іншою, - вона ніби закріплює соціальну нерівність і тим самим звужує можливості професійної та інших форм мобільності. Освіта за інерцією продовжує носити масовий характер (хоча в такій кількості фахівців зараз, можливо, і немає потреби). За ситуації, коли далеко не всі випускники знаходять собі роботу за фахом, збільшення числа учбових закладів робить соціальну організацію суспільства все більш нестійкою. Виникають труднощі для освоєння престижних спеціальностей, деякі з них доступні в основному тим, хто має зв'язки або гроші. Тому освіта продовжує виступати чинником соціальної диференціації в суспільстві.

Освіта як критерій соціальної стратифікації розглядалася багатьма представниками соціальної теорії. Суперечливі функції освіти - передавати статус від покоління до покоління і в той же час змінювати його - були відмічені П. Сорокінім; зв'язок системи освіти з боротьбою різних статусних груп за оволодіння багатством, владою і престижем через механізми підтримки "своїх" і створення перешкод для "чужих" - Р. Коллінзом; проблема зміцнення класової нерівності в школі піднімається неомарксистами [1].

Дослідження в постсоціалістичних країнах показують, що ступінь відкритості соціальних структур значною мірою обумовлена освітньою мобільністю. Так, в Польщі разом з поглибленням економічної нерівності з'являється чинник "соціальне походження" - закривається доступ до освіти представників робітничого класу, тоді як шанси здобути вищу освіту у вихідців з інтелігенції значно зросли [2].

Російські дослідники Д.Л. Константиновський, Ф.Е. Шерега, В.Г. Харчева та інші розглядають проблеми соціальної селекції в системі освіти, можливості трансмісії високого статусу і висхідної соціальної мобільності [3]. Наголошується звуження як соціальної бази, так і територіального ареалу поповнення студентства: вже в середині 1990-х років в його складі зросла питома вага дітей з високоресурсних груп - підприємців, інтелігенції і службовців, і, відповідно, знизилася частка дітей працівників фізичної праці.

Серед вітчизняних дослідників соціально-класові засади освітньої нерівності, основні напрямки, механізми освітньої та міжпрофесійної мобільності спеціалістів з вищою освітою розглядаються в роботах Макеєва С.О., Оксамитної С.М., Симончук О.В., Прибиткової І.М. [4]. Наголошується, що ціла низка чинників і механізмів – від економічних до особистісних – «відповідають» за постійне відтворення освітньої нерівності, а також з'ясовується залежність освітніх здобутків від соціального походження.

Теоретико-методологічні основи вивчення освіти як критерію соціальної стратифікації необхідно розглядати в контексті різних чинників соціальної диференціації суспільства, а також проаналізувати механізм та вплив освіти на соціальну мобільність, структурування трансформаційного суспільства.

Загалом можна виділити велику кількість різних критеріїв стратифікації. Наявність стратифікації визначається наявністю нерівності у суспільстві, а факторів нерівності завжди було багато, а з розвитком суспільств з'являються все нові і нові. Тому стратифікація постійно ускладнюється та набуває множинного характеру, багатокритеріальності. Класичними в соціології вважають чотири основних критерії стратифікації – влада, дохід, освіта і престиж. Проте різні вчені пропонують свій перелік критеріїв структурування соціуму, значно розширюючи їхній перелік.

Відомі американські соціологи К. Сваластога, О.Данкен, Д. Граскі розробили близькі (подібні) типології чинників класової стратифікації. Їхній аналіз і узагальнення дозволяють виділити наступні системи цінностей, здатні утворювати чинники для формування класових (статусних) позицій в сучасному суспільстві. Поряд з економічними, організаційно-політичними, культурно-символічними, соціальними та цивільними чинниками, зайнятістю, виділяють також *особистісний або «людський капітал»*, який розділяє класи за уміннями, спеціальними знаннями досвідом і навиками роботи, формальною освітою, знанням тощо [5, с.62-63].

Класичні і сучасні стратифікаційні теорії (Б.Барбер, К.Девіс, У.Мур, Т.Парсонс, І.Селені, Д.Трейман і інш.) розглядають в якості основного критерію соціальної диференціації суспільства той сукупний капітал, яким розпоряджаються індивіди і групи. Він складається із декількох видів капіталу, набір яких в найбільш повному варіанті включає: політичний (адміністративний, бюрократичний); економічний, соціальний капітал, а також *культурний капітал*. Останній відображає якість виховання, рівень освіти, професіоналізму, ерудиції, цінність життєвого досвіду суб'єктів [6, с.150].

Намагаючись певним чином упорядкувати уявлення про стратифікаційну систему трансформаційних суспільств, критерії, за якими вона утворюється, науковці пропонують нові пояснювальні схеми. Так, наприклад, російський соціолог Т.І. Заславська пропонує такі основні критерії соціальної стратифікації: політичний потенціал, що виражається в обсязі владних повноважень та управлінських функцій

суспільних груп; економічний потенціал, що проявляється в масштабах їх власності та *соціокультурний потенціал*, що відображає рівень освіти, кваліфікації і культури, особливості способу та якості життя [7].

Оригінальну типологію критеріїв стратифікації наводить український соціолог С. Макеєв. Аналізуючи структури, що керують нерівностями у суспільстві, і вважаючи такими соціальні блага, він виділяє п'ять первинних соціальних благ, які досить повно описують дискурс соціальної стратифікації [8, с.89-90]: значимість (нормоване визнання – важливість в соціальному оточенні, що пов'язана з можливістю претендувати на соціальні певні блага, добиватись їх); честь і слава (пов'язані з перерозподілом суспільної поваги та престижу); багатство (різні види капіталу економічного та неекономічного характеру); влада адміністративна та політична, а також п'ятий дискурс - *знання/інформація* (нерівності пов'язані з рівнем освіти, знань, компетенції);

Зупинимось на аналізі одного з критеріїв стратифікації – освіта, який, на нашу думку, є вагомим при вивченні чинників структурування сучасних суспільств.

П. Сорокін розглядав освіту як один із механізмів соціального тестування, відбору і розподілу індивідів всередині різних страт, прошарків «у відповідності з їхніми талантами і можливостями успішного виконання своїх соціальних функцій» [9, с.405]. Поряд з іншими інститутами освіта є «ситом», яке «просіює» індивідів і відводить їм те або інше місце в суспільстві.

У сучасній французькій соціології соціальна мобільність і нерівність можливостей розглядаються через нерівні можливості здобування освіти для вихідців з різних соціальних прошарків і освітні траєкторії індивідів. Зокрема, П. Бурдьє відзначав, що приховане призначення школи - це легітимація "спадкоємців" і прагнення переконати інших в тому, що вони виключені законно. За даними досліджень, у дітей з нижчих прошарків коротший період навчання, і більшість з них обмежуються досягненням соціального статусу батьків. Це пояснюється дуже великими витратами на здобування освіти пропорційно до сімейних доходів і великим ризиком інвестицій в освіту, яка є умовою необхідною, але недостатньою для заняття високих соціальних позицій [10].

Система освіти, включаючи всі її рівні, складає єдине ціле, і нерівність можливостей отримання вищої освіти може накопичуватися, починаючи з початкового і середнього рівня. Згідно теорії П.Бурдьє, діти, які отримали більш якісну освіту, починаючи з початкової школи, з часом накопичують великий обсяг культурного капіталу і мають більше шансів пройти конкурсний відбір у вузи. Тобто вихідці з більш забезпечених сімей на фоні ровесників – вихідців із сімей, що володіють меншим культурним капіталом, безперечно будуть виглядати як більш здібні [11, с.16].

Освіта, на думку американських соціологів П.Л.Бергера, Б.Бергера [12, с.150], це вкрай важливий чинник в тій соціальній позиції, яку можна зайняти або здобути в американському суспільстві. Тому повністю логічним є те, на їхню думку, що більшість соціологів присвоїли освіті і доходу однакову вагу в детермінації класової позиції індивідів. Але освіту, окрім всього іншого, можна купити. Індивід, який значно збільшив свій дохід за певний період часу, може купити освіту як і будь-який інший предмет, призначений для продажу на ринку, якщо не для себе, то, швидше за

все, для своїх дітей. Тому інші соціологи з однаково правдоподібною логікою стверджували, що освіта – це фактично тільки наслідок доходу, і що швидше дохід, ніж освіта, є базовим чинником, що детермінує позицію індивіда в американській стратифікаційній схемі. Але в цій схемі зберігається вирішальний зв'язок між класовою позицією і можливістю отримати відповідний рівень освіти. Індивід з нижчого класу має менше шансів на отримання освіти. В результаті недостатнього рівня освіти він має недостатні можливості для отримання доходу. Останнє, в свою чергу, знижує шанси на покращення своєї позиції в класовій системі та на те, щоб дати адекватну освіту своїм дітям. Дається двояке пояснення такого феномену. По-перше, тут існує прямий зв'язок між стилем життя і життєвими шансами. Стиль життя середнього класу більш сприяє досягненням, мотивації дитини щодо досягнення успіху в освітній системі. По-друге, навчають в школах і управляють ними професіонали з середнього класу, якими і встановлюються стандарти досягнень. Часто, при чому ненавмисно, вони дискримінують дитину з нижчого класу – завдяки її мові, мисленню і уяві, що вироблені в іншому класовому контексті. Тому така дитина з самого початку виявляється у освітній системі в не вигідному становищі [12, с. 180].

На думку польського соціолога П.Штомпки, є три блага – багатство, влада і престиж, які більш за все диференціюють людей, стають важливими генераторами соціальної нерівності. Але для людей є важливими й інші цінності, які виявляються у суспільстві нерівно розподіленими. Однією з таких цінностей є освіта. Цінність освіти впливає в свою чергу з двох обставин. По-перше, з самого по собі задоволення від володіння нею, із самозадоволення, пов'язаного з тим, що знання відповідає на типовий для людей імпульс допитливості. По-друге, однак, освіта має суттєве інструментальне значення, оскільки доповнює названі вище основні цінності та сприяє у їхньому досягненні [13, с.351]. Освіта у сучасному суспільстві є одним з важливих і визнаних механізмів збільшення власного становища – отримання кращої роботи, більш високих заробітків, більш високого рівня життя, а також суттєво сприяє отриманню влади (хоча, звичайно, не є ні єдиною, ні обов'язковою умовою для цього).

Соціальна нерівність зростає тому, що економіка перестала бути індустріальною, а ринок праці не встиг пристосуватися до змін, що відбуваються. Існують дані, і які, на думку американського економіста Т. Стюарта [14, с.385], ще ніхто не зміг спростувати, що освічені люди у наш час отримують більше, ніж коли б це не було. Скорочуючи плату за фізичну працю, ринкові сили одночасно все більш щедро винагороджують працю розумову.

Розвиток теорії постіндустріального суспільства спричинило значні зміни і в поглядах на соціальну структуру. Так, засновник теорії Д. Белл, серед основних ознак постіндустріального суспільства називає і таку, як зростання класу носіїв знання. Постіндустріальне суспільство засноване на домінуванні знання у всіх сферах життя. Тому, в умовах такого суспільства різко зростає роль *освіти* як критерію стратифікації, який на думку представників цієї теорії витісняє інші критерії. Роль освіти в сучасному суспільстві визначається тим, що відбувається технологізація та інтелектуалізація виробництва, а відповідно, з'являються нові вимоги до робочої сили. Представники теорії постіндустріального суспільства

вказують на те, що в сучасних суспільствах саме освіта визначає те, яку позицію в соціальній ієрархії займе індивід. Лише «освічені» отримують доступ до відповідальних і добре оплачуваних посад [14, с.27]. Така ситуація може, навіть, призвести до ще чіткішої поляризації суспільства, оскільки здобуття освіти потребує значних зусиль, а її якість залежить в основному від особистих здібностей індивідів (знання не можна просто подарувати).

Проте в сучасній соціології висувуються й інші припущення щодо значимості критерію освіти в сучасних суспільствах. Французький соціолог Р.Будон запропонував тезу про «дефляцію» освіти в сучасних розвинутих суспільствах, тобто, зменшення ваги освіти пов'язане з її масовістю [15, с. 19]. Зростає частка освічених людей, тому освіта перестає бути «дефіцитним» ресурсом. Для того, щоб зайняти вищу позицію у суспільстві потрібно все більше здобувати додаткові «кредити» (освітні сертифікати, дипломи, вчені звання тощо)

Загалом, рівень освіти визначається кількістю років затрачених на її здобуття. Тому, система освіти стає особливим інститутом суспільства, що певною мірою забезпечує відтворення його соціальної структури. Її роль у продукуванні нерівності за критерієм освіти полягає в тому, що через неї відбувається нерівний розподіл культурних ресурсів, що забезпечує підтримку існуючої соціальної нерівності, яка в сучасних суспільствах значною мірою пов'язана з нерівністю у володінні культурними ресурсами.

У сучасних дослідженнях освітньої стратифікації основна увага звертається, власне, на відтворення стратифікаційної структури через освіту як систему перерозподілу майбутніх професійних позицій. Досліджується вплив різноманітних чинників на формування освітньої стратифікації, факторів міжпоколінної мобільності в її межах. Наприклад, Р. Брін та Дж. Голдторп розробили «модель раціональної дії», яка пояснює проблему освітнього вибору в сучасних суспільствах, чинники, які на нього впливають та як це відображається на соціальній структурі [16].

Розглядаючи освіту, як критерій стратифікації, ми можемо говорити про її освітньо-кваліфікаційний рівень (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр і т.п.); про якість освіти, яка часто пов'язана з рівнем престижності того чи іншого навчального закладу; про спеціалізованість (вузькоспеціалізовані професіонали) та різноплановість освіти (наявність в індивіда освіти за декількома напрямками).

Аналізуючи соціальну структуру, можна говорити про певні знаки та символи для визначення приналежності індивідів до певних соціальних груп, страт, класів. Тобто, знак та символ можна теж розглядати як своєрідний критерій стратифікації. Знак – це мимовільний слід, що залишається соціальним середовищем, який можна прочитати. Індивіди та групи для того, щоб «повідомити» соціальному оточенню про те, яке вони місце посідають в соціальній ієрархії (чи хочуть посідати), використовують соціальні символи. Символ – це свідомо конструйований знак. Різні соціальні суб'єкти (індивід, група, соціальний інститут) створюють символи для передачі інформації в зовнішнє середовище. Наприклад, назва вузу, в якому навчалася чи навчається людина, є символом, що позначає певну якість освіти. За назвою університету, зазначеній в дипломі, роблять висновок про освіченість людини. Таким чином, імена перетворюються на символічні ресурси, які

забезпечують прискорення руху по сходах соціальної ієрархії або створюють для нього перешкоди [17].

У сучасному світі освіта виступає особливим чинником мобільності. Поряд з економічною, політичною активністю, шлюбом - освіта виступає одним із основних механізмів висхідної мобільності. Цей механізм значно співвідноситься з економічною активністю, але й відрізняється від неї. Тут зусилля індивіда докладаються основним чином не на місце його праці або бізнесу, а на просування через процес освіти [12,с.184].

Існує теза, що чим більше років людина вчиться, тим більші її шанси добитися високого доходу і висхідної мобільності. Оскільки освіта дає атестати або дипломи, які необхідні для занять різними видами діяльності. Н.Смелзер у своїх дослідженнях аналізував життєвий шлях учнів середніх шкіл і виявив взаємозалежність між рівнем освіти (або кількістю років, проведених в учбових закладах) та успіхом в роботі. Однак, поряд з цим виявилось, що на досягнення в роботі впливають й інші чинники, наприклад розумові здібності людини, соціально-економічний статус його батьків і вплив інших людей. Дослідження показали, що освіта дійсно сприяє висхідній мобільності, але дає не лише знання, необхідні для оволодіння професіями високого статусу, а й сприяє розумінню їхнього застосування [18, с.455]. Наприклад, коли в результаті економічних змін створюються нові престижні посади, в якійсь мірі це сприяє висхідній мобільності. Працівники, які «просуваються» до цих посад, можливо досягають успіху завдяки своєму досвіду, особистим якостям або просто щасливому випадку, везінню.

Початок трансформаційних процесів в українському суспільстві характеризувався швидким знеціненням освіти як чинника висхідної соціальної мобільності. Люди, наділені високим рівнем освіти і досвідом роботи в якості спеціалістів, почали створювати власний дрібний бізнес або наймалися в якості робітників у приватні фірми. Це призвело до повного знецінення їхніх культурних ресурсів. Однак на початку XXI століття ситуація почала змінюватися. Освіта знову перетворюється на важливий соціальний ресурс, окрім цього у багатьох власників дипломів і досвіду практичної роботи з'явилися можливості перетворення своїх культурних ресурсів в культурний капітал, а це, в свою чергу, призводитиме до зростання доходів, підвищення рівня та якості життя тощо.

Культурні ресурси, з одного боку, самі виступають цінністю, що використовуються в якості індикатора соціальної нерівності. А з другого, вони можуть в процесі ринкового обміну конвертуватися в інші ресурси, перш за все гроші, владу, умови праці, престиж. В силу цього система освіти виступає в якості важливої складової частини механізму формування нового середнього класу. На початку 1990-х років в посткомуністичних країнах розпочалася трансформація системи освіти, що в цілому відображає загальне спрямування соціальних перетворень – до ринку. Одним із головних символів ринкової трансформації системи освіти стало впровадження платних освітніх послуг, комерціалізація яких розвивалися у двох напрямках: створення недержавних учбових закладів та відкриття комерційного набору в державних вузах. Їхня поява корінним чином трансформує процес отримання культурних ресурсів, пов'язуючи його з наявністю грошових ресурсів. Гроші починають конвертуватися в освіту та її символи (дипломи), перетворюються в важливу умову володіння культурними ресурсами.

Система освіти (в широкому розумінні слова, включає в себе і професійну підготовку, і самоосвіту) створює лише можливості формування нового середнього класу, які реалізуються через механізми ринку праці. Саме тут культурний ресурс або перетворюється в культурний капітал, або відкидається як неадекватний щодо попиту. Сам по собі диплом не є очевидним свідченням володіння культурним капіталом [19, с. 405].

Специфіка трансформаційного українського суспільства полягає в тому, що в сфері освіти простежуються дві протилежні тенденції. В столиці, великих містах, успішних регіонах, а також в приватному секторі економіки зростає потреба в висококваліфікованій праці, попит на професіоналів високого класу, що вільно володіють іноземними мовами, комп'ютером, вміють користуватися Інтернет, спілкуватися на рівних з іноземними колегами. Це формує значний попит молоді на високоякісне навчання, що в свою чергу, стимулює вдосконалення системи освіти. Однак в значній частині країни - периферії, сільській місцевості, а також в окремих бюджетних галузях економіки – кваліфіковані кадри не знаходять свого застосування, і система освіти розвалюється, що загрожує зниженням людського, трудового, інтелектуального потенціалу суспільства.

Докорінне переструктурування соціальної структури українського суспільства, формування ринку праці, проблеми перекваліфікації і підвищення кваліфікації тощо повинно розглядатися на державному рівні і вимагає відповідних коректив в стратегії освіти. Необхідно поступово перетворювати галузеву структуру освіти і переходити до багаторівневої системи підготовки фахівців і системи безперервної освіти, що відповідає потребам ринкової економіки. Оскільки, у вищій школі складається тенденція, при якій перша вища освіта все більшою мірою розглядається не як професійна, а як “загальна”, а випускники і навіть абітурієнти все менше пов'язують обраний вуз і спеціальність зі своєю майбутньою кар'єрою. У початковій професійній освіті все менше цінуються професійні навички. Парадоксальна ситуація склалася і в загальній освіті: з одного боку, старші класи шкіл втратили самостійне значення і однозначно розглядаються як етап підготовки у вуз; з іншого, віддають перевагу не поглибленому вивченню окремих предметів, а конкретним навикам, в першу чергу комунікативним. Іншими словами, можна констатувати, що разом з усвідомленням важливості освіти для майбутнього життя змінюються вимоги щодо її змісту.

Соціальні наслідки ринкових перетворень у сфері вищої освіти не можна трактувати однозначно. Разом з такими прогресивними моментами, як розвиток недержавних освітніх форм, вдосконалення структури підготовки фахівців і розширення самостійності вузів, виникає безліч тенденцій, що негативно впливають на стан соціальної сфери та структурування суспільства. Так, останніми роками з'явилася “надмірна освіта”, що виявляється в зростанні частки людей з вищою освітою в загальній чисельності безробітних, а також в збільшенні числа випускників вузів, що працюють не за фахом або на посадах, що не вимагають вищої освіти. Зростанню чисельності прийнятих у вищу школу сприяють практика вузів, що допускають полегшені іспити для абітурієнтів, що поступають на комерційній основі, а також прагнення батьків дати дитині вищу освіту "за будь-яку ціну". Все це негативно впливає на ефективність освіти, оскільки створює у вузів ілюзію благополуччя і не особливо стимулює підвищення якості освітніх послуг.

Окрім того, потік “дипломованих фахівців” без глибоких знань і досвіду роботи створює додаткове напруження на ринку праці.

Література:

1. Балабанова А.С., Балабанова Е.С. Социальное неравенство: факторы углубления депривации. // Социологические исследования.- 2003. - № 7.
2. Доманьский Х. Появление в Польше меритократии // Социологические исследования.- 2002. - № 6.
3. Константиновский Д.Л. Динамика неравенства. Российская молодежь в меняющемся обществе: ориентации и пути в сфере образования. М., 1999; Шереги Ф.Э., Харчева В.Г., Сериков В.В. Социология образования: прикладной аспект. М., 1997.
4. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности /Макеев С.А., Прибыткова И.М., Симончук Е.В. и др. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204с.; Новые социальные неравенства /Под ред. Макеева С.А.. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – 355с.
5. Куценко О.Д. Общество неравных. Класовый анализ неравенств в современном обществе: Попитки западной социологии. – Харьков: Издательский центр Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, 2000 г. – 316с.
6. Заславская Т.И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации. – М.: Дело, 2004. – 400с.
7. Стратификация современного российского общества //Экономические и социальные перемены: Информационный бюллетень мониторинга. – М., 1996. - №1
8. Макеев С. Статус классового анализа в современной социологии / Социология: теория, методы, маркетинг – 2006. - №3. – С.81-91.
9. Сорокин П. Человек. Цивилизация, Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543с.
10. Деруэ Ж.-Л. Социология образования: в поисках общества // Журнал социологии и социальной антропологии. - 1999. - Том II. Современная французская социология.
11. Бурдые П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений // Socio-Logos'96. - М., 1996. – С.8-31
12. Личностно-ориентованная социология. – М.: Академический Проект, 2004. – 608 с.
13. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. М.: Логос, 2005. – 664с.
14. Новая постиндустриальная волна на Западе Антология /Под ред. Иноземцева В. – М.: Academia. 1999. – 640 с. //Стюарт Т. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций.
15. Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения /Пер. с фр. М.М.Кириченко; - М.: Аспект Пресс, 1998. - 284 с.
16. Breen R., Goldthorpe J. Explaining Educational Differentials: Towards a Formal Rational Action Theory // Rationality & Society, 1997, № 9 – p. 275-305.
17. В.Ильин. Социальное неравенство. М.: Институт социологии РАН, 2000.
18. Смелзер Н. Соціологія. – М.: Фенікс, 1998. – 688с.
19. Шкаратан О.И., Ильин В.И. Социальная стратификация России и Восточной Европы. Сравнительный анализ. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2005. - 468 с.

4.5. Маргінальність та бідність у контексті соціоструктурних змін в українському суспільстві

Соціальна структура суспільства — це єдність соціальних груп і соціальних інститутів. Взаємодія соціальних груп здійснюється у відповідних інституційних формах, які надають соціальним зв'язкам визначеності та стійкості. Розвиток соціальних інститутів відстає, що пов'язано зі складністю процесів соціального дозрівання груп. Трансформація соціальної структури українського суспільства відображається у таких процесах, як деградація існуючих класів, детермінованих єдиною формою власності та жорсткою вертикаллю владних відносин, несформованість нових класів, дедалі більша фрагментація соціальної ідентичності, індивідуалізація, висока соціальна мобільність, тобто нестабільність та часті зміни статусу. Більша частина нових соціально-класових утворень є маргінальними, оскільки не відразу засвоюють соціальні цінності, норми, соціальні ролі, які впливають із нового статусу.

Ознаки маргінальності властиві також старим групам, оскільки зміни певною мірою зачіпають різні боки їхнього життя. Інтелігенція, наприклад, за матеріальним становищем, соціальною захищеністю зведена до стану нижчого класу, але вона й далі є носієм культури, її соціально-культурний потенціал вищий, ніж у інших груп. Таким чином, зміна матеріального становища не обов'язково зумовлює зміни у соціально-професійному плані. Нові позиції в системі управління не обов'язково спричинюють зміни матеріального становища чи реальної ролі. Переміщення в одному вимірі не супроводжується змінами в іншому, тобто система стратифікації втрачає колишню чіткість та однозначність [1, с.25].

Поняття маргінальної особистості не є новим. Завжди було відомо, що за різних історичних часів людина може опинитися в проміжному становищі між стратами, між поколіннями на межі різних національних культур або ідеологічних систем.

Уперше поняття маргінальної, «проміжної» особистості, яка перебуває на межі різних соціальних середовищ, сформулював у 1928 році фундатор Чиказької школи міської соціології Роберт Парк. Пов'язуючи маргінальність із зростанням міграції, а ту, своєю чергою, з процесом переходу від локальних культур до цивілізації, Парк дав цьому поняттю широке історичне та соціокультурне тлумачення [4, с 38]. Це явище породжує і стан маргінальності суспільства. *Маргінальність*, за Парком, — це результат конфлікту індивіда чи соціальної групи із суспільними нормами, вираження специфічних відносин з існуючим ладом.

Саме поняття «маргінальність» походить від пізньолатинського слова *marginalis* (той, що перебуває на межі) і латинського *margo* (край, межа). Виходячи з цієї етимології, у філософській та соціологічній літературі цими поняттями стали позначати проміжність, «пограничність», периферійність стосовно певних соціальних спільнот (класових, національних, культурних). З огляду на це маргінали — це люди, які вирвані зі свого соціального, національного та культурного середовища, не здатні швидко перебудуватися, пристосуватися до іншого середовища і перебувають у деякому проміжному вимірі. Р.Е.Парк вважав, що «маргінальна» особистість має низку характеристик: тривожність, агресивність, егоцентричність.

Подальші дослідження (У.Г.Самнер, Е.Стоунквіст, Р.Мертон, Е.Дюркгейм) показали, що культурна маргінальність — це лише один із різновидів маргінальності. Крім того, виділяють соціальну, структурну, рольову та інші різновиди маргінальності. Тепер її розуміють не лише як результат міжкультурних етнічних конфліктів, а й як наслідок соціально-політичних процесів. Можливе також ширше, більш формальне розуміння маргінальності як універсального культурного феномена, витоки якого слід шукати у групових умовах людського існування.

Витоки маргінальності приховані у межах соціуму, який також перебуває у проміжному, або, точніше, перехідному стані. Це хворобливий стан, що дістає вираження у розрегульованості й деформації суспільства, охоплюючи найширші його верстви, інститути, норми та цінності.

Маргінальність соціальних груп призводить до розмивання цінностей і породжує аномію. Остання має різноманітні форми, зокрема, вона може виражатися у втраті класовими утвореннями своїх основних функцій.

Свого часу Р.Мертон показав, що аномія виникає у результаті розриву між цілями, визначеними культурою суспільства, та інституційними засобами їх досягнення. За умов кризи суспільства це стає особливо очевидним, саме цей розрив породжує соціальну напруженість [3, с. 85]. Для розуміння причин і проявів аномії велике значення мають положення Т.Парсонса про розрив очікувань та реальності як джерело аномії. Аномія виражається також у відмові від правомірних засобів, способів досягнення мети, в абсолютизації руйнування, у повстанні, заколоті, протесті, які поширюються у суспільстві. Нарешті, аномія виражається в аморальності та пасивності. Аномія закономірно виникає у суспільствах, які переживають докорінні зміни. Більше того, за умов загальної кризи суспільства вона може набувати тотального характеру. Масове почуття соціального невдоволення, безпорадності призводить до відчуження від суспільства, до наростання тривожності. Одним із наслідків соціального невдоволення за тотальної аномії є наростання песимістичних настроїв і деморалізація населення (розгубленість, розчарування, зневіра) [3, с. 87].

Типовими реакціями на аномію стають, з одного боку, пасивність, з іншого — байдужість до засобів досягнення мети, цинізм, екстремізм. Соціальна дезорганізація, втрата колишнього соціального статусу чи відсутність чіткої ідентифікації з новими соціальними групами породжують соціальну невдоволеність та відчуття непотрібності, які з 1990-х років характерні для більшої частини населення України. Рівень тривожності соціальних груп тим більший, чим радикальнішими є зміни, які відбулися у їхньому статусі.

У межах власне соціологічного підходу проблема маргінальності вивчалася та досліджувалася головним чином фрагментарно. І.П.Попова описує багатозначну та багаторівневу структуру цього поняття. На її думку, розробка концепції маргінальності передбачає використання міждисциплінарного підходу, й вона пропонує таке розуміння маргінальності: «Маргінальність — стан груп та індивідів у ситуації, яка змушує їх під впливом зовнішніх факторів, пов'язаних з різким соціально-економічним та соціально-культурним переструктуруванням суспільства в цілому, змінювати своє соціальне положення і призводить до суттєвої зміни чи втрати попереднього соціального статусу, соціальних зв'язків, соціального середовища, а також системи соціальних орієнтацій». У межах такої структурної

моделі маргінальність можна розуміти як положення індивіда між двома групами, яке робить його більш чи менш чужим для обох груп. При цьому особистісні, соціальні, культурні дистанції між членами груп не обов'язково накладаються на географічну віддаленість. Маргінальна людина залишається «чужою» навіть за просторової близькості.

Таким чином, можна виділити такі складові маргінальної ситуації:

- проміжне, пограничне становище індивіда;
- заглиблення індивіда у перехідний процес чи в контекст зміни соціокультурних парадигм, яке характеризується дезадаптацією.

Усі ці аспекти у своїй сукупності формують особливий «гібридний» тип особистості, якому притаманні своєрідні характеристики. До специфічних властивостей маргінальної людини зазвичай відносять: загострені рефлексію і самосвідомість; критичне, скептичне, іноді цинічне ставлення до світу; релятивізм світогляду, позбавленого власних оцінок; відстороненість, психологічне відчуження; замкнутість, самотність, внутрішній конфлікт.

У зв'язку з переосмисленням поняття маргінальності та конкретизацією його змісту стосовно сучасної ситуації в Україні можна виділити принаймні два рівні маргінальності.

1. Маргінальність можна розглядати як наслідок загальної для всієї країни маргінальної ситуації, як стан суспільства в цілому, індивіда чи групи на межі двох соціальних структур. В цьому випадку під маргінальною ситуацією слід розуміти систему зовнішніх і внутрішніх умов існування особистості й соціальних груп, що виникає внаслідок широкомасштабного нееволюційного переходу суспільства до нової якості існування, якій притаманні зміна державного устрою, руйнування колишньої та формування нової соціальної структури, розпад і переформування системи соціокультурних цінностей. Це так звана «структурна» маргінальність. Причиною «структурної» маргінальності є виключення із системи розподілу праці. Масова маргіналізація відбувається в періоди економічних криз, воєн, різкого зростання чисельності населення тощо. Зростає маса населення, яке незадіяне у виробничому процесі, не виконує суспільних функцій та є відстороненим від політичної участі, споживання матеріальних та духовних цінностей. Прикладом цього є ситуація в Україні: масова зміна професій, становища, статусу, безробіття, зубожіння.

2. Маргінальність проявляється як наслідок перебування в маргінальному статусі, у який людина потрапляє внаслідок своїх особливих індивідуальних обставин, але зрештою під впливом маргінальності у першому значенні. Тут доцільно говорити про культурне (суб'єктно-психологічне) розуміння маргінальності, яке простежується в американській соціології [2, с 34].

З іншого боку, розглядаючи маргінальність у контексті змін соціальної структури українського суспільства, можна виділити й позитивні аспекти цього феномена. За умов трансформації традиційного радянського способу життя відбувається послаблення ворожих стереотипів та упереджень проти невідомих досі сегментів суспільства, руйнування бар'єрів, що, в підсумку, сприяє соціальній інтеграції.

З такого погляду, типовий для України кваліфікаційний хаос можна розглядати як корисний ресурс індивідуального пристосування до перехідного періоду. В цьому

процесі розвиваються нові форми життя. Різноманітні види діяльності, що виникають у суспільстві, дають значно більше шансів для здійснення різних життєвих планів. Нове поле діяльності визначає й нові відносини, які вже не детермінуються раз і назавжди встановленими соціальними ролями.

Нерівність і бідність – поняття, тісно пов'язані із соціальною стратифікацією. *Нерівність* характеризує нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів суспільства – грошей, влади, освіти і престижу – між різними стратами чи верствами населення. Основним вимірником нерівності виступає кількість ліквідних цінностей. Цю функцію, як правило, виконують гроші.

Якщо нерівність представити у вигляді шкали, то на одному її полюсі виявляться ті, хто володіє найбільшою (багаті), а на другому – найменшою (бідні) кількістю благ. Таким чином, *бідність* – це економічний і соціокультурний стан людей, що мають мінімальну кількість ліквідних цінностей і обмежений доступ до соціальних благ. Бідність це не лише мінімальний дохід, але й особливий спосіб і стиль життя, норми поведінки, що передаються з покоління у покоління, стереотипи сприйняття і психологія. Тому соціологи говорять про бідність, як про особливу субкультуру.

Найбільш поширений і легкий в розрахунках спосіб вимірювання нерівності – порівняння величин найнижчого і найвищого доходів у даній країні. П.Сорокін порівнював таким чином різні країни та різні історичні епохи. Це явище називається масштабом нерівності. Наприклад, у середньовічній Німеччині співвідношення найвищого і найнижчого доходів складало 10000:1, а в середньовічній Англії – 600:1. Інший спосіб – аналіз частки сімейного доходу, затрачуваного на харчування. Чим бідніший індивід, тим більше грошей він витрачає на харчування, і навпаки.

Суть економічної нерівності полягає в тому, що меншість населення завжди володіє більшою часткою національного багатства. Іншими словами, найвищі доходи отримує найменша частина суспільства, а середні і найменші – більшість населення. Середні і найменші доходи можуть розподілятися по-різному. В США найменші доходи отримує, як і найбільші, меншість населення, а середні – більшість. В Україні сьогодні найменші доходи отримує більшість, середні доходи – відносно велика група, а найвищі – меншість населення. Відповідно, піраміду доходів, їх розподіл між групами населення у США можна зобразити у вигляді ромба, а в Україні – у вигляді конуса. В результаті ми отримаємо профіль стратифікації [5, с.127].

Якщо нерівність характеризує суспільство в цілому, то бідність стосується лише частини населення. Залежно від того, наскільки високим є рівень економічного розвитку країни, бідність охоплює значну чи не значну частину населення.

Масштабом бідності соціологи називають частку населення країни (як правило, виражену в процентах), що проживає біля офіційної межі, або порогу бідності. Поріг бідності – це сума грошей, офіційно встановлена в якості мінімального доходу. Його також називають „рівнем бідності”. У нашій країні він отримав назву прожиткового мінімуму.

У соціології розрізняють абсолютну та відносну бідність. Під абсолютною бідністю розуміють такий стан, при якому індивід на свій дохід не здатний задовольнити навіть базові потреби у їжі, житлі, одязі, теплі, або може задовольнити

лише мінімальні потреби, які забезпечують біологічне виживання. Числовим критерієм виступає поріг бідності (прожитковий мінімум).

Відносна бідність – неможливість підтримувати рівень достойного життя, або певний стандарт життя, прийнятий у даному суспільстві. Відносна бідність показує те, наскільки, людина бідна у порівнянні з іншими. Як правило, відносна бідність складає менше половини середнього доходу сім'ї в даній країні.

Нижньою межею відносної бідності є прожитковий мінімум, або поріг бідності, а верхньою – достойний спосіб життя. Достойний спосіб життя – це кількість матеріальних благ, які дозволяють людині підтримувати достатньо комфортний рівень життя, вести такий спосіб життя, який задовольняв би усі розумні потреби. Практика свідчить, що універсального для всіх верств і соціальних груп рівня достойного, або нормального, життя не існує. Для кожного класу і категорії населення він свій, і різниця у значеннях дуже суттєва.

Отже, дані відносно офіційних і неофіційних доходів, реального споживання і накопичення свідчать про бідність українського суспільства. Основними ознаками бідності сьогоденної України є:

- дуже висока частка витрат на харчування в загальній структурі споживчих витрат індивідів та сімей;
- масова участь у незареєстрованій економічній діяльності заради отримання доходу;
- масова участь у сільськогосподарських роботах на присадибних ділянках з метою виробництва продуктів для власного споживання;
- висока ймовірність (ризик) виявитися в категорії „державних бідних” у значної частки населення;
- широке поширення практики зберігання грошей у вільно конвертованій валюті і вираження, таким чином, недовіри державі.

Сьогодні ми можемо спостерігати в Україні усі наслідки зростаючої бідності. Вона є однією із суттєвих причин низької соціальної активності. Малозабезпечена людина більшу частину часу та сил витрачає на просте відтворення свого життя. При таких умовах важко очікувати від неї осмисленої політичної поведінки. Скорочення виробництва та робочих місць призвело до маргіналізації населення. Працездатне населення виявилось витісненим із сфери гарантованого суспільного виробництва і перемістилось у сферу так званої самозайнятості.

Партія бідних та бездомних є неможливою, оскільки маргінали не можуть об'єднатись. Деколи буває бунт декласованих елементів, але на організований конфлікт вони виявляються нездатними. Причина полягає в тому, що нижня верства не має свого місця у соціальній та економічній структурі суспільства. Їй не вистачає єдності для організованого захисту своїх інтересів. Її не цікавлять проблеми суспільства, суспільство, у свою чергу, не зацікавлено в ній.

Головна відмінність сучасного українського суспільства від західного полягає в тому, що в нашій країні маргінали складають більшість, а не меншість населення.

Ізоляція та низька соціальна активність, будучи наслідками бідності, виступають і основними її джерелами. Витіснення людей з економічної сфери, соціальна ізольованість призводять до відсутності механізмів впливу громадськості

на процес прийняття рішень. При такій ситуації рішення в економічній, соціально-політичній, фінансовій та правовій сфері приймаються без урахування інтересів зuboжілої більшості. А ті законодавчі акти, які спрямовані на підтримку найбільш вразливих верств населення, не реалізуються внаслідок нерозвиненості механізмів втілення законів на рівні виконавчої влади та недоцільного розподілу фінансів.

Пасивність та неорганізованість народу призводить до відсутності контролю і тиску на бюрократичний апарат у сфері розподілу ресурсів. Відсутність контролю з боку громадськості провокує, у свою чергу, безвідповідальність влади у цій сфері, цим самим відкриваючи ворота корупції. Роз'єднаність та низька соціальна активність обертаються фактичним безсиллям та безправністю народу. Вільне волевиявлення на виборах, як показує досвід, суттєво не впливає на діяльність державного апарату. Відсутність розвинутих механізмів та тиску на владні структури означає, що зuboжіння українського народу є наслідком не лише економічної кризи, але й нерозвиненості громадянського суспільства.

Література

1. Куценко О. Д. Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві: спроби західної соціології. —Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000.—316с.
2. Макеев С. Процессы социальной структуризации в современной Украине // Полис. — 1998. — №3.
3. Якуба Е.А., Хижняк Л.М., Куценко О.Д., Безносков М.А., Евдокимова И.А. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации.— Х.: Основа, 1997.— 230с.
4. Прибиткова І. Ми — не маргінали, маргінали — не ми? // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №11/12.
5. Кравченко А.И. Социология и политология. – М.: Academia, 2000.—246с.

РОЗДІЛ 5. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

5.1. Соціальні технології у дослідженні соціальної стратифікації суспільства

Звернення соціологів до понять "соціальна інженерія", "соціальна технологія" відображає прагнення подолати обмеженість соціологічних досліджень, які дозволяють соціологові-практикові виявити проблему, але залишають відкритим питання як змінити ситуацію, хто це повинен робити і якими методами. Останні роки наголошується активне розмежування фундаментальних і прикладних напрямів, посилюються процеси розподілу праці, пов'язані з формуванням в структурі соціологічної науки трьох незалежних рівнів: рівня фундаментальних наукових досліджень, завданням яких є приріст наукового знання шляхом побудови теорій, що розкривають універсальні закономірності і принципи даної області; рівня прикладних досліджень, в яких ставиться завдання вивчення актуальних проблем, таких, що мають безпосередню практичну цінність на основі існуючих фундаментальних знань; і, нарешті, - технологічного рівня, області практичного впровадження наукових знань з метою конструювання різних технічних засобів і вдосконалення наявних технологій. При цьому важливо підкреслити, що технологізація соціологічної діяльності означає не тільки усвідомлене регулювання, пропоноване наукою, але і, головне, осмислення і розуміння феномена впорядкованості в соціальних системах, що самоорганізуються, які регулюють свою життєдіяльність не тільки у науковій, але і у повсякденній системі знань [1, с.135].

Технологія як вид діяльності базується на уміннях і майстерності людини або групи людей і володіє власними сенсом, ритмом і просторовою відповідністю. Будь-яка технологія - це соціальна система, заснована на комунікаціях. У соціальних технологіях предметом пізнання і перетворення стають окремий індивід, соціальні групи, організації і спільності, соціальні процеси.

Сенс соціальної технології задається проблемною ситуацією. Саме проблемна ситуація відповідає на питання, навіщо і в ім'я чого розробляється і упроваджується технологія, здатна забезпечити досягнення деякого цільового стану соціальних об'єктів.

В умовах трансформації українського суспільства, утворення нових соціальних інститутів, розвитку демократії важливою проблемою є вивчення соціальної стратифікації. У соціальній структурі українського суспільства відбулись певні зрушення: склалися нові групи і прошарки, основою існування яких є недержавна форма власності; вступають в силу нові критерії диференціації і стратифікації; поступово втрачають значення витісняються на другий план, або зовсім девальвують колишні критерії стратифікації; змінюється характер і зміст відносин між групами, між групами і соціальними інститутами; зростає конкуренція за розширення (чи збереження) доступу до матеріальних ресурсів, соціальних і культурних благ як до основи влади і впливу в суспільстві, за забезпечення рівня

життя, що визнається прийнятним, за присвоєння престижу та визнання тощо. Разом з тим продовжують діяти критерії і фактори стратифікації адекватні минулому, соціалістичному типу соціальної структури (місце в ієрархії влади, близькість до каналів розподілу обмежених ресурсів), а також відносно незалежні від нього: професія, кваліфікація і компетентність, рівень освіти, місце проживання, сфера праці. Причому відносно нові і старі фактори вступають в комплекс різноманітних взаємодій – від доповнення до взаємного виключення. Отже, зазначені особливості трансформації соціальної структури суспільства визначають необхідність всебічного дослідження соціальної стратифікації суспільства.

Аналіз останніх публікацій та досліджень свідчить про те, що проблема соціальної стратифікації суспільства досить успішно вивчається українськими соціологами-науковцями. Серед таких вчених перш за все можна виділити С.О.Макеєва, С.М.Оксамитну, В.І.Паніотто, В.Є.Хмелько, В.Ф.Чорноволенко, О.Д.Куценко та ін. Зокрема, С.О.Макеєв розглядає можливості структурної перспективи аналізу пострадянського суспільства, підкреслює та аналізує роль ідентифікаційних практик у пострадянському соціальному структуруванні. С.М.Оксамитна досліджує соціальну структуру українського суспільства, престиж професій і занять, гендерні відмінності і нерівність. В.Ф.Чорноволенко досліджує зрушення в соціально-статусній ієрархії, які відбулися під впливом ринкових змін в суспільстві. В.І.Паніотто і В.Є.Хмелько аналізують соціоструктурні зміни в Україні, прояви соціальних класів, при цьому апробують теоретичну класову схему Е.Райта, а також міжнародну стандартну шкалу класифікації професій. Дослідники підкреслюють ефективність використання концептуалізації соціального класу у вивченні суспільства перехідного типу, значення фактору умов праці, професійної самостійності у процесах соціальної стратифікації. Дослідницький інтерес О.О.Якуби основним чином був зосередженим навколо проблеми структурних змін сучасного українського суспільства. О.Д.Куценко, окрім вивчення та дослідження стратифікаційної структури українського соціуму, займається теоретичним осмисленням досвіду в дослідженні соціальної структури західними вченими.

Соціальні технології щодо вивчення соціальної стратифікації суспільства – це розгляд її як цілісної системи, для якої характерні структурна і функціональна константність, узагальнений характер правил, вимог щодо її використання, а також ефективність, надійність в досягненні певних цілей, валідність використовуваних засобів в її реалізації і інших властивостей соціальної технології.

Багатовимірність соціальної стратифікації має як часовий, так і просторовий характер. Що стосується соціальної технології, то найчастіше враховуються або тимчасові компоненти в її структурі, або просторові характеристики, але як зовнішні по відношенню до соціальної технології, або те, що вона реалізується у відповідних просторово-часових інтервалах. Іншими словами, переважають уявлення про соціальний простір як про зовнішнє середовище для технологічної діяльності.

Для вивчення соціальної стратифікації фахівцями важливе розуміння соціальної технології як цілісної системи, для якої характерна структурна і функціональна константна, узагальнений характер будь-яких правил, вимог соціальних технологій і їх описів. Цілісність - це принципово важлива якість, обумовлена наявністю певного алгоритму дослідження соціально-стратифікаційних змін у суспільстві. Саме цілісність визначає загальну ефективність технології. По-перше, один і той же

елемент, одна і та ж методика, будучи включеними в різні цілісні структури, сприймаються і працюють по-різному. По-друге, якщо замінити окремі елементи або операції, але при цьому зберегти відносини між ними, то загальна структура технології залишається незмінною. По-третє, цілісність технології виражається і в тому, що вона може зберігатися навіть при випаданні окремих частин технології. Звідси, одні і ті ж елементи або операції в різних технологіях сприймаються по-різному, а відмінність елементів в одній і тій же технології не змінює технології в цілому.

Узагальненість як властивість соціальних технологій обумовлює ступінь їх поширеності. Технології щодо вивчення стратифікаційних утворень покликані вирішувати клас завдань і мати можливість застосовуватися в схожих умовах, які ніколи не бувають абсолютно ідентичними. Враховуючи, що будь-яке поширення або відтворення технології у просторі та часі здійснюється в унікальних умовах і не може бути механічним, важливо підкреслити, що основоположного значення набуває сенс, методологічні принципи, теоретичні положення, що лежать в основі технології.

Слід зазначити присутність в технологічному процесі двох зв'язаних і суперечливих начал - мінливості і константності. Перший аспект полягає у відсутності чого-небудь статичного: все, що виникає в процесі дії, існує тільки зараз, поступаючись потім місцем іншому (соціальні спільноти, страти, верстви тощо), і т.д. Другий аспект полягає в постійності, що досягається за рахунок правил, відповідно до яких відбувається сама зміна, внаслідок чого вона набуває рис порядку, послідовностей, правил, що гарантують регулярний і відтворювальний характер певної дії і його відмінність від спонтанного потоку дій. Постійність соціальної технології припускає конгруентність різних копій соціальної технології її первинному зразку, так само як і функціонування технології в часі дозволяє зберігати конгруентність первинної моделі технології щодо вивчення стратифікаційних змін з її подальшими зразками.

Для зовнішнього соціального середовища важливими характеристиками соціальної технології виступають її ефективність в задоволенні тих або інших соціальних потреб, надійність досягнення визначеної мети і валідності використовуваних засобів, довговічність як ідеї, що лежить в основі технології, так і вибраних способів її реалізації і інших властивостей соціальної технології. Таким чином, властивості соціальної технології можна поділяти на внутрішні, такі, що мають принципове значення для професіонала, і зовнішні, на які, перш за все, орієнтуються замовники або керівники організацій.

У соціології проблеми ефективності обговорюються частіше по відношенню до соціологічних досліджень і соціальних заходів. Проблеми ефективності соціальних технологій належать до нових і маловивчених. Для соціальних технологій принципним є оцінка технології з погляду оптимальності способу досягнення поставленої мети і забезпечення досягнення певних результатів. Ефективність соціальних технологій може оцінюватися через зіставлення можливих рівнів соціологічного дослідження: фактичного, що свідчить про те, чого можна досягнути при існуючих ресурсах і обмеженнях без впровадження технології; наявного, пов'язаного з впровадженням конкретної технології при існуючих ресурсах і обмеженнях і потенційного при використанні технологічних засобів і знятті різного

роду обмежень. При цьому можна говорити про межі зростання ефективності соціальної технології за наявності обмеження ресурсів її здійснення [1, с. 141].

Ефективність соціальних технологій пов'язана і з термінами використання. Ефективність соціальної технології тим вища, чим довшим є термін її дії в порівнянні з періодом розробки в рамках соціального і економічно виправданої довговічності. При цьому ефективніші ті соціальні технології, які базуються на перспективних, довготривалих ідеях і на результатах фундаментальних досліджень.

Надійність і валідність соціологічного інструментарію, у тому числі і соціальних технологій, мають важливе значення перш за все для самих соціологів, оскільки є показником їхнього професійного рівня, репутації і престижу. Інтерес замовників до надійності і обґрунтованості впроваджуваних соціальних технологій пов'язаний з якістю вирішення проблем, які у них виникають.

У соціології найбільша увага традиційно приділяється надійності соціологічної інформації як серед дослідників, так і практичних соціологів. Валідність або обґрунтованість використаного інструментарію розроблена дещо менше, звідси проблеми валідності рідше обговорюються як при проведенні соціологічних досліджень, так і при розробці соціальних технологій. Це пов'язано перш за все з превалюванням "кількісної" соціологічної традиції над "якісною". Все більш широке розповсюдження "якісної" методології сприяє підвищенню інтересу до проблем валідності.

Надійність соціальних технологій розглядається в наступних аспектах: надійність інструментарію того, що становить технологію; надійність відтворення технології у просторі та часі або інакше оцінка рівня тотожності технології при повторних дослідженнях на одному і тому ж об'єкті або при перенесенні в інші умови; надійність прогнозу. Валідність будь-якої процедури вимірювання полягає в однозначності (стійкості) отриманих результатів щодо предмету вимірювання. Внутрішня валідність свідчить про відповідність використаних методів конкретній ситуації. Зовнішня валідність виступає характеристикою можливості використання методів і процедур на інших групах і індивідах, в інших тимчасових інтервалах, в інших умовах. Тобто, впровадження соціальної технології щодо аналізу соціально-стратифікаційних утворень (страт, верств, класів тощо) стає можливим при їх вивченні за однією апробованою методикою в різних регіонах України, на загальнонаціональному рівні (внутрішня валідність) через певні проміжки часу, що дасть підстави досліджувати соціальні процеси і явища в динаміці (зовнішня валідність).

Час функціонування соціальної технології, іншими словами тривалість її життя, залежить від конструктивних особливостей технології і від тимчасової досяжності цілей, які вона може забезпечувати. Звідси можна виділити довгострокові, тактичні, оперативні, або ситуативні, циклічні технології.

Дуже часто соціальні технології пов'язують з одним з можливих типів технології, що має жорстку структуру і строго обмежений набір функцій. Саме по відношенню до жорстких технологій застосовні такі структурні характеристики, як заданий алгоритм, стандарт діяльності, послідовність операцій, зміст і логіка вирішення конкретної задачі.

Співвідношення технології по осях "жорсткість" - "м'якість" визначається особливостями технологічних процесів, якщо розглядати їх як системи. В області

соціальних технологій існує моделі з двома полюсами: один з них орієнтований на масову частину явищ або генеральну сукупність, що охоплюється вибірковими методиками. Інший - на одиничні випадки, що охоплюються монографічними методами (case study). Акцент на масовості припускає не тільки широту охоплення сукупності, але і специфіку методів обстеження (масові опитування). Соціальні технології, орієнтовані на масовість, повинні орієнтуватися на: доступність мови, обмеження глибини інформації, формалізацію і стандартизацію всіх елементів незалежно від соціокультурних відмінностей. Соціальні технології з акцентом на роботу з одиничними випадками припускають: детальну програму, використання фахівців, орієнтацію на професійний досвід окремих людей, врахування особистісних особливостей.

"М'які" технології найбільшою мірою враховують процеси самоорганізації. При цьому їх реалізація вимагає вищого рівня професійної підготовки, чим в ситуації впровадження "жорстких", строго фіксованих технологій. Соціальні технології, в які включений професіонал, стають пластичними і здатними до пристосування до широко окресленої проблеми. Орієнтація на "жорстке" розуміння соціальної технології є неявним віддзеркаленням переважаючої природно-наукової методології в соціології, а також недавньої домінуючої ідеологічної установки.

Історично кількісна і якісна традиції в соціальних науках частково співіснували у вигляді доповнюючих один одного груп дослідницьких методів, а частково перебували в стані „теоретичного конфлікту”. Порівняльна популярність і наукова значимість названих методів із часу їхнього виникнення не були постійними, скоріше вони були піддані коливанням на зразок маятника. Безпосередньою причиною цих коливань часто виступали значимі наукові успіхи, досягнуті в рамках тієї або іншої дослідницької традиції [2, с. 81-83].

Найбільш популярна в соціологічному співтоваристві сьогодні – прагматична позиція. Прихильники такої точки зору вважають, що застосовувати до окремо взятого дослідження можна два підходи – кількісний і якісний, якщо це обумовлюється цілями і завданнями соціальної технології.

Кількісна, або позитивістська методологія визнає за кількісними методами безумовний пріоритет, вважаючи їх (і тільки їх) достовірними й доказовими. Дана традиція опирається на комплекс уявлень, що розглядають формування концепцій як детерміновану індуктивну процедуру сходження від фактів до узагальнюючої теорії. Орієнтація позитивістської методології на кількісні методи дослідження впливає з уявлень про необхідність чіткої фіксації досліджуваних „фактів”.

Правомірність використання якісних методів у рамках кількісного підходу дозволяється, але, так би мовити, на допоміжних засадах. У методичних описах, зроблених з позицій кількісного підходу, постійно підкреслюється, що наукові дані, отримані за допомогою таких методів, є попередніми, недостовірними й т.п. Зрозуміло, подібні твердження мають певні аргументи, однак накопичений досвід емпіричної роботи показує, що ці обґрунтування в багатьох відношеннях є недостатньо глибокими.

У світовій соціології сьогодні існує цілий ряд емпіричних досліджень, що являють собою поєднання кількісного і якісного підходів на різних етапах одного дослідження. Частіше за все на першому етапі використовується якісна методологія, а на другому – традиційна, класична, з відповідними процедурами. При цьому, на

першому якісному етапі дослідних охоплює явище як цілісність. На другому, кількісному етапі, як правило, визначається міра вираженості дослідженого, описаного явища на попередньому етапі. Слід зазначити, що якісний підхід тут має самостійне значення: в його рамках вже відтворено знання, що має інтерес для дослідника [3, с.359].

У кількісних та якісних дослідженнях відправним пунктом є проблемна ситуація. Але якщо в кількісному підході дослідник виходить у поле „озброєний” концепціями, гіпотезами й вимірювальними інструментами, маючи намір з їхньою допомогою „навести порядок” у розрізненій масі об'єктів і подій, то, обираючи якісну методологію, він відправляється в експедицію „не озброєним”, але підготовлений своїм попереднім соціальним досвідом, попередніми знаннями з даного кола проблем, з наміром розпізнати, що ж відбувається в дійсності й піддати реальність теоретичному аналізу.

Кількісні і якісні методологічні підходи не слід розуміти так, що в рамках першого використовуються тільки кількісні, а в рамках другого - тільки якісні методи дослідження [4, с.59]. Вище докладно говорилося про те, що названі підходи являють собою, за суттю, певні світоглядні системи, у рамках яких формуються уявлення про пізнавальні функції методів і про пріоритети їхньої значимості для наукового процесу. Дослідження, в якому використовуються якісні методи, дають можливість зрозуміти і вивчити установки, вірування, причини поведінки людей, їхні щоденні практики тощо. Вони спрямовані не на виміри кількісних параметрів досліджуваних явищ (це прерогатива кількісних, «твердих», досліджень), а на пізнання їхньої якості. Якщо за допомогою кількісних методів, у першу чергу, з'ясовуються відповіді на питання „хто і як відповідає”, „як часто”, то при використанні якісних – „що означають відповіді”, „чому так відповідають”, тобто прагнуть до адекватного розуміння суті, яку людина вкладає в різні судження й дії.

Суть соціальної технології щодо вивчення соціально-стратифікаційних змін на регіональному рівні зводиться до реалізації наступних етапів. 1. За допомогою кількісних методів ми визначатимемо позицію індивідів у владному, економічному, соціальному, культурному та символічному полі соціального простору. Застосовуючи процедури кластерного аналізу, зможемо виділити статистично значущі страти, прошарки у соціальній структурі регіону. 2. Щоб методологія, побудована на теорії «подвійності структури», мала завершений вигляд, потрібно дослідити ще й діяльнісний аспект. А саме, як агенти, що знаходяться в певних об'єктивних соціальних позиціях, конструюють сприйняття соціального світу і відповідно до цього будують свої соціальні практики та оцінюють практики інших акторів. Тобто, потрібно проаналізувати рівень габітулізації агентів (за П.Бурдьє [5]), що входитимуть у об'єктивно виділені прошарки суспільства. А це буде реалізовано завдяки використанню якісних методів дослідження, що дасть можливість більш ґрунтовно, глибше проаналізувати стилізовані практики агентів кожної виділеної страти.

Література:

1. Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста. – Кишинев, ИПФ «Центральная типография», 1997. – 192с.

2. Готлиб А.С. Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы. – М.:Флинта: МПСИ, 2005. – 384 с.
3. Белановский С.А. Глубокое интервью: Учебное пособие. – М.: Николо-Медиа, 2001. – 320 с.
4. Демин А.Н. О совмещении количественного и качественного подходов в исследовательском цикле // Социология - 4М. - 2000. - Т. 11. – С. 56-68.
5. Бурдые П. Социология политики: Пер. с франц./сост. Н.А.Шматко/ - М.: Socio-Logos, 1993. – 336с.

5.2. Можливості поєднання кількісних і якісних підходів при вивченні соціальної стратифікації суспільства

У соціологічній літературі періодично дискутується питання щодо співвідношення та можливості поєднання кількісних й якісних методів у соціальних дослідженнях. Останнім часом як в Україні, так і за її межами зріс інтерес до нетрадиційних методів аналізу соціального життя, в тому числі до якісних методів збору, аналізу і інтерпретації соціальної інформації. Успішно засвоюється зарубіжний досвід і створюються власні, оригінальні методичні розробки. Останні дослідження свідчать про те, що серед науковців всезагальне визнання отримала концепція, суть якої зводиться до наступного. Раціональне макросоціологічне пізнання не дає (і не може дати) вичерпне розуміння поведінки конкретних людей, їхніх малих груп, колективів, локальних співтовариств і інших мікро соціумів [1, с. 203]. Справа в тому, що поведінка суб'єктів мікросоціального життя визначається не лише незалежними від них об'єктивними соціальними законами, але і багатьма факторами, що мають суб'єктивний зміст, обставинами, що склалися під впливом мікросоціальних умов. Ці особливості можна з'ясувати за допомогою якісних (м'яких) методів, які спрямовані не стільки на фіксацію кількісних параметрів явищ мікросоціального життя, скільки на пізнання тієї якості явища, яке робить його соціально значимим. Важливо відзначити, що проблеми мікросоціумів і індивідів вивчаються не лише якісними, але і кількісними методами. Перші з'ясовують суб'єктивно-специфічні фактори життя мікросоціумів, розуміння тих смислів, якими люди керуються у своїй діяльності, а другі – об'єктивні підсумки взаємодій людей, що виражаються в функціонуванні і розвитку соціальних відносин і соціальних інститутів. За допомогою кількісних методів люди вивчаються як представники різних соціальних типів, а мікросоціуми – як різні соціальні структури. Якісні методи дозволяють побачити в людях їх індивідуальність, а в мікросоціумах – те, що виходить за рамки загальних характеристик соціальних структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про можливості поєднання в окремо взятому дослідженні кількісного і якісного підходу (праці Семенової В.В. [2], Белановського С.А.[3], Готліб А.С.[4], Скокової Л.[5], Симончук О.В. [6] тощо.) На основі якісних методів неможливо досліджувати макросоціальні явища і процеси. У випадках, коли необхідно вивчити взаємодію соціальних класів, страт, соціальних прошарків, етносів, регіонів, соціальних інститутів та інших макросоціальних утворень, без кількісних методів обійтися неможливо. Якісні методи тут також прийнятні, але не в ролі основних, а допоміжних. І навпаки, співвідношення між цими методами змінюється, якщо передбачається досліджувати мікросоціальні явища і процеси.[1, с. 205]

Співвідношення і можливості поєднання кількісних і якісних досліджень необхідно проаналізувати в окремо взятому дослідницькому проекті, зокрема щодо вивчення проблем соціальної стратифікації.

Кількісні методи дослідження використовуються для отримання числових і статистичних даних. Особливий акцент робиться на зборі інформації про те, як різні соціальні умови впливають на більшість людей, а також на об'єктивність. Кількісні методи менше враховують індивідуальний або суб'єктивний досвід. Їм надають

перевагу ті соціологи, які використовують системні чи структурні концепції. Кількісні дані найчастіше асоціюються з позитивістськими методами дослідження і вважаються більш „достовірними”. Достовірність у цьому контексті означає можливість повторити частину досліджень і отримати той же результат, тобто показати, що існує закономірність, яка дозволяє дійти до цих висновків. У точних науках, наприклад, дві речі, що змішані разом, завжди дають один і той самий результат. Однак, така закономірність не спостерігається в людській поведінці, тому що, на відміну від лабораторних експериментів, соціологи не здатні контролювати всі фактори, які впливають на людську поведінку. Тим не менше, вважається, що кількісні методи дають більш достовірні результати [7, с. 434].

Якісні методи дослідження використовуються для отримання даних про особистий досвід і про причини соціальної поведінки. При цьому скоріше враховується індивідуальний досвід і почуття, а ніж те, як великомасштабні соціальні структури впливають на людей [8, с.389]. Якісні дані найчастіше асоціюються з інтерпретаційними методами дослідження і зазвичай вважаються більш обґрунтованими. Якісні дані часто вважають більш обґрунтованими, ніж кількісні, проте менш достовірними [7, с. 434-435].

Кількісні методи можуть бути охарактеризовані як „формалізовані” й „масові”. Під формалізацією в цьому випадку розуміється ступінь спрямованості методики на фіксацію строгого певного набору аналізованих змінних і їхній кількісний вимір. Характерна риса формалізованих методичних інструментів полягає в тому, що в них досліджувані змінні задані дослідником заздалегідь. Зміна цього набору змінних у ході дослідження, тобто «підстроювання» інструментарію, є неможливим. До числа формалізованих кількісних методів соціологічного дослідження відносяться анкетування, стандартизоване інтерв'ю структуроване спостереження, контент-аналіз тощо.

На противагу кількісним, якісні (неформалізовані) методи орієнтовані не на масовий збір даних, а на досягнення поглибленого розуміння досліджуваних соціальних явищ. Відсутність формалізації унеможливорює масове обстеження об'єктів, у результаті чого число одиниць спостереження часто зводиться до мінімуму. Відмова від широти охоплення компенсується «глибиною» дослідження, тобто детальним вивченням соціального явища в його цілісності й безпосередньому взаємозв'язку з іншими явищами. До числа неформалізованих методів відносяться: включене неструктуроване спостереження, індивідуальне глибинне інтерв'ю й фокус-групи, так званій „традиційний” аналіз текстів, вивчення особистих документів (автобіографій, листів й ін.) тощо [3, с. 5-6].

Хоча, з інтуїтивної точки зору, зрозуміло, що названі групи методів взаємно доповнюють один одного, в історії соціології питання про характер цього взаємодоповнення часто ставав ареною гострої ідейної боротьби. Як приклад можна вказати класичну роботу У. Томаса й Ф. Знанецького „Польський селянин у Європі й Америці”, що базувалася на матеріалах листів і щоденників, після виходу у світ була піддана гострій критиці за її „ненауковість”.

Історично кількісна і якісна традиції в соціальних науках частково співіснували у вигляді доповнюючих один одного груп дослідницьких методів, а частково перебували в стані „теоретичного конфлікту”. Порівняльна популярність і наукова значимість названих методів із часу їхнього виникнення не були постійними, скоріше вони були піддані коливанням на зразок маятника. Безпосередньою причиною цих коливань

часто виступали значимі наукові успіхи, досягнуті в рамках тієї або іншої дослідницької традиції. [4, с. 81-83].

Сьогодні можна виділити щонайменше чотири позиції соціологів по проблемі співвідношення кількісного і якісного підходів.

Перша – радикальна, поділяється перш за все методологами З. Бауманом, Ж. Габриумом, Дж. Холсейном та ін. Вона полягає в тому, що ці дві соціології, „взаємспіввідношення” яких створюють прірву, яка розділяє законодавчий і інтерпретативний розум, не можливо примирити.

Законодавчий розум тут – методологія класичного соціологічного дослідження, в рамках якої дослідник творить закон, єдино вірну істину для всіх інших людей. Інтерпретативний розум – методологія якісного дослідження, де в режимі діалогу на рівних народжується множина суджень соціальної реальності.

У найбільш радикальній версії в рамках цієї позиції вважається, що поряд з „повільним розпадом модерністського проекту” повинна піти з сцени класична соціологія (законодавчий розум), як помилкова, застаріла, звільняючи місце якісній соціології (інтерпретативному розуму). Тут співвідношення між цими соціологіями – відносини історичної послідовності [9, с.140].

Друга позиція – екзистенціалістська, полягає в тому, що кожна з цих парадигм має свій спектр пізнавальних можливостей, свої переваги і недоліки, і тому не може бути оцінена за шкалою „краща-гірша”. Основний пафос такої позиції в тому, що „не існує критеріїв, які б дозволили остаточно довести перевагу” одного підходу над іншим.

Третя позиція – прагматична, є в певній мірі продовженням другої і підтримується перш за все тими соціологами, які мають значний досвід емпіричних досліджень. У західній соціології це - Д. Сільверман, К. Панч, К. Ріссман і ін., в російській соціології – О.М. Маслова, Ю.Н. Толстова і ін. Вона полягає в тому, що кожна з цих парадигм має свою зону «релевантності», тобто область досліджуваних завдань, де використання конкретного підходу є найбільш ефективним або може бути єдино можливим. Вибір того чи іншого методу вибирає сам дослідник, керуючись цілями і завданнями свого дослідного проекту.

Якісний підхід в найбільшій мірі відповідає такій дослідницькій ситуації, коли:

- вивчається маловивчене або зовсім нове, невивчене явище, тобто коли відсутній його теоретичний опис або дослідника не влаштовує наявне;
- необхідно вивчити соціальну динаміку об'єкта у часі;
- необхідно вивчити унікальне явище в його цілісності і неповторності;
- необхідно дати „слово” прихованим соціальним групам.

Четверта позиція – вузько емпірична, зводиться до того, що розбіжності між якісними і кількісними не настільки ж і великі: соціологи здавна використовують найрізноманітніші методи.

Найбільш популярна в соціологічному співтоваристві сьогодні – прагматична позиція. Прихильники такої точки зору вважають, що застосовувати до окремо взятого дослідження можна два підходи – кількісний і якісний, якщо це обумовлюється цілями і завданнями дослідницького проекту [4, с. 353].

Кількісна, або позитивістська методологія визнає за кількісними методами безумовний пріоритет, вважаючи їх (і тільки їх) достовірними й доказовими. Дана традиція опирається на комплекс уявлень, що розглядають формування концепцій як детерміновану індуктивну процедуру сходження від фактів до узагальнюючої теорії. Орієнтація позитивістської методології на кількісні методи дослідження впливає з уявлень про необхідність чіткої фіксації досліджуваних „фактів”.

Правомірність використання якісних методів у рамках кількісного підходу дозволяється, але, так би мовити, на допоміжних засадах. У методичних описах, зроблених з позицій кількісного підходу, постійно підкреслюється, що наукові дані, отримані за допомогою таких методів, є попередніми, недостовірними й т.п. Зрозуміло, подібні твердження мають певні аргументи, однак накопичений досвід емпіричної роботи показує, що ці обґрунтування в багатьох відношеннях є недостатньо глибокими.

Особливо виділимо, що для проведення якісного дослідження досить невеликого числа респондентів, його вибірка не базується на основі теорії імовірності й статистичних відомостях. Якісна соціологія сформувалася порівняно недавно і досить терпимо ставиться до різних дослідницьких методів і стратегій: їх у наш час можна нарахувати більше 40 видів.

У світовій соціології сьогодні існує цілий ряд емпіричних досліджень, що являють собою поєднання кількісного і якісного підходів на різних етапах одного дослідження. Частіше за все на першому етапі використовується якісна методологія, а на другому – традиційна, класична, з відповідними процедурами. При цьому, на першому якісному етапі дослідних охоплює явище як цілісність. На другому, кількісному етапі, як правило, визначається міра вираженості дослідженого, описаного явища на попередньому етапі. Слід зазначити, що якісний підхід тут має самостійне значення: в його рамках вже відтворено знання, що має інтерес для дослідника [3, с.359].

Практично всі підручники по емпіричній соціології, включаючи й ті, що написані з позитивістських позицій, містять у собі положення про те, що кількісні і якісні методи дослідження пов'язані один з одним за принципом функціональної додатковості. Однак цей принцип часто трактується спрощено. У рамках кількісного підходу прийнято вважати, що якісні методи викликають найбільші сумніви в їхній вірогідності, тоді як кількісні методи формують кістяк достовірного наукового знання. З позицій якісного підходу це уявлення має потребу в істотних корективах.

Прихильники кількісного підходу критикують якісні методи за суб'єктивізм і низьку вірогідність. Прикладом такої критики можна навести висловлювання Е. Ноель, автора відомого підручника щодо проведення масових опитувань. «Учені, які запровадили метод опитування в Німеччині в 30-і роки, думали, що інтерв'ю має якнайбільше бути подібним до звичайної бесіди. Відповідно до Нюрнберзької школи по вивченню споживання, що з 1934 року проводили в Німеччині опитування, висловили бажанням, щоб кореспондентки з метою одержання достовірних відомостей опитували своїх знайомих і щоб ці інтерв'ю проходили у вигляді невимушеної бесіди, без заготовленого аркуша, по можливості в такій формі, щоб опитувані не усвідомлювали, що їх опитують. Учені припускали, що таким способом будуть отримані найбільш достовірні відомості, повідомлені з найбільшою відвертістю. Таке припущення не підтвердилося» [11, с. 50-51]. Далі Е. Ноель, спираючись на цей приклад, вказує на те,

якщо кілька дослідників спробують вивчити одну і ту ж проблему методом вільного інтерв'ю, то, швидше за все, всі вони прийдуть до різних висновків, і справжня картина в підсумку залишиться невідомою.

Відомий соціальний психолог і методолог Д. Кемпбелл вказує, що якісні методики, поряд з можливостями кількісної перевірки результатів, володіють і внутрішніми механізмами достовірності. У дослідженні окремих випадків, проведених „пильним” соціальним дослідником, теорія, що він створює для пояснення основної проблеми, породжує пророкування й очікування щодо великої кількості інших аспектів спостережуваної ним культури. Тому він не приймає теорію доти, доки більшість таких очікувань теж не одержить підтвердження. На відміну від статистичної перевірки дослідник, що працює якісними методами, перевіряє ще раз свою теорію за допомогою ступенів волі, утворених численними наслідками, що існують у будь-якій логічно впорядкованій теорії [12, с. 264].

Усупереч поширеній думці, що недостовірні якісні подання повинні перевірятися достовірними кількісними даними, Кемпбелл вказує на те, що в реальній науковій практиці постійно відбувається й зворотний повторний огляд кількісних результатів якісними теоріями: „Там, де якісні оцінки заходять у суперечність із кількісними результатами, останні варто брати під сумнів, поки не будуть зрозумілі причини розбіжності. Кількісні результати можуть бути настільки ж мало застраховані від помилок, як і якісні, тому я настійно рекомендую обидва підходи як такі, що взаємно доповнюють засоби перехресної надійності. Неадекватність кількісних даних часто виявляється лише завдяки якісному знанню” [12, с. 282].

У кількісних та якісних дослідженнях відправним пунктом є проблемна ситуація. Але якщо в кількісному підході дослідник виходить у поле „озброєний” концепціями, гіпотезами й вимірювальними інструментами, маючи намір з їхньою допомогою „навести порядок” у розрізненій масі об'єктів і подій, то, обираючи якісну методологію, він відправляється в експедицію „не озброєним”, але підготовлений своїм попереднім соціальним досвідом, попередніми знаннями за даного кола проблем, „з відкритими очима й нагостреними вухами”, з наміром розпізнати, що ж відбувається в дійсності й піддати реальність теоретичному аналізу.

Кількісні і якісні методологічні підходи не слід розуміти так, що в рамках першого використовуються тільки кількісні, а в рамках другого - тільки якісні методи дослідження [10, с.59]. Вище докладно говорилося про те, що названі підходи являють собою, за суттю, певні світоглядні системи, у рамках яких формуються уявлення про пізнавальні функції методів і про пріоритети їхньої значимості для наукового процесу. Дослідження, в якому використовуються якісні методи, дають можливість зрозуміти і вивчити установки, вірування, причини поведінки людей, їхні щоденні практики тощо. Вони спрямовані не на виміри кількісних параметрів досліджуваних явищ (це прерогатива кількісних, «твердих», досліджень), а на пізнання їхньої якості. Якщо за допомогою кількісних методів, у першу чергу, з'ясовуються відповіді на питання „хто і як відповідає”, „як часто”, то при використанні якісних – „що означають відповіді”, „чому так відповідають”, тобто прагнуть до адекватного розуміння суті, яку людина вкладає в різні судження й дії.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що на рівні емпіричної проблематики спостерігається зближення кількісних й якісних підходів, причому для більшості

вітчизняних соціологів питома вага тих або інших методів визначається насамперед цілями і завданнями дослідження й особливостями досліджуваної ними соціальної реальності. Отже, на сучасному етапі розвитку соціологічної теорії можна говорити про можливість поєднання якісних і кількісних підходів в одному окремо взятому дослідженні. Наша прагматична позиція полягає в тому, що стосовно соціологічного аналізу соціально-стратифікаційних утворень на регіональному рівні, можливим є поєднання двох підходів – кількісного і якісного, адже це обумовлено цілями і завданнями дослідницького проекту. Соціологічна практика свідчить, що можливими є щонайменше два види поєднання якісного і кількісного підходів: паралельно і послідовно, на різних етапах соціологічного дослідження [4, с.357]. У подальшому в рамках даного дослідницького проекту планується послідовне використання кількісних і якісних методів, що дасть можливість вивчити соціальний об'єкт у динаміці та відслідковувати ті соціальні зміни, що відбулися у стратифікаційній структурі регіону.

За допомогою кількісних методів ми визначатимемо позицію індивідів у владному, економічному, соціальному, культурному та символічному полі соціального простору. Застосовуючи процедури кластерного аналізу, зможемо виділити статистично значущі страти, прошарки у соціальній структурі регіону. Щоб методологія, побудована на теорії «подвійності структури», мала завершений вигляд, потрібно дослідити ще й діяльнісний аспект. А саме, як агенти, що знаходяться в певних об'єктивних соціальних позиціях, конструюють сприйняття соціального світу і відповідно до цього будують свої соціальні практики та оцінюють практики інших акторів. Тобто, потрібно проаналізувати рівень габітулізації агентів (за П.Бурдьє), що входитимуть у виділені об'єктивні прошарки суспільства. А це буде можливим завдяки використанню якісних методів дослідження, що дасть можливість більш ґрунтовно, глибше проаналізувати стилізовані практики агентів кожної виділеної страти.

Методологічні та емпіричні пошуки, на нашу думку, щодо виділення об'єктивних прошарків (за допомогою кількісних методів) у сучасному українському соціумі з їх глибинним вивченням (використання якісних методів) є надзвичайно важливим завданням для дослідників-соціологів. Це дасть змогу вивчити та проаналізувати соціальні процеси, що впливають на зміну соціальної структури українського суспільства. Актуальними залишаються перспективи та джерела формування середнього класу в Україні. Аналіз стилізованих практик тих чи інших об'єктивно виділених страт, дасть змогу визначити потенційні можливості щодо їхнього входження до середнього класу. Різнобічна інформація про соціальну структуру суспільства може бути основою при впровадженні та реалізації найрізноманітніших напрямків соціальної політики держави.

Література

1. Григорьев С.И., Растов Ю.Е. Начала современной социологии. – М.: «Издательство МАгистр», 1999. – 248с.
2. Семенова В.В. Качественные методы в социологии // Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М., 1998. – С. 396 - 407.

3. Белановский С.А. Глубокое интервью: Учебное пособие. – М.: Николо-Медиа, 2001. – 320 с.
4. Готлиб А.С. Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы. – М.:Флинта: МПСИ, 2005. – 384 с.
5. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 204 с.
6. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
7. Томпсон Д.Л., Пристли Д. Социология: Вводный курс/ Пер. с англ. – М.: ООО „Фирма Издательство АСТ”, Львов: „Инициатива”, 1998. – 496 с.
8. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: „Добросвет”, „Книжный дом „Университет”, 1998 – 596 с.
9. Капитонов Э.А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 186с.
10. Демин А.Н. О совмещении количественного и качественного подходов в исследовательском цикле // Социология - 4М. - 2000. Т. 11. – С. 56-68.
11. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии. / Пер. с нем. М.: Прогресс, 1978. - 234с.
12. Кемпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. / Пер. с англ. – М.: прогресс, 1980. – 400 с.

5.3. Специфіка соціально – стратифікаційних утворень на регіональному рівні.

Сучасні процеси трансформації пострадянських країн супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових прошарків, груп, класів, зміною місця у стратифікаційній системі вже існуючих, зумовлюють формування нових статусно-рольових відносин індивідів, маргіналізацію та зміну соціальної самоідентифікації. Даний процес, як зазначають соціологи, «характеризується крайньою нестійкістю як на рівні процесів, що відбуваються в соціальних групах і між ними, так і на рівні усвідомлення особистістю свого місця в системі суспільної ієрархії» [1, с.12]. Колишня радянська інтелігенція, яка за мірками західного суспільства, мала б перспективи стати середнім класом, за своїм матеріальним становищем опинилася на нижчих щаблях економічної ієрархії, при цьому не змінила своїх соціально-професійних статусів та не перестала бути носієм культурного капіталу. Для багатьох індивідів характерним є розрив між «уявною» і «реальною» належністю до соціальної спільноти. [2, с.44]. За даними Інституту соціології НАН України в 1998 – 1999 роках більше 70% населення країни відчували повну або часткову соціальну непотрібність, більше третини були невдоволені своєю соціальною віддачею.[3, с.292]

У суспільствах перехідного типу весь простір соціальної стратифікації визначається практично одним показником, а саме матеріальним (капітал, дохід, власність) при різкому зменшенні компенсаторних функцій інших критеріїв соціальної диференціації. Ось чому стратифікаційні процеси, що відбуваються сьогодні сприяють не інтеграції суспільства, посиленню солідарності, а збільшенню поляризації і соціальної нерівності, аномії. Суттєва трансформація соціальної структури потребує системного перетворення інститутів власності і влади, а для цього потрібен певний час.

Процес формування нової соціальної структури, її складу йде трьома шляхами, в основі яких лежать базові зміни форм власності:

- виникнення нових соціальних спільнот на основі плюралізації форм власності: це специфічні прошарки найманих робітників і інженерно-технічних працівників, що зайняті в напівдержавному і приватному секторах економіки по трудових угодах чи постійно за договорами найму, працівники змішаних підприємств і організацій за участі іноземного капіталу і т.д.
- трансформація державної форми власності і зміна на цій основі розміщення традиційних класово-групових спільнот і їх границь, кількісно-якісних характеристик, виникнення пограничних і маргінальних прошарків і т.д.
- з'являються прошарки-страти на основі взаємодії різноманітних форм власності: менеджери – новий управлінський прошарок нова еліта, середні прошарки, безробітні і т.д.

Ці прошарки знаходяться на різних рівнях свого “дозрівання”. Одні, як, наприклад, еліта, завдяки стійким традиціям колишнього комуністичного буття, легалізувалась досить швидко, зберігаючи привілеї та владу. Що стосується менеджерів, то, хоча вони відносяться до середніх прошарків, але в великій мірі є автономними. Тому необхідно проводити певну різницю між ними та іншими

групами, що складають середні прошарки (інженерами, висококваліфікованими робітниками, представниками різних груп спеціалістів). Останні ще далекі від того, щоб стати інтегрованою групою середніх прошарків [4, с.80-81].

Відділення позицій (статусів) від систем винагороди, незавершеність процесу дроблення і присвоєння власності й політичної влади зумовлюють можливість і навіть необхідність розпаду обов'язкової для функціонально залежних систем ідентичності індивідів і позицій, їхню взаємну диференціацію чи навіть відчуження і відторгнення. Утворився розрив між "уявною" та "реальною" належністю до верстви чи групи. (Цей процес зачепив, певна річ, не всіх, але дуже багатьох). "Уявна" належність, пов'язана з попереднім життєвим досвідом, освітою, професійною кар'єрою, поставлена під сумнів наявними умовами і не підтверджується "значущими іншими". Належність (до позиції, статусу, організації) і участь — віднині більше не те саме. За відсутності систем винагороди належність поставлено під сумнів, отже, зникла і жорстка обов'язковість участі, контроль за якою заздалегідь приречений на неефективність. Інакше кажучи, оскільки ресурси ідентифікації виявилися недосяжними і невизначеними, значна частина простору ідентифікаційних практик перетворилася на "проблемний простір". І в особистісному, і в соціальному аспектах питання ідентифікації стали центральними для структури суспільства.

Неможливість використання ідентифікаційних схем, які склалися на основі здобутої раніше професійної освіти та досвіду практичної діяльності, призводить до уніфікації практик самоідентифікації. Індивіди, що живуть у різних населених пунктах і мають різні рівні освіти й компетентності, починають дедалі подібнішим чином локалізувати себе у стратифікованому соціальному просторі [5, с. 223].

"Поле" престижу в Україні теж зазнає значних змін, головне за рахунок втрати чітких критеріїв "вимірювання" престижу певних видів діяльності. Деякі автори зазначають, що українське суспільство поступово перетворюється в суспільство депрестижоване, в якому престиж (а разом з ним і репутація) стає чимось вкрай незначним, він практично не регулює поведінку індивідів. Домінуючою в просторі престижу є тенденція до наростання однорідності. Проте вважається, що дефіцит, що гостро відчувається "новими багатими" – це дефіцит авторитету і поваги в суспільстві, твердого ціннісного підтвердження легітимності власного існування в якості повноцінного соціального прошарку [6, с. 75].

На сьогодні в дослідженнях соціальної структури переважають стратифікаційні моделі на основі багатомірного ієрархічного підходу з використанням таких критеріїв, як матеріальне становище і дохід, освіта, позиція в владній структурі (power), соціальний статус і самоідентифікація, тобто, комбінація об'єктивних та суб'єктивних (соціально-психологічних) критеріїв. Кількісне і якісне вимірювання об'єктивних і суб'єктивних показників дуже важливе, так як такі "одномірні" зрізи мають велике значення при дослідженні конкретних процесів диференціації і нерівності.

У суспільстві, що трансформується втрачають своє всезагальне значення традиційні критерії соціальної стратифікації, тому використовуються різноманітні стратифікаційні шкали або їх комбінації в залежності від цілей дослідження. Крім цього, існують різноманітні системи координат нового соціального простору, які

“сконструювали” для себе індивіди і соціальні групи для цілей життєзабезпечення та діяльності. Традиційні ж об'єктивні критерії (дохід, рівень освіти) не завжди дають об'єктивну картину стратифікації в суспільстві, що трансформується, так як реальні процеси, особливо пов'язані з отриманням доходів, свідомо спотворюються і спостерігається масове ухилення від сплати податків, приховування доходів, низькі зарплати на найбільш престижних державних посадах, що суттєво впливає на вивчення дійсної статусної ієрархії. Тоді в якості додаткових критеріїв слід використовувати самооцінку соціального і матеріального стану, соціальне самопочуття індивідів, так як суб'єктивне сприйняття індивідом і групою свого розміщення в ієрархії суспільного життя є достатньо важливим.

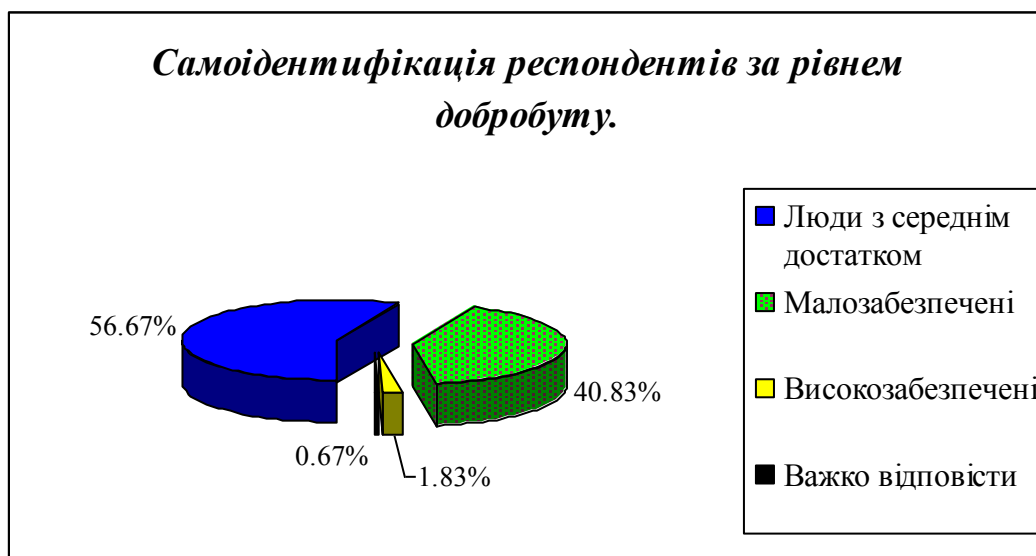
Розглянемо результати соціологічних досліджень, що проводились у м. Львові у 2001 та 2002 роках, і були присвячені проблемам соціальної стратифікації населення.* Аналіз узагальнених результатів дає підстави робити висновки про формування та трансформацію соціальної стратифікаційної структури населення міста, про наявність певних стратифікаційних груп, тощо.

Розглянемо загальні аспекти стратифікації українського суспільства. Як вже зазначалось одним з головних і визначальних є економічний стратифікаційний фактор, тому вивчення економічної стратифікаційної структури є дуже важливим, в межах нашого опитування респондентам пропонувалось вказати свій особистий середньомісячний дохід. Проаналізувавши ці дані, можна стверджувати, що гіпотеза про біполярність українського соціуму за економічним стратифікаційним критерієм підтверджується. Більшу частку населення м. Львова слід вважати бідною. Так, 28,5% отримують кошти, які в сучасних умовах можна назвати доходом нижче середнього (351-600 грн.). І зовсім мало індивідів, що заробляють таку кількість грошей, яку в сьогоднішній ситуації можна вважати середнім і високим доходом: 5,8% (601-999) і 3,6% (більше 1000грн.) відповідно. Щодо джерел доходів населення міста, то найбільшу частку займають: зарплата (62,7%), випадкові разові заробітки (22,7%), допомога близьких людей (26,5%), пенсія (11,5%) тощо.

Співставимо економічну стратифікацію за об'єктивним критерієм з стратифікацією за суб'єктивним економічним критерієм. На прохання оцінити своє матеріальне становище, рівень своєї забезпеченості більша половина опитаних ідентифікувала себе як людей із середнім достатком – 56,7%. Значна кількість респондентів вважають себе малозабезпеченими – 40,8%, і лише 1,8% відносять себе до високозабезпечених (див. діаграма 1.)

Діаграма 1.

* Дослідження проводилось методом анкетування. Обсяг вибіркової сукупності становив 600 осіб працездатного віку. Тип вибіркової сукупності – імовірнісна вибірка, з багатоступеневим відбором респондентів. Вибірка є репрезентативною, помилка репрезентативності складає $\pm 3\%$. Інформацію отриману в ході дослідження оброблено на ПЕОМ за допомогою пакетів прикладних програм OCA та SPSS 10.0.

Отже, “реальна” економічна стратифікаційна структура населення і суб’єктивна не зовсім співпадають. У суб’єктивних оцінках більшість все ж таки тяжіє до середини соціальної структури.

Оцінка респондентами матеріального становища своєї сім’ї є більш близькою до об’єктивних показників. Так, 41,5% опитаних усі гроші витрачають на продукти і купівлю необхідних недорогих речей, 29,1% вважають, що в основному коштів їм вистачає, але придбання товарів тривалого користування, таких як телевізор, холодильник, меблі тощо для них має певні труднощі; 18,5% грошей вистачає лише на найнеобхідніші продукти. Придбати практично все, що захочуть можуть 2,2%, а у 8,5% труднощі виникають лише з придбанням таких товарів, як автомобіль чи квартира.

Отже, матеріальне становище сімей в українському суспільстві доволі низьке в самооцінці самих респондентів, і загалом співпадає з об’єктивними показниками (особливо на верхніх щаблях економічної стратифікаційної структури), хоча і спостерігається дещо більша частка “середньої” групи.

Ще одним завданням нашого дослідження, було вивчення самоідентифікації населення в уявній соціальній ієрархії. Респондентам пропонувалося розмістити себе на одній із “сходинок” суспільної ієрархії у 1990 році та в 2002 (всього сходинок 9: 1 – найнижча, 9 - найвища).

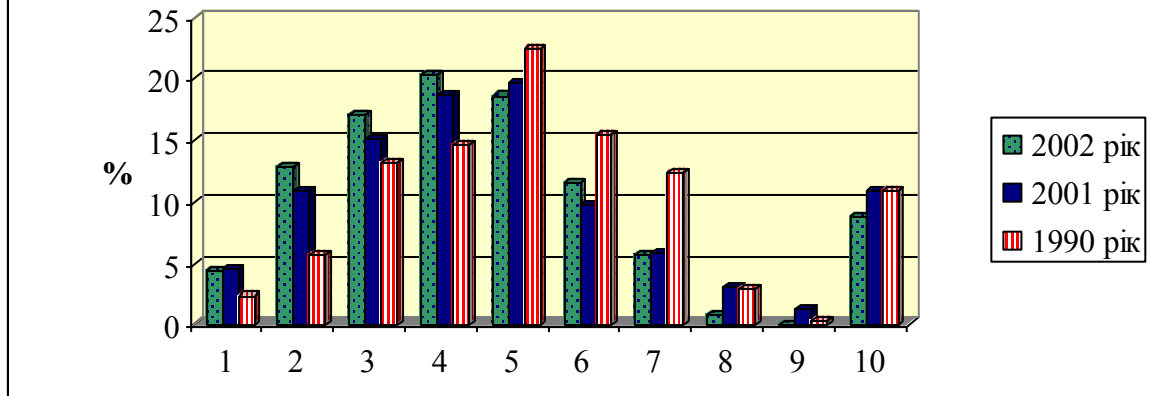
Отже, в 2002 році більшість респондентів розмістили себе в центрі і ближче до центру суспільної ієрархії. Найбільше – 20,3% розмістили себе на 4-тій сходинці. На 3-й сходинці себе бачить 17,1%, а на 2-й – 12,9%. На п’ятому і шостому щаблях ідентифікували себе 18,6% і 11,6% львів’ян відповідно. Показово, що ніхто з опитуваних не поставив себе на найвищу, 9-ту сходинку “соціальних сходів”.

Спробуємо проаналізувати динаміку самоідентифікації населення в уявній суспільній ієрархії (в 2001р. у Львові було проведено соціологічне дослідження за однотипною, співмірною вибіркою, у інструментарії якого містилося аналогічне запитання). Будемо простежувати динаміку на протязі 1990, 2001 та 2002 років (див. діаграму 2.)*

Діаграма 2.

* Позиція 10 в діаграмі ілюструє кількість респондентів, які не визначилися з місцем на соціальній “драбині”

Самоідентифікація респондентів на "сходах соціальної драбини".

Зміни відбуваються на кожній з “сходинок” суспільної ієрархії. Простежується значне збільшення з року в рік індивідів, що локалізують себе на нижніх чотирьох сходинках. Так, наприклад, на 2-гу сходинку в 1990 році себе поставили 5,7% львів’ян, а в 2001 і 2002 році вже 10,9% та 12,9% відповідно; на 3-й сходинці в 1990 році було 13,2%, в 2001 – 15,1%, а в 2002 – 17,9%; на 4-й зростання йшло від 14,5% в 1990 році, до 18,6% в 2001 році, і до 20,3% в 2002 році. Починаючи з 5-тої сходинки, динаміка набуває протилежного напрямку – спостерігається зменшення кількості людей, що ідентифікують себе з середнім і вищими щаблями суспільства. Зокрема, суттєвого “банкрутства” зазнала 7-ма сходинка: 1990 рік – 12,4%, 2001 рік – 5,9%, 2002 рік – 5,7%. Восьма сходинка характеризується значними втратами за останній рік з 3,1% в 2001 році до 0,8% в 2002 році.

Простежимо залежність самоідентифікації респондентів в суспільній ієрархії з рівнем доходу. Отже, на першій сходинці більшість представників має дохід в межах до 150 грн. (56,0%) і 150-350 грн. (40,0%). На другій сходинці практично аналогічна ситуація. На третій сходинці збільшується частка тих, хто отримує дохід в розмірі 351-600 грн., таких тут 25,74%. Четверта і п’ята сходинки включають приблизно такі ж пропорції індивідів, що різняться величиною доходів (у більшості межа особистого доходу – 600 грн.). Шоста сходинка характеризується значним збільшенням частки людей, дохід яких слід вважати середнім (11,6 % львів’ян на цій сходинці має дохід 601-999 грн.), а сьома - частка тих, кого можна вважати заможними (19,4% вказали на дохід більше 1000 грн.).

Тепер розглянемо склад представників “суспільних сходів” за їх місцем у владній ієрархії, за владним статусом. Показово, що на чотирьох найнижчих позиціях найбільша частка - це економічно незайняті категорії населення. На першій, другій і четвертій сходинках їх у майже рівних пропорціях доповнюють висококваліфіковані спеціалісти та індивіди, які в владній ієрархії є підлеглими (робітниками). Найбільша частка допоміжного і обслуговуючого персоналу в складі третьої сходинки – 21,6%. Шоста сходинка майже в рівній мірі включає представників всіх щаблів владної ієрархії, а на сьомій і восьмій переважають керівники – 26,5% та 60,0% відповідно.

Значних змін зазнала стратифікація суспільства і в просторі престижу. Взагалі, можна сказати, що стратифікація за критерієм престижу характеризується певною хаотичністю, що, на мою думку, пов'язано з втратою індивідами ідентифікації та ідентичності, про яку говорить в своїй роботі Макеев С.А. [6]

Так, на кожній поділці шкали престижу себе поставили представники найрізноманітніших владно-статусних груп. *Наприклад, на 4 свій престиж за 5-ти бальною шкалою оцінюють наступні владно-статусні групи: керівники підприємств та організацій їх підрозділів – 13,64%, висококваліфіковані спеціалісти – 30%, допоміжний та обслуговуючий персонал – 12,73%, кваліфіковані та некваліфіковані робітники (підлеглі) – 18,18%, економічно незайняті – 25,45%. Подібна ситуація і на інших щаблях шкали престижу. Тобто, можна зробити висновок, що стратифікація за рівнем престижу і поваги у суспільстві є ще досить розмитою, і її на даному етапі розвитку нашого суспільства не доцільно включати як критерій стратифікації при вивченні соціальної структури, виділені страт тощо.

Одним із основних завдань у рамках аналізу багатовимірного простору нерівності було також виділення основних стратифікаційних груп населення міста в сучасних умовах. Для виділення цих груп, ми припускаємо, що соціальну стратифікацію можна розглядати як нерівномірне розміщення індивідів у так званому “просторі нерівності”. Простір нерівності - це n-вимірний простір, кожна вісь якого відображає певний вид нерівності, що існує в суспільстві. Близькість розміщення індивідів в такому просторі означає їх належність до однієї стратифікаційної групи.

За результатами досліджень проведених соціологічною лабораторією кафедри соціології ЛНУ імені Івана Франка в 2002 та 2003 році, у стратифікаційній структурі населення міста Львова було виділено вісім сталих прошарків (страт) за допомогою кількісних методів.² Спроба виділення прошарків здійснювалось на основі багатовимірної теорії стратифікації П. Бурдьє, з використанням ієрархічного кластерного аналізу. Позиціонування респондентів здійснювалось у трьохвимірному просторі нерівності: „освіта” – „рівень владних повноважень” – „дохід” (див Таб.1.).

Таблиця 1

Стратифікаційні прошарки населення м. Львова

Стратифікаційні прошарки	Владний індекс (power)	Освітній індекс	Доходний індекс	Загальний стратифікаційний індекс	Частка прошарку в структурі населення м. Львова, в %
2002 рік					
1). "Вищий та середній класичний прошарки"	4,4	3,9	4,4	4,2	6,5
2). "Спеціалісти"	4,1	4	2,4	3,5	24
3). "Малі підприємці та керівники"	5	2,8	2,4	3,4	1,9
4). "Багаті кваліфіковані робітники"	1,7	3,1	5	3,3	1,2

* Запитання в анкеті звучало: “Оцініть за 5-ти бальною шкалою престиж Вашого типу діяльності”, де 1 – зовсім непрестижний, 5- дуже престижний тип.

² Дослідження проводилось методом анкетування. Обсяг вибіркової сукупності становив 600 осіб працездатного віку. Тип вибірки – імовірна вибірка з багатоступеневим відбором респондентів. Помилка репрезентативності $\pm 3\%$. Інформація опрацьована за допомогою ППП ОСА.SPSS11.0 та MS Excel

5) "Український середній прошарок"	3,3	2,9	3	3,1	4,9
6). "Не адаптовані спеціалісти"	1,7	3,6	2,7	2,7	11,2
7). "Базовий прошарок"	1,9	2,4	2,4	2,3	24,5
8). "Нижчий прошарок"	1	2,8	1,2	1,7	25,8
2003 рік					
1). "Вищий та середній класичний прошарки"	4,4	4	4,2	4,2	9,1
2). "Спеціалісти"	4,2	4	2,5	3,6	23,4
3). "Багаті кваліфіковані робітники"	1,6	2,8	4,4	2,9	2,4
4). "Базовий прошарок"	2,5	3	2,3	2,6	21
5). "Не адаптовані спеціалісти"	1,1	4	1,4	2,2	17,8
6). "Нижчий прошарок"	1	2,3	1,3	1,5	26,4

Отже, ми оперували трьохвимірним “простором нерівності”, осями якого були такі об’єктивні критерії: особистий середньомісячний дохід, владний статус (power) та рівень освіти. Респонденти визначали своє місце на кожній з осей даного “простору нерівності” на запропонованій 5-ти ступеневій шкалі :³

Виділення основних стратифікаційних груп за результатами опитування здійснювалось за допомогою кластерного аналізу, суть якого полягає в тому, що в якості попередньо заданих змінних формуються групи випадків. Під випадками розуміються окремі особистості (респонденти), або будь-які інші об’єкти. Члени однієї групи (одного кластеру) повинні володіти подібними проявами змінних, а члени різних груп – різними. За допомогою кластерного аналізу здійснюється групування випадків за близькістю розміщення в n-вимірному просторі (де кожна вісь задає певну змінну). Для визначення відстані між двома точками x і y в будь-

якому n-вимірному просторі використовується формула Евкліда: $\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2}$ [7,с.385].

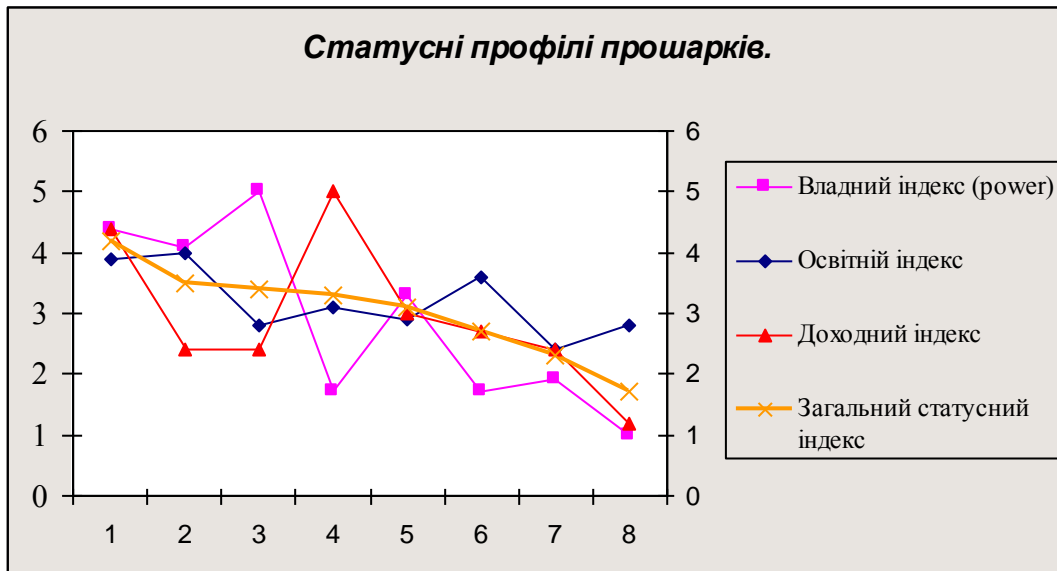
У результаті такого аналізу було виділено у 2002 році вісім основних кластерів (стратифікаційних груп). Кожному кластеру по кожній змінній “простору нерівності” був визначений середній показник (індекс), а шляхом обчислення з них середнього арифметичного визначений інтегрований стратифікаційний індекс для кожного кластеру, по якому отримані стратифікаційні групи були вибудовані в ієрархію (див. діаграму 1).

Діаграма 1.

³ **Владний індекс (адміністративна влада):** 1. економічно незайняте населення (пенсіонери, безробітні, студенти, учні, непрацездатні тощо); 2. кваліфіковані і некваліфіковані робітники (підлегли); 3. допоміжний та обслуговуючий персонал (помічники, секретарі, технологи тощо); 4. висококваліфіковані спеціалісти з вищою освітою ; 5. керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділів), підприємець в сфері виробництва, торгівлі тощо

Освіта: 1. неповна середня; 2. загальна середня; 3. професійно-технічна, середня спеціальна; 4. незакінчена вища, вища; 5. вчений ступінь

Особистий середньомісячний дохід: 1. менше 150 грн.; 2. 151-350; 3. 351-600; 4. 601-999; 5. 1000 грн. і більше

Двофакторний аналіз дав можливість обґрунтувати соціальний портрет кожного виділеного прошарку у 2003 році на регіональному рівні. При цьому враховувалися такі суб'єктивні критерії: як самоідентифікація індивідів на соціальній «драбині» у 1990 та 2003 роках, що дало підстави відстежити висхідну та низхідну мобільність різними прошарками на протязі більше, ніж 10 років; суб'єктивна оцінка матеріального і майнового становища; самооцінка престижу роду діяльності; соціальне самопочуття кожного з виділених соціальних прошарків. Окрім цього проаналізовано вікові та гендерні відмінності кожної виділеної страти.

Охарактеризуємо соціальний портрет одного з найбільш чисельних в регіоні стратифікаційного прошарку (24% у 2002 р., 23,4% у 2003 р.), який ми назвали «спеціалісти», оскільки до нього потрапили, за результатами кластерного аналізу, в основному спеціалісти технічного та спеціалісти гуманітарного профілю.

Кістяком стратифікаційної групи «спеціалісти» є індивіди, які у сфері розподілу влади ідентифікували себе як висококваліфіковані спеціалісти (82,3%). За типом діяльності це досить різноманітна група: 32,6% - спеціалісти технічного профілю, 24,1% - спеціалісти гуманітарного профілю, 14,9% - керівники підрозділів господарюючих об'єктів, 5,7% - службовці держапарату, політики, 3,5% - керівники підприємств, організацій, 4,2% - підприємці тощо. Практично всі представники страти мають вищу освіту - 90,8%, а 5% - вчений ступінь і 4,3% - середню спеціальну освіту. Особистий дохід коливається в межах 150-350 грн. (51,1%), 351-600 грн. (44,0%) в місяць. Майже всі мають постійну роботу і лише 2,1% - офіційну тимчасову роботу, а 1,4% вказали ще на випадкові разові заробітки. Дана група характеризується найбільшою часткою людей, у порівнянні з іншими групами, які вказали, що основним джерелом доходу є заробітна плата на основному місці праці – 95,0%, хоча для них є характерні різні джерела отримання доходів.

Оцінюючи суб'єктивно своє матеріальне становище, «спеціалісти» відносять себе в основному (64,3%) до людей з середнім достатком, а 35,0% до малозабезпечених. Сімейний дохід в основному покриває лише первинні, вітальні потреби, проте є близьким до середнього, особливо в сучасних умовах. У власності дана страта має в основному квартиру – 70,9%, землю (дачну ділянку) – 44,0%, автомобіль – 29,8%, будинок – 27,0%.

У даному прошарку зосереджена найбільша частка людей, які ідентифікують себе з інтелігенцією (83,0%), тоді як у першому прошарку «вищий та класичний середній» вони складають - 76,3%. Соціальне самопочуття даної групи, як і попередньої також невизначене і досить неоднозначне. Переважаючими тут є настрої оптимізму – 41,8%, занепокоєння і тривоги – 40,4%, гніву та обурення – 32,6%. Щодо самоідентифікації в соціальній ієрархії, то більшість себе ставить в центрі чи ближче до нього. У порівнянні з 1990 роком чіткої динаміки не простежується, окрім незначного зменшення індивідів, що поставили себе на 5-ту сходинку, та низхідної мобільності з вищих шаблів у нижчі, хоча й не дуже значної. Оцінюючи престиж свого роду діяльності в сучасних умовах, респонденти даної страти оцінюють його відносно високо - на 5 найпрестижнішому місці – 16,9%, на 4 – 25,4%, на 3 – 33,1% (за п'ятибальною шкалою, де 5 – найвищий рівень престижу, а 1 - найнижчий).

Віковий ценз членів прошарку широкий: 25,5% віком 18-29 років, стільки ж віком 30-39 років, 36,2% - 40-49 років, 10,6% - віком 50-59 років і 2,1% старше 60 років. Гендерний розподіл: 44,0% - чоловіки, 56,0% - жінки.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що ієрархічна стратифікаційна структура м. Львова ще на стадії становлення, оскільки виділені нами такі прошарки у 2002 році як «малі підприємці та керівники» та «український середній прошарок» виявилися статистично незначущими за результатами дослідження у 2003 році. Можна умовно побудувати певну соціальну ієрархію за інтегральними стратифікаційними показниками, проте дискусійними, на наш погляд, назви виділених стратифікаційних прошарків.

Подальші наукові пошуки щодо застосування запропонованої методики і усунення низки проблем, недоліків є наступними. З метою відстеження соціальної динаміки стратифікаційних змін в регіоні, за допомогою кількісних методів з використанням кластерного аналізу визначити позицію індивідів (агентів за Бурдье) у кожному з полів капіталів. Тобто їхню позицію у владному, економічному, соціальному, культурному та символічному полі соціального простору. Щодо усунення суб'єктивного впливу дослідника при відборі критеріїв нерівності по кожному полі, ми маємо намір провести експертне опитування, стосовно того, які критерії стратифікації та їхні шкали слід вважати основними на даному етапі розвитку соціуму. Таким чином, за допомогою кластерного аналізу ми зможемо виділити статистично значущі страти, прошарки. Щоб методологія побудована на теорії «подвійності структури» мала завершений вигляд, потрібно дослідити ще й діяльнісний аспект. А саме, як агенти, що знаходяться в певних об'єктивних соціальних позиціях, конструюють сприйняття соціального світу і відповідно до цього будують свої соціальні практики та оцінюють практики інших акторів. Тобто, потрібно проаналізувати рівень габітулізації агентів, що складатимуть виділені об'єктивні прошарки суспільства. А це стало можливим завдяки використанню якісних методів дослідження, що дало змогу більш ґрунтовно, глибше проаналізувати стилізовані практики агентів кожної виділеної страти.

У межах нашого соціологічного дослідження⁴ були використані також *якісні* методи аналізу соціально-стратифікаційних утворень: метод глибинного інтерв'ю та фокус-групи. Вибірка для глибинного інтерв'ю формувалась із врахуванням соціально-демографічних характеристик груп та таких об'єктивних показників як професійний статус, рівень освіти, дохід і матеріальне становище, за якими респондентів можна віднести до різних стратифікаційних утворень. За спеціально розробленою анкетною було відібрано по три представники у виділених вище прошарках (див табл.1). Всього методом глибинного інтерв'ю було опитано 20 чоловік (11 чоловіків і 9 жінок віком від 29 до 50 років). У рамках цього ж дослідницького проекту було проведено три фокус-групи, одна з яких в якості респондентів включала в себе 10 представників стратифікаційного прошарку «спеціалісти», а у двох інших були представлені по 2 респонденти з кожного виділеного прошарку. Серед респондентів були опитані представники різних професійних груп: підприємці, вчителі, наукові співробітники, інженери, державні службовці, робітники високої кваліфікації тощо. Наймані працівники були зайняті як у приватному, так і в державному секторах економіки.

Основна частина глибинного інтерв'ю та фокус-груп була присвячена соціальній самоідентифікації і оцінці респондентами свого соціального становища на уявній 10-ступеневій соціальній „драбині”, що стимулювало їхнє самовизначення в соціальній ієрархії. Респондент самостійно визначав свій соціальний статус на момент інтерв'ю, оцінював рівень задоволеності своїм соціальним становищем, наводив критерії, за якими він визначив свій статус. Далі оцінювалося матеріальне становище сім'ї та рівень задоволеності ним, основні і додаткові джерела доходів, форми дозвілля і проведення відпустки. Також збиралась інформація про рівень і якість матеріального благополуччя, що дало підстави віднести сім'ї респондентів до категорій „злиденна”, „бідна”, „середня”, „заможна” і „багата” за рівнем щомісячного доходу, особливостями способу життя, формами дозвілля і проведення відпустки. Обговорювались фактори, які сприяють досягненню життєвого успіху; як в цілому складається життя респондента, а також аналізувались основні цінності та ціннісні орієнтації. Тобто, застосовуючи якісні методи соціологічного дослідження, ми за допомогою вище перерахованих суб'єктивних критеріїв можемо проаналізувати габітуси, стилізовані практики згідно П.Бурдьє, кожної виділеної страти на регіональному рівні.

У рамках даної роботи проаналізуємо також стратифікаційний прошарок «спеціалісти». Кількісні методи дали змогу з'ясувати, що кістяком цього прошарку є індивіди, які у сфері розподілу влади ідентифікували себе як висококваліфіковані спеціалісти (82,3% в 2002 р., 79,8% в 2003 р.). Майже 90 % мають вищу освіту, а їхній особистий середньомісячний дохід в межах 150-350 грн. (51,1 % в 2002 р., 34,9% в 2003 р.), 351-600 грн. (44% в 2002 р., 57,4 % в 2003 р.). Використання якісних методів дало можливість доповнити соціальний портрет стратифікаційного прошарку «спеціалісти» наступними соціальними характеристиками:

Щодо соціально-професійного складу, то до цього прошарку входять спеціалісти державних структур (державні службовці, лікарі, вчителі, наукові

⁴ Дослідження проведено у березні-квітні 2005 року соціологічною лабораторією кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

співробітники, офіцери армії, керівники середньої ланки, висококваліфіковані робітники), а також працівники приватної сфери обслуговування.

Соціальна самоідентифікація: самооцінка соціального статусу „спеціалістів” – 6-7 щабель (за 10-бальною шкалою, де 1 – найнижче, а 10 – найвище соціальне становище на соціальній „драбині”). Оцінюючи матеріальне становище, зараховують свою сім'ю до „середньої” – позиція від 4 до 6. При цьому вони більш задоволені матеріальним становищем, бо у порівнянні з більшістю оточуючих їх людей, вони мають стабільну роботу і заробітну плату. Для цього прошарку характерна статусна несумісність: соціальний статус оцінюється вище (завдяки рівню освіти і престижу професії), ніж матеріальний. Респонденти вважають, що оплата їхньої праці є несправедливо низькою, що веде до негативного соціального самопочуття, незадоволеності своїм життям, невпевненості в собі і в завтрашньому дні. Для цього прошарку є характерною відсутність чіткої соціально-групової ідентифікації, хоча „спеціалісти” себе відносять до середніх прошарків суспільства в соціальному і матеріальному плані, але ще не можуть і не мають, на їхню думку, підстав ідентифікувати себе з „середнім класом” у суспільстві..

Дохід і матеріальне благополуччя: щомісячний середній дохід сім'ї в середньому 750-1000 гривень. Сімейний бюджет складається ще з додаткових різноманітних джерел: це або декілька офіційних місць праці, одне з яких за сумісництвом; або неофіційна зайнятість за спеціальністю (репетиторство, приватна практика лікаря тощо) чи не за спеціальністю (надання послуг, квартирні ремонти, дистриб'юторство тощо). Достатній для сім'ї щомісячний дохід на одну людину, на думку респондентів, має складати – 300-500 доларів. Важливим елементом матеріального благополуччя є: наявність у них 2-3 кімнатної квартири переважно у спальному районі; мають автомобіль вітчизняного виробництва або стару іномарку, на утримання якого витрачається значна частина сімейного бюджету. Суттєвим внеском у сімейний бюджет є вирощування овочів і фруктів на дачній ділянці чи городі.

Форма дозвілля і проведення відпустки: найпоширеніші і доступні форми дозвілля – поїздки на дачу, похід у гості до родичів, читання книг, газет, перегляд телепередач. Значну частину вільного часу забирає додаткова робота. Дуже рідко відвідуються театри, концерти через брак часу та грошей. Діти ходять переважно у державні дошкільні установи та школи. Значні затрати для сімейного бюджету складає оплата навчання дітей у спортивних секціях, музичних і художніх школах. Більшість проводить свою відпустку на дачі, у родичів або вимушені додатково працювати. Діти відпочивають у літніх таборах лише при наявності пільгових путівок. Якщо є можливість поїхати на море, то це переважно відпочинок у недорогих відомчих санаторіях або у приватному секторі, переважно в Одеській, Миколаївській та Херсонській областях. Відпочинок у Криму чи за кордоном вже вважається надто дорогим. Поширеним є недорогий вид відпочинку – велосипедний, лижний туризм у Карпатах, байдарки по річці Дністер, рибалка тощо.

Цінності та ціннісні орієнтації: аналізуючи трудові стратегії, спосіб життя і настрої представників даного прошарку, можна зробити висновки, що не дивлячись на декларативність таких ціннісних орієнтацій як професіоналізм, освіченість, інтелігентність, можливість самореалізації, найбільш актуальною для них на сьогоднішній день є цінність досягнення матеріального успіху, що дасть змогу

забезпечити належний спосіб життя сім'ї, втриматися на цій соціальній позиції і дати освіту своїм дітям.

Соціологічний аналіз виділених прошарків у стратифікаційній структурі регіону свідчить, що поряд з економічними критеріями (багатство, дохід, матеріальне становище тощо) важливими є інші критерії стратифікації (способи споживання, стиль життя, культурні орієнтації групи, особливості ціннісних систем тощо). Реалізуючи методологічну установку П.Бурдьє, щодо важливості різних форм капіталу у конструюванні соціальних нерівностей в Україні, можна стверджувати, що роль економічного капіталу, як визначального в окремих дослідженнях соціальної стратифікації, поступово знижується, а зростає пріоритетність вивчення соціального, культурного і символічного капіталу.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що на сучасному етапі розвитку соціології необхідно говорити про можливість поєднання якісних і кількісних підходів в одному окремо взятому дослідженні. Наша позиція полягає в тому, що стосовно соціологічного аналізу соціально-стратифікаційних прошарків є можливим поєднання двох підходів – кількісного і якісного, оскільки це було обумовлено цілями і завданнями нашого дослідницького проекту. Соціологічна практика свідчить, що можливими є щонайменше два види поєднання якісного і кількісного підходів: паралельно і послідовно, на різних етапах соціологічного дослідження [8, с.357]. У подальших дослідженнях планується послідовне використання кількісних і якісних методів, що дасть можливість вивчити соціальний об'єкт у динаміці та відслідковувати ті соціальні процеси, що відбулися у соціальній структурі регіону.

Отже, соціальна структура сучасного суспільства в країнах з перехідною економікою характеризується крайньою соціальною неврівноваженістю, як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самосвідомості особистості, усвідомлення нею свого місця в системі соціальної ієрархії. Йде активний процес “розмивання” традиційних груп населення; відбувається становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, включеністю у владні структури, соціальною самоідентифікацією. Якщо раніше основним диференціюючим критерієм було місце в структурі владних відносин, то зараз таким критерієм стає майнова і доходна нерівність, хоча перший теж не втратив своєї ваги.

Процеси, що розпочалися потребують не політичного і навіть не економічного, а історичного часу. Пов'язані з виникненням і розповсюдженням принципово нових типів соціальних суб'єктів і принципово нових відносин між ними, ці процеси повинні перетворити не лише системи господарювання і управління, але й саму систему масової свідомості.

Загалом можна відзначити, що проблеми вимірювання соціальної стратифікації є досить актуальними в сучасній українській соціологічній науці, проте є ще недостатньо вивченими, а реалії сьогодення вимагають пошуку нових методологічних підходів щодо опису та вивчення соціальної структури сучасного українського суспільства.

Література:

1. Голенкова З.Т., Игатхонян Е.Д., Назаринова И.В. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации. // Социс. – 1996 - №8. – С.12-18.
2. Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова самоідентифікація населення України // Наукові записки. Соціологічні науки – 2001 – Том 19. – С. 44-49.
3. Куценко О.Д. Общество неравных. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000.—316с.
4. Голенкова З.Т. Динамика социоструктурной трансформации в России. // Социс – 1998 - №10 – С.77-84.
5. Макеєв С.А. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні / Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія / Під ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999 – 687 с.
6. Макеєв С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. – К.: ИС НАН Украины, 1996.—135с.
7. Goldthorpe J. Hope K. The Social Grading of Occupations. – Oxford: Clarendon Press, 1974. - P. 385, 387.
8. Семенова В.В. Качественные методы в социологии //Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М., 1998. – С. 396 - 407.

5.4. Соціальна політика в регулюванні процесів стратифікації в українському трансформаційному суспільстві

У спеціальній літературі проблеми соціальної політики розглядають у двох аспектах: у межах наукової галузі та в межах навчальної дисципліни. Навчальна дисципліна із соціальної політики передбачає комплекс знань та умінь щодо їх застосування в практичній діяльності. Цьому аспектові соціальної політики останніми роками присвячують більшість наукових праць із названої проблематики. Наукова галузь, що вивчає соціальну політику, має онтологічну, гносеологічну та аксеологічну складові. Онтологічна складова показує, до яких саме граней суспільного життя має відношення соціальна політика. Гносеологічна — розкриває систему понять, категорій, методів, за допомогою яких вивчають, узагальнюють та упорядковують соціальні факти. Аксеологічна — на основі історико-порівняльного аналізу та вивчення громадської думки, виявляє цінність соціальної політики для суспільства, її відмінність, з цього погляду, від інших різновидів політики: економічної, адміністративної, культурно-духовної, міжнародної тощо.

Науковці в соціальній політиці вбачають регулятор соціальних процесів загалом, а на сучасному етапі розвитку суспільства - структурних трансформаційних перетворень. На жаль, останнім часом цьому напрямкові не приділяють належної уваги.

Проте про необхідність дослідження соціальної політики висловлюються як відомі зарубіжні вчені — Т.М.Ганслі [1], П.Скіпер [2], Р.Тітмус [3], Ф.Вільямс [4], А.Е.Козлов [5], так і вітчизняні соціологи, такі як І.М.Попова [6,], О.О.Якуба [7], В.Г.Єременко [8], Ю.І.Саєнко [9], О.Д.Куценко [10] тощо. Поряд із тим, з проблем соціальної політики та її ролі в перехідному суспільстві на теренах України проведено низку науково-практичних конференцій. Нарешті, у ряді регіонів України з'явилися замовники на розробку і впровадження окремих напрямів соціальної політики і соціальних програм.

Аналіз праць зазначених науковців свідчить про несхожість їхніх підходів до соціальної політики як регулятора. Але це дає підстави для певних висновків. По-перше, соціальна політика як регулятор соціальних процесів має конкретно-історичний характер. По-друге, потрібно обережно враховувати рекомендації поважних спеціалістів інших країн, тому що їх розробляли на основі дослідницького матеріалу інших суспільств та адресували передусім керівництву державних органів цих країн. І по-третє, у зв'язку із цим необхідно розробляти свою методологію, власне бачення ролі соціальної політики в якості регулятора як стратифікаційних, так і соціальних процесів загалом.

Можна стверджувати, що соціальна політика як регулятор включає такі складові: суб'єкти, які розробляють і впроваджують соціальні програми; об'єкти, які підлягають регулюванню; канали впливу суб'єктів на об'єкти. Розглянемо ці складові детальніше.

Більшість теоретиків і практичних спеціалістів погоджуються з тим, що до суб'єктів соціальної політики належать як державні інститути, так і політичні партії, профспілки, громадські рухи, громади. Але дехто суб'єктами соціальної політики вважає тільки державні органи.

Спостерігаючи соціальну політику як процес, можна побачити, що не всі суб'єкти однаковою мірою беруть участь у регулюванні соціальних процесів. Слід виділити групу установ та організацій, які виявляють активність в ініціюванні соціальних програм, у розробці їх та лобіюванні в органах законодавчої, виконавчої влади. До таких суб'єктів можна віднести депутатські групи, інститут Президента країни, Кабінет Міністрів, політичні партії, профспілки, громадські рухи — молодіжний, жіночий, екологічний, об'єднання інвалідів, ветеранів війн тощо.

Інша річ із групою установ, які безпосередньо несуть відповідальність за розробку та впровадження загальнонаціональних і регіональних соціальних програм. Це стосується міністерств праці та соціальної політики, науки та освіти, охорони здоров'я, державних комітетів з питань фізкультури і спорту, сім'ї та молоді, національних відносин. Щодо регулювання соціально-статусних відносин, таких як класові, соціально-професійні, територіальні, то тут головну роль відіграють державна податкова адміністрація, асоціації підприємців та фермерів тощо. Дещо складнішим є питання з визначенням об'єкта соціальної політики. Як ми вже бачили, об'єкт визначає зміст, систему і структуру соціальної політики. Не вступаючи у дискусію, можна запропонувати компромісний варіант. Він полягає в розгляді соціальної політики в широкому і вузькому розумінні. Відомо, що будь-які суспільні відносини — у царинах економіки, політики, права, управління чи культури — мають соціальні аспекти. Наприклад, сьогодні актуальнішими стають соціальні аспекти міжнародних відносин у зв'язку з міграцією трудових ресурсів, міжнародним туризмом, обміном групами молоді, які виїждять з метою навчання тощо. Системна діяльність держави та інших політичних інститутів і громадських об'єднань з метою удосконалення соціальної сфери, що охоплює всі зазначені аспекти, становить соціальну політику в широкому розумінні. Діяльність суб'єктів соціальної політики, спрямована на захист найменш захищених груп населення та організацію соціальних служб, становить соціальну політику у вузькому розумінні. Вивчення соціальної політики як регулятора соціальних процесів у широкому розумінні є прерогативою соціологів. Соціальна політика у вузькому аспекті цікава для соціальних працівників, підготовка яких ведеться не тільки на базі соціології як дисципліни, а й на основі педагогіки, психології, економіки, юридичних дисциплін.

Різні концептуальні підходи до визначення співвідношення соціології і соціальної політики зумовлені різним розумінням функцій соціології в сучасному суспільстві. Про призначення соціологічних знань у суспільстві написано чимало. На різних етапах суспільного розвитку, у конкретних ситуаціях стає актуальною та чи інша функція соціології. Погоджуючись із тезою Е.Гіденса про те, що зростання ролі соціології безпосередньо пов'язане з великими соціальними перетвореннями, які охопили світ [11, с. 30], слід зазначити, що навряд чи можна функцію соціології зводити до критики, навіть «позитивної», чи до надання інформації менеджерам різноманітних сфер громадського життя.

У соціологічному розумінні об'єктом соціальної політики є соціальна сфера суспільства, яка охоплює соціальну структуру, умови праці та життя, соціальні відносини, соціальні норми та соціальні інститути, що регулюють процес виробництва та відтворення цих складових.

Аналіз соціальної структури суспільства загалом передбачає вивчення стратифікаційної структури, її соціального складу, соціальних зв'язків і відносин,

соціальних норм, режиму керування, системи мотивації, символіки, традицій, способу життя тощо.

Соціальний склад виражає належність індивідів до тієї чи іншої групи за певними індикаторами. У цьому плані виділяють демографічні, професійно-кваліфікаційні, освітні, етнічні та поселенські групи. Важливим елементом соціальної структури є соціальна стратифікація, що виражає відносини соціальної нерівності в суспільстві залежно від обсягу влади, економічного становища, рівня освіти, престижу професії. На рівні соціальної групи стратифікація виявляється через постійне відтворення ієрархічно розташованих соціальних позицій (статусів), соціальних ролей (функціональне становище людини відповідно до її статусу), форми діяльності (офіційні та неофіційні), норми взаємовідносин, лідерство, престиж, службову кар'єру, систему винагород, стиль поведінки, спосіб життя тощо.

У стабільних ситуаціях соціальна політика покликана стимулювати усесторонній розвиток людського потенціалу суспільства, розповсюдження ефективних способів і зразків економічної поведінки, розвиток соціальних галузей господарства, зростання якості життя населення і захищеності соціально уразливих шарів. Але в періоди глибоких соціальних перетворень функції цієї політики змінюються. По-перше, суспільствам, що трансформуються, доводиться не стільки організовувати зростання, скільки протистояти спонтанному падінню людського потенціалу, деградації соціальних галузей економіки, розширенню депривованих груп і прошарків. По-друге, до традиційних функцій соціальної політики додається нова - сприяння збереженню і зростанню соціально-інноваційного потенціалу суспільства, розширенню соціальної бази реформ, забезпеченню зацікавленої участі громадян в перетворенні суспільних відносин.

Рівень соціально-інноваційного потенціалу відображає здатність і готовність суспільства до радикального перетворення власного устрою, своїх основних інститутів і, відповідно, соціальної структури. Коли цей потенціал невисокий, будь-які спроби реформування системи натрапляють на опір суспільства, буксують і врешті-решт вироджуються. Тим часом на інноваційний потенціал суспільства впливає безліч чинників, і його підтримка на належному рівні вимагає спеціальних зусиль. Особливо важливу роль тут відіграє довіра громадян до політичних інститутів, падіння якої веде до відчуження суспільства від влади, несприйняття її ідей, закликів і дій, що виключає успішний розвиток реформ.

На жаль, український політикум й надалі є далеким від розуміння соціальних механізмів реформ, розглядаючи загострення соціальних проблем лише як прикру перешкоду реалізації "прогресивних" макроекономічних задумів. Їхня економічна стратегія, на думку більшості соціологів, просто не передбачає продуманої соціальної політики. Тому в соціальній сфері України по суті реалізувалися лише непрямі наслідки асоціальних реформ економіки. Стихійний характер соціальних процесів зробив руйнівний вплив на соціально-інноваційний потенціал українського суспільства. Виникло масове розчарування в демократії, впала довіра до провідних політиків і до інститутів влади, масові групи стали розглядати реформи як щось чуже і вороже своїм інтересам, піднялися соціально-протестні рухи. Готовність ж українців конструктивно брати участь в соціальній трансформації суспільства істотно знизилася.

Говорячи про соціальну структуру як об'єкт соціальної політики, слід наголосити особливу роль класової структури в перехідних суспільствах. Серед чинників, що впливають на рівень і динаміку інноваційного потенціалу суспільства, важлива роль належить також соціальній стратифікації. Найбільш обґрунтованими поясненнями стратифікаційних процесів, на нашу думку, є розгляд російськими соціологами рушійних сил трансформації суспільства. За результатами досліджень, проведених Т.І.Заславською [12, с.180], у сучасному трансформаційному суспільстві умовно можна виділити шість ієрархічних прошарків. Це правляча політична і економічна еліта (менше 1%), верхній прошарок (6-7%), середній (приблизно 20%), базовий (більше 60%), нижній шар (7%) і соціальне дно (5% дієздатного населення). Слід відзначити, що ці цифри вельми приблизні і відображають лише загальний тип стратифікації. Окремі висновки цих досліджень значною мірою відображають аналогічні тенденції та особливості стратифікаційних процесів в українському суспільстві.

Еліта і верхній (субелітний) прошарок представляють ту невелику частину суспільства, яка найбільше виграла від радикальних реформ. Нинішній статус цих груп дуже високий, але недостатньо легітимний і надійний. Тому головний інтерес їхніх представників полягає в збереженні і зміцненні досягнутого статусу, стабільність якого безпосередньо залежить від утвердження, вкорінення нового порядку речей і від соціального спокою суспільства. Через це верхні шари зацікавлені в досягненні економічної стабільності, зміцненні правового порядку і створенні умов, що виключають соціальні катаклізми. Але в соціальному плані ці прошарки дуже різко протиставляються решті суспільства, щоб стати його реальними лідерами. Політична недалекоглядність, соціальний егоїзм, висока корумпованість, типово тимчасовий тип поведінки, захопленість "палацовими" інтригами і скандалами не тільки позбавляють ці прошарки довіри, але і свідчать про обмеженість їхнього стратегічного інтелектуально-реформаторського потенціалу. У сучасному складі і якості вони не здатні ні політично, ні культурно інтегрувати зусилля суспільства щодо національного відродження.

Середній прошарок у меншій мірі, ніж еліти і субеліти, протистоїть основній частині суспільства. Скоріше він концентрує найбільш кваліфіковану, дієздатну і активну частину останньої. Терпиме матеріальне становище значною мірою є результатом інтенсивної кваліфікованої праці і тому не викликає такого протесту малозабезпечених груп, як розкіш і престижне споживання еліти. Хоча середній прошарок соціально неоднорідний і порівняно невеликий, він має тенденцію до зростання.

Порівняно високий кваліфікаційний і діловий потенціал, важливість виконуваних соціальних ролей, відносна адаптованість до умов ринку і збалансований соціальний настрій дозволяють розглядати названий прошарок як одну з потенційних сил, здатних сприяти становленню демократії, правопорядку і конкурентного ринку. Але, по-перше, особливості цього прошарку поки-що дуже слабо вивчені, по-друге, соціальні групи (інтелектуали, підприємці і середня ланка бюрократії), що його формують, відіграють у трансформаційному процесі принципово різні ролі. На кінець, сучасні умови в суспільстві скоріше заважають, ніж допомагають розвитку інноваційно-підприємницької діяльності цього прошарку.

Наймасовіший соціальний прошарок зосереджує в своєму складі "середніх", або пересічних громадян, тому Т.І. Заславська називає його базовим. Матеріальне і соціальне становище, а відповідно і самовідчуття більшості його представників дуже важке. Базовий прошарок найбільшою мірою випробовує на собі наслідки поглиблення соціальної нерівності і статусів, і можливостей. Саме його представники служать головними жертвами безробіття і неповної зайнятості, низького рівня оплати праці, подорожчання і недоступності послуг, масової депрофесіоналізації фахівців, зниження рівня і погіршення якості життя, обмеження можливостей здобуття хорошої освіти і ін.

Творча і інноваційна енергія цього прошарку в сучасних умовах вимушено витрачається на вирішення не суспільних, а проблем суто особистих, пов'язаних з виживанням, підтримкою мінімально необхідного рівня життя, сімейною взаємодопомогою. Соціальний настрій базового прошарку песимістичний, довіра до влади мінімальна, надії на майбутнє слабкі. В даний час не підтримує ідеї подальшої лібералізації економіки, а все більш рішуче їх відкидає.

Що стосується нижнього прошарку суспільства, а тим більше соціального дна, то вони є сферою убогості, безнадійності, відчуження і деградації. Представники цих прошарків навіть потенційно не можуть розглядатися як суб'єкти трансформації суспільства.

В Україні сьогодні накопичений надзвичайно небезпечний потенціал соціальної незадоволеності населення. У суспільстві не лише зростає соціальна диференціація, а й з'являється нова за характером і небачена за масштабом поляризація. У цих умовах зростає потреба суспільства в соціальному захисті та підтримці різних соціальних груп населення. Молоде українське суспільство стоїть перед необхідністю формування та реалізації політики людського розвитку як соціальної основи держави. Така соціальна політика передбачає першочергову увагу до інтересів людей, розвитку „соціального капіталу”, здатного формувати єдність та згоду в суспільстві, а економічне зростання розглядає як засіб, а не як мету, який захищає життєві можливості нинішніх та майбутніх поколінь. Пріоритети такої політики – зниження зубожіння та бідності, ефективна зайнятість, збереження та розвиток інтелектуального потенціалу, відтворення соціальної структури суспільства. Отже, чи не єдиним засобом вирішення цих проблем служить реалізація соціальної політики, здатної інтегрувати суспільство, сприяти зміцненню соціальної бази реформ, зростанню інноваційного потенціалу суспільства.

Створення і розвиток системи соціального захисту населення є головними у соціальній політиці. На сьогоднішній день система соціального захисту в Україні є однією із найскладніших у світі та становить собою дещо змінену систему соціального захисту колишнього СРСР, пристосовану до цілком іншого типу стабільного суспільства. Існуюча система стикається з двома суперечливими проблемами: як пом'якшити та подолати бідність і як отримати необхідні ресурси з держбюджету та альтернативних джерел на усі програми соціального захисту в умовах падіння валового національного продукту.

В умовах глибокої трансформації суспільства система соціального захисту повинна мати три найважливіших виміри [13, с.191]:

- мережу соціального порятунку, яка б гарантувала можливість психофізичного виживання людей у кризових соціально-економічних умовах;
- соціальне забезпечення, яке б гарантувало певний рівень життя людини (компенсація втрати регулярного доходу, компенсація „додаткових витрат”, попередження причин відсутності регулярного доходу);
- соціальне обслуговування, яке б гарантувало певний рівень участі людей у суспільному житті.

При цьому необхідно змінити соціальну роль держави. Людина і держава повинні стати соціальними партнерами і розвивати діалог між собою за допомогою відкритого обміну поглядами та позиціями з актуальних проблем через широку мережу громадських організацій. Особливу увагу звертає на себе тенденція посилення конфлікту між суспільством та державою, що знаходить безпосередній вияв у соціально-класовому просторі, в якому сильно віддалені вищі прошарки за статусом і соціальними можливостями та решта верств і соціально-класових утворень. Така дистанція між вищими та іншими верствами суспільства є джерелом нерозуміння реальних соціальних проблем численних соціальних груп і прошарків, нездатності влади відобразити ці проблеми в ефективній соціальній політиці. Причина – у відсутності розвинутого середнього класу.

Заходами щодо зниження гостроти такої конфліктної ситуації може бути створення інституту підтримки середнього класу, громадських ініціатив та рухів, здатних конструктивно об'єднувати людей, мобілізувати соціальний потенціал, знаходити згоду між владою та суспільством. Стимулювати громадську ініціативу можна шляхом створення при місцевих органах влади публічних центрів її підтримки, інформування про діяльність таких центрів через місцеву пресу, радіо, створення інститутами місцевої влади системи „public relations”, зв'язків з громадськістю.

Необхідними є заходи з розвитку соціальної свідомості та підвищення соціальної зрілості соціально-стратифікаційних утворень. Розмитість стратифікаційної структури, соціальна дезорганізація окрім соціально-психологічних наслідків суттєво знижують можливість ефективного управління суспільством.

Зміна становища соціальних груп вимагає перш за все забезпечення зайнятості. З цією метою необхідно здійснити: по-перше, проведення реальної оцінки структури, причин і масштабів безробіття, перегляд положень про безробіття, про статус та права безробітного в Україні; по-друге, розвивати широку та доступну мережу освіти та професійної перепідготовки для забезпечення конкурентоздатності людей в умовах ринкової економіки; по-третє, підтримувати великі підприємства державного економічного сектору, підтримка підприємств приватного, а особливо малого та середнього приватного бізнесу.

З метою збереження інтелектуального потенціалу суспільства необхідна активна підтримка фундаментальної та прикладної науки через широку систему конкурсів та держзамовлень, взаємодія з міжнародними організаціями, які надають підтримку розробкам, дослідницьким проектам українських вчених, зокрема в сфері соціальної політики. Необхідним також є забезпечення доступності професійної та

університетської освіти для всіх категорій населення, крім того, розвиток широкої системи кредитованого навчання, системи гарантованого працевлаштування молодих спеціалістів.

Подоланню почуття „зайвої людини” буде сприяти система таких заходів: організація громадських робіт, створення системи додаткової освіти з набуття професій, які користуються попитом на ринку праці, і з подальшим працевлаштуванням.

Для того, щоб соціальна політика не знижувала трудову мотивацію людей і не стимулювала пасивність, необхідна визначеність меж бідності та малозабезпеченості. Програма скорочення бідності передбачає забезпечення доступності перш за все освіти, медичних та побутових послуг; розвиток системи „захищеної зайнятості”, яка б надавала мінімальний дохід за соціально корисну працю на спеціально створених державою та органами місцевої влади робочих місцях.

Узагальнюючи вище сказане, можна виділити три завдання соціально-управлінської діяльності щодо успішної реалізації соціальної політики в українському суспільстві.

Перше завдання полягає в перетворенні соціальних відносин у сфері праці і зайнятості, особливо важливих для базового прошарку суспільства. Йдеться про активну боротьбу з безробіттям, розширенні і реальному забезпеченні соціально-економічних прав трудящих як в державному, так і в приватному секторах господарства, створенні необхідних умов для поступового формування соціально-партнерських відносин між працею і капіталом.

Друге завдання полягає в створенні сприятливих інституційних умов для розвитку конструктивної та легітимної підприємницької діяльності як в соціальній сферах економіки, так само як і в структурах громадянського суспільства. Причому особливо важливо сприяти залученню до цієї діяльності представників базового прошарку з метою надання їй масового характеру.

Третя і найбільш важке завдання пов'язане з необхідністю зміни характеру реформаторської і управлінської діяльності державної влади в сторону його легітимізації і демократизації. Необхідно відновити колективну і персональну відповідальність представників влади за зміст і ефективність ухвалених рішень, за їхні прями і непрямі наслідки, поступово долати корумпованість державного апарату, добиватися реального розділення влади і бізнесу, створювати систему незалежного правосуддя, здатного вести боротьбу з економічною злочинністю.

Без вирішення цих завдань відновити довіру українців до влади, на наш погляд, неможливо. Але одних цих заходів недостатньо. Щоб повернути довіру громадян, українська влада повинна якісно змінити свої відносини з суспільством і, зокрема, виступити з чесним аналізом і оцінкою допущених помилок і злочинів.

Через удосконалення шляхів взаємодії суб'єктів і складових соціальної сфери, соціальна політика виконує дуже важливі функції щодо суспільства і соціальних спільнот. До основних із них можна віднести такі:

- соціофундаментальну, тобто виробництво та удосконалення суспільства як цілісної соціальної системи, підтримання його стабільності та упорядкованості;

- соціоінтегративну, завдяки якій людина незалежно від її соціального статусу, етнічного, релігійного походження, статі, стану здоров'я, по-перше, не відчуває себе «іншою», чужою, по-друге, дістає можливість реалізувати свій соціальний потенціал;
- соціально-адаптивну, завдяки якій суб'єкти соціальної політики та соціальних програм допомагають тим соціальним групам, котрі через певні причини не спроможні брати участь у суспільному виробництві, освоювати інші різновиди соціально-корисної діяльності;
- соціопродуктивну, зміст якої полягає у підтриманні в людини потреби та здатності до активного життя;
- соціодинамічну, яка спрямована на розвиток людини та соціальних спільнот і способів їхнього життя;
- удосконалення соціальної інфраструктури, завдяки якій реалізуються цілі соціальної політики [14, с.272].

Таким чином, для характеристики соціальної політики як регулятора стратифікаційних процесів у суспільстві необхідно розкрити її складові: суб'єкт, об'єкт, напрями їхніх взаємозв'язків, основні завдання та функції.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що стратифікаційні процеси в сучасному українському суспільстві й надалі характеризуються певною хаотичністю, відсутністю системності, нерівномірністю розподілу ресурсів та інституційної підтримки тощо. Межі між соціальними прошарками є нечіткими, «розмитими», відсутня узгодженість різних соціальних статусів. Аналіз соціологічних праць показує, що і на загальнонаціональному, і на регіональному рівні гостро відчувається відсутність розробок із соціального конструювання, соціальних технологій, проектувань соціальної інфраструктури міст та сіл, соціальної політики зокрема. В таких умовах зростає прикладне значення подальшого дослідження стратифікаційної структури суспільства з виявлення наявних ресурсних (особистісних, структурних) та потенційних можливостей усіх прошарків суспільства. Інформація отримана з таких досліджень може стати основою подальших державно-політичних та соціально-технологічних дій, програм соціальної політики, спрямованих на розвиток і гармонізацію суспільства та його соціальної структури, як на рівні країни, так і окремо взятого регіону.

Література

1. Ганслі Т.М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. — К., 1996. — 245с.
2. Спікер П. Соціальна політика. Теми та підходи. — К., 2000.
3. Tittis R. Social Policy: an Introduction. - London, 1974.
4. Williams F. Social Policy: a Critical Introduction. - London, 1994.
5. Козлов А.Е. Социальная политика: конституционно-правовые основы. — М, 1980.
6. Попова І.М. Соціальна політика і парадокси буденної свідомості // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Збірник наукових статей. — К., 1998. — С. 135-144.

7. Якуба О.О. Зміни в соціально-класовій структурі українського суспільства та соціальна політика // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Збірник наукових статей. — К., 1998. — С. 145-148.
8. Єременко В.Г. Основи соціальної економіки. Популярний курс. — К., 1997.
9. Соціальна експертиза в Україні: методологія, методика, досвід впровадження / За ред. Ю.І.Саєнка. — К., 2000.
10. Куценко О.Д. К вопросу о философии социальной политики // Наука і соціальні проблеми суспільства : Вісник Харківського державного університету. — Харків, 1998. — Вип. 414. — С. 37-39.
11. Гіденс Е. Соціологія. — К.: Основи, 1999. — 726с.
12. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. — М.: Дело, 2003. — 568 с.
13. Якуба Е.А., Хижняк Л.М., Куценко О.Д., Безносков М.А., Евдокимова И.А. Изменение социально-класовой структуры общества в условиях его трансформации.— Х.: Основа, 1997.—230с.
14. Яременко О.О. Соціальна політика як регулятор взаємовідносин соціальних структур і соціальних інститутів //Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції. — К.: 2002, - 533с.

Загальна бібліографія

1. Ахиезер А.С. Личность рабочего и общественное воспроизводство //Философия и культура. – М.: 1983. – С.117-118.
2. Бабак В.О. Рівень доходів як критерій соціальної стратифікації. / Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Ін-тут соціології НАН України, 2001 – с.316-328.
3. Балабанова А.С., Балабанова Е.С. Социальное неравенство: факторы углубления депривации. // Социологические исследования.- 2003. - № 7.
4. Белановский С.А. Глубокое интервью: Учебное пособие. – М.: Николо-Медиа, 2001. – 320 с.
5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания: Пер. с англ. Е. Буткевич. – М.:Медіум, 1995. – 336 с.
6. Беляева Л.А. Идеально-типичные группы адаптации в современной России //Кто и куда стремится вести Россию?/Под общей ред. Т.И.Заславской. – М.:МВШСЭН.2001. – С.327-333.
7. Бляхман Л.С. Мобильность кадров на промышленном предприятии -Киев: Наук. думка, 1981. - 185с.
8. Богиня Д.П. Методичні проблеми підвищення конкурентоспроможності робочої сили на ринку праці. - Проблеми трудовозбереження і соціального захисту населення України в умовах ринкової економіки. -К.:НЦ ЗРП, 1993. - 175с.
9. Бондаренко Е.Б. «Класс профессионалов» в Украине: тенденции становления // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна. – 1999 - №433 – с.134-137.
- 10.Бондарчук К. Продуктивна зайнятість в умовах становлення соціально орієнтованої ринкової економіки //Україна:аспекти праці. - 1996. - №7-9. - С.8-11.
- 11.Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова само ідентифікація населення України. //Наукові записки НаУКМА .Соціологічні науки. – Т.19. – 2001. – С. 44-50
12. Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения /Пер. с фр. М.М.Кириченко; - М.: Аспект Пресс, 1998. - 284 с.
13. Бурдые П. Начала. – М.: - 1994. – С.193, 194
- 14.Бурдые П. Социология политики: Пер. с франц./сост. Н.А.Шматко/ - М.: Socio-Logos, 1993. – 336с.
15. Бурдые П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений // Socio-Logos'96. - М., 1996. – С.8-31
- 16.В.Ильин. Социальное неравенство. М.: Институт социологии РАН, 2000.
- 17.Вебер М. Основные понятия стратификации // СОЦИС - 1994.- № 5. - С. 169-183.
- 18.Вебер М. Основные понятия стратификации. //Человек и общество. Хрестоматия. / Под ред. С.А.Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – С.85-106.
- 19.Веерман Р.К. Міграція в місто та соціальна мобільність //Філософська думка - 1986. - №5. - С.47-50.
- 20.Гажо Ф. Социальная мобильность и жизненные пути молодежи //Трудящаяся молодежь:образование, профессия, мобильность. - М.: Мысль,1984. - 162с.
21. Ганслі Т.М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. —К., 1996.

22. Гіденс Е. Соціологія /Пер. з англ.. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред.. О.Іващенко. – К. «Основи». – 1999. – 726с.
- 23.Гнатенко П.І, Павленко В.М. Ідентичність:філософський та психологічний аналіз. – К.: Арт-Пресс, - 1999. – 466с.
- 24.Голенкова З.Т. Динамика социоструктурной трансформации в России. // Социс – 1998 - №10 – с.77-84.
- 25.Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М. Становление гражданского общества и социальная стратификация. // Социс – 1995 - №6 – с. 14-24.
26. Голенкова З.Т., Игатхонян Е.Д., Назаринова И.В. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации. // Социс. – 1996 - №8. – с.12.
- 27.Головаха Е.И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине //Социологический журнал – 1997. - №4. – с.37-42;
28. Горбачик А. Сприйняття економічних змін і стратегії виживання домогосподарств. //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001. - №4. – С. 23-45.
- 29.Горшков М.И. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России // Социологические исследования . – 2000. - № 3. – С.4-13.
30. Готлиб А.С. Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы. – М.:Флинта: МПСИ, 2005. – 384 с.
31. Григорьев С.И., Растов Ю.Е. Начала современной социологии. – М.: «Издательство МАГистр», 1999. – 248с.
- 32.Дворецька А.В.. Соціологія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1999 – 340 с.
- 33.Демин А.Н. О совмещении количественного и качественного подходов в исследовательском цикле // Социология - 4М. - 2000. Т. 11. – с. 56-68.
34. Дерузэ Ж.-Л. Социология образования: в поисках общества // Журнал социологии и социальной антропологии. - 1999. - Том II. Современная французская социология.
- 35.Джонсон А.Г. Тлумачний словник з соціології. / Пер. з англ. за науковою редакцією Всеволода Ісаєва, Андрія Хоронжого. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 480с.
36. Дилигенский Г.Г. Люди среднего класса. – М.:Институт Фонда «Общественное мнение». – 2002. – 285 с.
- 37.Доманський Г. Формування середнього класу в Польщі: рушійні сили і перепони. //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. - №3. – С. 52-80.
38. Доманський Х. Появление в Польше меритократии // Социологические исследования.- 2002. - № 6.
- 39.Доходи та витрати домогосподарств України у 1996 році./За ред.. Паніотто, Попової О. В., Хмелька В. – К.: Наука, 1997. – 196 с.
- 40.Дубликаш Т.К. Функции средних слоев и показатели их зрелости // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна – 2000 - №462 – с. 171-173.
41. Єременко В.Г. Основи соціальної економіки. Популярний курс. — К., 1997.
- 42.Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста.// Под ред. В.И.Подшивалкиной - Кишинев: ИПФ, 1997. - 248с.
43. Заславская Т.И. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса //Мониторинг общественного мнения:

- экономические и социальные перемены. ВЦИОМ, АНХ при правительстве РФ. – 2000. - № 6. – С.13-18.
44. Заславская Т.И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации: Учеб.пособие. – М.:Дело, 2004. – 400с.
45. Заславская Т.И. Социальная структура России: главные направления перемен. //Куда идет Россия? – М.: Интерцентр. – 1997. – С.6-39.
46. Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества //Общественные науки. – 1997. - №2 – С.10-19
47. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2003. – 568 с.
- 48.Заславская Т.И. Социоструктурный аспект трансформации российского общества. // Социс – 2001 - №8 – с. 3-11.
- 49.Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни: Очерки теории. - Новосибирск: Изд-во Новосибирского гос. ун-та, 1991. - 442с.
- 50.Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 400с.
51. Злобіна О. Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Стилос, 2001. – 238с.
52. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. – Х.: Основа. – 1997. -230с.
- 53.Ильин В. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма). - Socnet 2000.
54. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия). – SOCNET, 2000.
- 55.Иванова О.Б. Ідентифікація як ознака соціальної зрілості соціальної групи //Автореферат дисертації на здоб. канд.соціол.наук. – Харків: ХНУ ім. В.Н.Каразіна.- 2001. – 19с.
- 56.К.Дэвис «Функционалистское обоснование стратификации» //Человек и общество. Хрестоматия. /Под ред. С.А.Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – С.107-117.
57. Капитонов Э.А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 186с .
- 58.Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
- 59.Кармадонов О.А. Престиж и пафос как жизненные стратегии socioeconomicальной группы (анализ СМИ) // Социс – 2001 - №1 – с. 66-72.
- 60.Кемпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. / Пер. с. англ. – М. : прогресс, 1980. – 400 с.
- 61.Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под. ред. С.Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. – 258с.
- 62.Коваліско Н.В., Хоронжий А.Г. Регіональна трудова мобільність. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 165 с.
63. Козлов А.Е. Социальная политика: конституционно-правовые основы. — М, 1980.
64. Кокоркіна Л.О. Положення інтелігенції в умовах трансформації соціально-економічних систем суспільства. // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна – 2000 - №462 – с.179-182.

65. Константиновский Д.Л. Динамика неравенства. Российская молодежь в меняющемся обществе: ориентации и пути в сфере образования. М., 1999; Шереги Ф.Э., Харчева В.Г., Сериков В.В. Социология образования: прикладной аспект. М., 1997
66. Кочетов А. Истоки «новой» социальной структуры // Свободная мысль.—1993. — №9.- с.290-294.
- 67.Кравченко А.И. Социология и политология. — М.: Academia, 2000.—246с.
- 68.Кравченко А.И. Социология и политология: Учеб. пособие для студ. сред. проф. учеб. заведений.— М.: Издательский центр „Академия”; Мастерство; Высшая школа, 2000.—312с.
69. Куценко О.Д. Общество неравных. — Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000.—316с.
- 70.Куценко О.Д. Феномен “андеркласса”: концептуалізація явлення.// Вісник ХНУ ім. В.Н Каразіна. — 2000 - №489 — с. 35-39.
71. Куценко О.Д. К вопросу о философии социальной политики // Наука і соціальні проблеми суспільства : Вісник Харківського державного університету. — Харків, 1998. — Вип. 414. — С. 37-39.
72. Левада Ю.А. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993-2000. — М.: Московская школа политических исследований, 2000. — 576 с.
- 73.Линтон Р. «Статус и роль» //Человек и общество. Хрестоматия. /Под ред. С.А.Макеева. — К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. — С.29-37.
74. Личностно-ориентованная социология. — М.: Академический Проект, 2004. — 608 с.
- 75.Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : Навч. посібник. - К.: МАУП, 1999. - 289с
76. Макеев С. Процессы социальной структуризации в современной Украине // Полис. — 1998. — №3.
- 77.Макеев С. Статус класового аналізу в сучасній соціології / Соціологія: теорія, методи, маркетинг — 2006. - №3 — с.81-91
- 78.Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. — К.: ИС НАН Украины, 1996.—135с.
79. Макеев С.А. Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць.—ХНУ, 1999. — 315с. — С.9-14.
- 80.Макеєв С.О. Оксамитна С.М. Тенденції становлення середнього класу /Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців)/ За ред.. В.М.Ворони, М.О.Шульги. —К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. — с.286-297
- 81.Макеєв С.О. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні/ Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія/ Під ред.. М.О. Шульги.. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. — 687 с.;
- 82.Марченко Н. Порівняння методологічних підходів до вимірювання бідності //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. - №3. — с.89-99.
- 83.Межгенерационная трудовая мобильность. - Киев: Наук. думка, 1988.-209 с.

84. Мелвін К., Хмелько В., Паніотто В., ін. Соціальна структура і особистість за умов радикальних змін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1998, № 1-2. - С. 120-137; №3, с. 56-74.]
85. Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. - Новосибирск: Изд-во Новосибирск. гос. ун-та, 1974. - 318 с.
86. Михайлова Н.О. Трансформація соціального простору України як чинник структурних перетворень. Проблеми розвитку соціологічної теорії. //Наукові доповіді і повідомлення II всеукраїнської соціологічної конференції. - К.: Інститут соціології НАН України, - 2002. - С.154-159.
87. Мобильность кадров на промышленном предприятии. - Киев: Наук. думка, 1981. - 218с.
88. Мокляк Н.Н. Социально-профессиональные перемещения на социалистическом предприятии. - К.: Наукова думка, 1977. - 329с.
89. Мостовая И.В. Социальное расслоение: символический мир метаигры. - М. - 1996. - 196с.
90. Мусиездов А.А. Социальная трансформация сквозь призму изменения идентичностей в украинском обществе // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / под ред. О.Д. Куценко и др. - Харьков: 2004. - 418с. - С.275-307
91. Новая постиндустриальная волна на Западе Антология / Под ред. Иноземцева В. - М.: Academia. 1999. - 640 с.
92. Новые социальные неравенства / Под ред. Макеева С.А.. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. - 355с.
93. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии. / Пер. с нем. М.: Прогресс, 1978. с.
94. Оксамитна С.М. Уявна соціальна піраміда: тенденції визначення свого місця в ній. / Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. - К.: Ін-тут соціології НАН України, 2001 - с.286-297.
95. Панина Н. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994-2005: Год перелома. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2005 - 149с.
96. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг - К.: ТОВ «Видавництво Софія», 2005. - 160 с.
97. Панюков В.С. Устойчивость кадров в промышленности. - Киев: Наук. думка, 1976.- 275 с.
98. Пароль В. Социальная дифференциация и социальная мобильность производственного коллектива. / В кн.: Социальная мобильность и проблемы формирования и использования трудовых ресурсов.-Новосибирск: Иркутск: 1970.- 431с.
99. Парсонс Т. О структуре социального действия. - М.: Академический Проект, 2000. - 880с.
100. Петер Л. Бергер, Бриджит Бергер Социология: биографический подход // Личностно-ориентированная социология. - М.: Академический Проект, 2004. - 608с.
101. Петрова І.Л. Ринок праці: процес сегментації. - К.: УДПУ, 1996. - 262с.

102. Пилипенко В.Є., Титарчук М.О. Формування та поведінка “середнього” класу в сучасному українському суспільстві. // Вісник ХНУ ім. В.Н.каразіна – 2000 - №492 – с. 16-24.
103. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Makeev С.А. и др. – К.: ИС НАН Украины. – 1999. – 204с.
104. Попова І.М. Соціальна політика і парадокси буденної свідомості // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Збірник наукових статей. — К., 1998. — С. 135-144.
105. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание/ Под ред. О.Д. Куценко. – Харьков:Изд. Центр Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина, 2004. – 418 с.
106. Прибиткова І. Ми — не маргінали, маргінали — не ми? // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №11/12.
107. Радаев В. Экономическая социология. Курс лекций: Учебное пособие. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 368с.
108. Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебн. пособие.—М.: Аспект-Пресс, 1996.—216с.
109. Резник Т.Е. Резник Ю.М. Жизненные стратегии личности //Социологические исследования. – 1995. - №12, С.101-112
110. Руткевич Н.Н Процессы социальных перемещений и понятие социальной мобильности.- М.: Наука, 1986. - 235с.
111. Сапов В.В. Статуса социального теории //Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. С.331-332
112. Семенова В.В. Качественные методы в социологии //Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М., 1998. – С. 396, 407.
113. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
114. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 204 с.
115. Смелзер Н. Соціологія. – М.: Фенікс, 1998. – 688с.
116. Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность /Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992.—630с.
117. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество - . М.: Политиздат, 1992. – 543с.
118. Социальная стратификация современного российского общества. Отв. ред. Л.А.Беляева / круглый стол бизнеса России. – М.: Наука, 1995 – 212 с.
119. Социальные идентификации и идентичности/ С.А.Макеев, С.Н.Оксамитная, Е.В.Швачко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины. - 1996. – 185с.
120. Социологический справочник / Под общ. ред. В.И. Воловича.—К.: Политиздат Украины, 1990 – 382с.
121. Соціальна експертиза в Україні: методологія, методика, досвід впровадження / За ред. Ю.І.Саєнка. — К., 2000.
122. Соціологія: Навч. посібник /За редакцією С.О.Макеєва. – К.: «Українська енциклопедія», 1999. – 344 с.
123. Спікер П. Соціальна політика. Теми та підходи. — К., 2000.

124. Стратификация современного российского общества //Экономические и социальные перемены: Информационный бюллетень мониторинга. – М., 1996. - №1
125. Стюарт Т. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций.// Новая постиндустриальная волна на Западе Антология /Под ред. Иноземцева В. – М.:Academia. 1999. – 640 с.
126. Толстих Н. Сучасні показники рівня життя населення і методика вимірювання їх. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - №1. – с. 108-113.
127. Томпсон Д.Л., Пристли Д. Социология: Вводный курс/ Пер. с англ. – М.: ООО „Фирма Издательство АСТ”, Львов: „Инициатива”, 1998. – 496 с.
128. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества. – М.,1996. – 236с.
129. Хахулина Л. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации //Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1999.- № 2(40.) – С.24 -33.;
130. Чапська І. Майновий стан громадян у суспільстві, що трансформується //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - №10. – с.63-75.
131. Чепак В. В. Відтворення соціальної нерівності як проблема соціології освіти // Методологія, методика та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Т.1. – Харків, 2006. – 448с.
132. Чернецкая Т.Н. Историческое развитие концепций среднего класса /Вісник Харківського державного університету. – 1998. - №414. – С.92-94
133. Шабанова М.А. Массовые адаптационные стратегии и перспективы институциональных трансформаций //Мир России – 2001. - №3. – С.78-104.
134. Шкаратан О.И., Ильин В.И. Социальная стратификация России и Восточной Европы. Сравнительный анализ. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, - 468 с.
135. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. М.: Логос, 2005. – 664с., с. 351
136. Шульга М.О. Етнічна самоідентифікація особистості – К. - 1993. - 267 с.
137. Ядов В.А. Символические и примордиальные солидарности //Проблемы теоретической социологии. – СПб. – 1994. – С.169-176.
138. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: „Добросвет”, „Книжный дом „Университет”, 1998 – 596 с.
139. Якуба Е.А. Социальная зрелость интеллигенции как фактор трансформации общества. // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна – 2000 - №492 – с. 13-15.
140. Якуба Е.А., Хижняк Л.М., Куценко О.Д., Безносков М.А., Евдокимова И.А. Изменение социально-класовой структуры общества в условиях его трансформации.— Х.: Основа, 1997.— 230с.
141. Якуба О.О. Зміни в соціально-класовій структурі українського суспільства та соціальна політика // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Збірник наукових статей. — К., 1998. — С. 145-148.
142. Якуба О.О. Соціологія. Навчальний посібник для студентів.—Харків: Константа, 1996.—340с.
143. Яременко О.О. Соціальна політика як регулятор взаємовідносин соціальних структур і соціальних інститутів //Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові

доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції. – К.: 2002, - 533с.

144. Blau P.M. Duncan O.D. The American Occupational Structure. – New York: Wiley, 1967
145. Breen R., Goldthorpe J. Explaining Educational Differentials: Towards a Formal Rational Action Theory // Rationality & Society, 1997, № 9 – p. 275-305
146. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. L., 1959. P.76
147. Erikson R., Goldtorpe J. The Constant Flux. – Oxford: Clarendon Press, 1992
148. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1984. – P. 281-354
149. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1984. – P. 281-354
150. Goldthorpe J. Hope K. The Social Grading of Occupations. – Oxford: Clarendon Press, 1974., P. 385, 387
151. Goldthorpe J. Hope K. The Social Grading of Occupations. – Oxford: Clarendon Press, 1974., P. 385, 387
152. Gordon M.M. Social Class in American Sociology. N.Y., 1963. P. 248-256
153. Kohn M.L. Social Structure and Personality Under Conditions of Apparent Social Stability and Radical Social Change // Power and Social Structure / Ed. by A. Jasinska-Kania, M.L. Kohn, K.M. Slomczynski – Warszawa: Wydawnictwo uniwersytetu Warszawskiego, 1999 – 323 p.
154. Kraus I. Stratification, Class, and Conflict. N.Y., 1976. P.12
155. Titus R. Social Policy: an Introduction. - London, 1974.
156. Williams F. Social Policy: a Critical Introduction. - London, 1994.

ПРАКТИКУМ 3
МАГІСТЕРСЬКОГО КУРСУ

**“ СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНА
СТРАТИФІКАЦІЯ ”**

Загальні відомості про курс

Мета курсу.

Однією з центральних проблем сучасної соціології - є вивчення соціальної структури та соціальної стратифікації, соціальної нерівності. Соціальне становище, яке займають люди всередині суспільства та їхній доступ до матеріальних ресурсів впливають на всі аспекти їхнього життя - від освіти, місця праці і здоров'я до поведінки, переконань і цінностей. Під соціальною стратифікацією розуміється метод, за допомогою якого соціальні групи надбудовуються одна над одною за рівнем їх багатства, престижу влади та багатьох інших критеріїв. Внаслідок особливостей історичного розвитку і специфіки сучасної ситуації в Україні складається особливий стан стратифікаційних процесів. Тому соціологічне вивчення суспільства вимагає пояснення природи, характеру соціальної нерівності та механізмів соціально-стратифікаційних процесів, що відбуваються в Україні на сучасному етапі.

Завдання курсу:

1. Вивчення теоретико-методологічних основ соціальної стратифікації та нерівності в структурі соціологічного знання.
2. Аналіз класичних та сучасних теорій соціальної стратифікації та нерівності.
3. Аналіз стратифікаційних процесів у сучасному світі та в українському суспільстві.

Після завершення навчання магістрант володітиме наступними **навичками**:

1. Знання базових теорій соціальної стратифікації, сучасних теоретичних стратифікаційних схем і альтернативних підходів до розгляду сучасних соціальних нерівностей.
2. Вміння застосувати знання для розробки методологій соціологічного вивчення різних проявів соціальної стратифікації, вміння операціоналізувати ключові показники стратифікаційних нерівностей.
3. Знання основних стратифікаційних тенденцій в сучасному світі, вміння аналізувати процеси соціальної стратифікації у сучасному українському суспільстві.

Засвоєні вище навички дозволять магістранту:

1. Сформулювати соціальне мислення, зрозуміти соціологічні проблеми, джерела їхнього виникнення і можливих шляхів вирішення.
2. Адекватно сприймати, критично осмислювати і тлумачити соціальні процеси та явища.
3. Концептуальна база сприятиме реалізації міждисциплінарного підходу пошуку перспективних стратегій та вирішення соціальних проблем.

Методологія навчання:

Оскільки пропонується курс є магістерським, він повинен у повній мірі використовувати інтерактивні методи навчання, які дозволять забезпечити краще засвоєння матеріалу, розвинути навички ведення дискусії, вміння працювати самостійно.

Курс «Соціальна структура та соціальна стратифікація» є проблемним курсом, тому, на нашу думку, слід уникати традиційних лекцій — конспектування за викладачем. Основними методами навчання є:

- Лекції-діалоги. Магістранти отримують попереднє завдання на лекцію. Кожен магістрант повинен підготувати основний матеріал і бути готовий слухати лише коментар цієї теми. Це дозволить уникнути монотонного читання лекцій і передбачає активну участь магістрантів в обговоренні лекційної теми.
- Семінари. Магістранти повинні опрацювати додатковий матеріал. Семінари проводяться у вигляді обговорення та дискусій над опрацьованою обов'язковою та додатковою літературою та аналізу емпіричного матеріалу.
- Самостійна робота магістрантів з першоджерелами з використанням основної та додаткової літератури.

Кожен магістрант повинен підготувати есе, яке відобразить знання значної частини рекомендованої літератури, вміння використовувати категоріальний апарат, розуміння основних методологічних підходів, вміння самостійно розмірковувати над проблемою, аналізувати теоретичний і емпіричний матеріал. Підготовка есе - це творчий процес, який дасть змогу висувати нестандартні ідеї щодо проблеми.

Методи та порядок оцінювання:

Форма контролю	Кількість балів
Підготовка до семінарів та участь у дискусіях	30
Написання та захист есе:	
• Якість написання	10
• Презентація	10
Іспит	40
Відвідування аудиторних занять	10
Всього	100 балів

Кількість балів	Оцінка
100-90	5
89-75	4
74-60	3
Менше 60	2

Підготовка до семінарів: (30 балів)

(максимум – 2 бали за семінар)

- Опрацювання основної та додаткової літератури - 1 бал
- Критичний аналіз опрацьованої літератури та участь у дискусіях: - 1 бал

Написання есе (10 балів)

Есе повинно містити критичний підхід до однієї з запропонованих тем з курсу, ґрунтуватися на опрацьованій додатковій літературі.

Ця робота буде оцінена за: (максимум - 5 балів за кожну позицію)

- Розуміння, осмислення матеріалу з грамотним використанням категоріального апарату з соціології.

- Критичний аналіз першоджерел щодо теми дослідження (наявність емпіричних матеріалів).
- Здатність синтезувати велику кількість матеріалу у декілька основних аргументів та ясність їх представлення.
- Здатність організувати матеріал у логічно послідовний спосіб та сформувати грамотний стиль написання.

Презентація есе (10 балів)

- Вміння викласти матеріал, ясність аргументації (максимум 5 балів)
- Вміння зацікавити аудиторію та дати чіткі відповіді на запитання (максимум 5 балів)(Оцінювання здійснюють самі магістранти)

Іспит (40 балів)

Письмовий іспит.

- Знання основного матеріалу (15 балів)
- Критичне мислення та аналіз (10 балів)
- Відповіді на додаткові запитання (5 балів)

Відвідування лекцій та семінарів (10 балів)

- Жодного пропуску занять + 10 балів
- Один пропуск +8
- Два пропуски + 6
- Три пропуски + 4
- Чотири пропуски +2
- П'ять пропусків — жодного додаткового балу.

Тематичний план курсу

"СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ"

Теми	Лекції (кількість годин)	Семінари (кількість годин)
<i>Розділ I. Загальна теорія</i>		
1. Соціальний простір та соціальна структура суспільства	2	2
2. Статусна стратифікація	2	2
3. Типологія соціальної стратифікації	2	2
<i>Розділ II. Класичні та сучасні підходи</i>		
4. Класичні приклади стратифікаційних теорій	2	2
5. Система сучасних теорій соціальної стратифікації	2	4
<i>Розділ III. Соціальна мобільність та відтворення стратифікаційної структури суспільства</i>		
6. Динамічні аспекти соціальної стратифікації та нерівності	4	2
<i>Розділ IV. Тенденції розвитку стратифікаційних процесів у сучасному світі</i>		
7. Соціальна стратифікація та трансформація суспільства	2	2
8. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні	4	4
Всього:	20	20

ТЕМА 1.

Соціальний простір та соціальна структура суспільства.

Соціальний простір та його структура. Суспільство як соціальна система. Соціальна структура. Індивід і соціальна структура. Соціальні групи та соціальні інститути як елементи соціальної структури. Соціальна диференціація і соціальна нерівність. Причини, наслідки та перспективи соціальної нерівності. Суть і функції соціальної стратифікації. Системні характеристики стратифікації.

План семінарського заняття:

1. Соціологічне уявлення про структуру. Соціальний простір та механізми його конструювання.
2. Соціальна система та соціальна структура. Елементи соціальної структури та механізм її відтворення
3. Проблема соціальних нерівностей у суспільстві.
4. Поняття соціальної стратифікації. Суть, функції та системні характеристики.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. У роботі "Социальная и культурная мобильность" П.Сорокін виділяє геометричний і соціальний простір. Геометричний простір - трьохвимірний. Соціальний ж простір - багатовимірний, оскільки існує більше трьох варіантів групування людей за соціальними ознаками, які не співпадають один з одним (групування населення за приналежністю до держави, релігії, національності, професії, економічного статусу, політичних партій, походження, віку, статі тощо). Прокоментуйте дані твердження П. Сорокіна та проаналізуйте горизонтальні та вертикальні параметри соціального простору.
2. Прокоментуйте двояку природу соціального простору і соціальних позицій за П.Бурдьє, проаналізувавши частину його праці "Фізичний і соціальний простір: проникнення і присвоєння"
3. У ході вивчення соціальної структури різними школами дослідників були сформовані два підходи - структуралістський та функціональний. Проаналізуйте, які саме концептуальні моменти об'єднують ці два підходи і дайте характеристику кожному з напрямку в історичному розрізі.
4. Проаналізуйте різні наукові напрямки у вивченні соціальної структури і соціальної нерівності в соціологічній думці.
5. Подумайте над наступним запитанням, яке було поставлене у Новий час і епоху Просвітництва: "Якщо кожен індивід наділений природним правом, чому ж деякі індивіди домінують над іншими; звідки виникають соціальні нерівності?" - Які відповіді на дане питання Ви можете запропонувати? В чому суть основних відмінностей ліберальної і комуністичної традиції у відповіді на запитання про причини соціальних нерівностей?

Бібліографія:

Обов'язкова

1. Радаев В. Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебное пособие. - М.: Аспект Пресс. - 1996. - С.8-46.
2. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: Политиздат, 1992. - С.297-307
3. Соціологія /За ред. С.О.Макеєва/. - К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана. - 1999. - С.92-102.
4. Макеєв С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. - К.: ИС НАН Украины. - 1996. - С.41- 55.

Додаткова

1. Ильин В. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма). - лекція 2-5 -Socnet, 2000.
2. Гідденс Е. Соціологія. - К.: Основи, 1999. - С.290-312
3. Гидденс Э. "Структура как правила и ресурсы" // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред С.А. Макеева. - К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. - С.77-85
4. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие.- М.: Логос. - 2000. - 259-299.
5. Кравченко А.И. Социология: Учебник для вузов. - М.:Академический проект.- 2001. - С.289-300, 302-382.
6. Капитонов Э.А. Социология XX века. - Ростов-на-Дону:"Феникс".-1996. - С.103-108.
7. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. -//Человек и общество. Хрестоматия / Под ред С.А. Макеева. - К.: Ин-т социологии НАН Украины.- 1999. - С.38-76.
8. Общая социология: Учебное пособие /Под общ. ред. проф. А.Г.Эфендиева. - М.: ИНФРА-М.- 2000. - 537-560.
9. Смелзер Н. Дж. Социология. Неравенство, стратификация и класс // Социс 1992, №4 - С. 79-91.
10. Фролов С.С. Социология. Учебник для высших учебных заведений. - М.: "Логос".- 1998.- С. 239-250.
11. Якуба О.О. Соціологія. Навчальний посібник для студентів. - Харків: Константа, - 1996 - С.23-67.

Інтернет - ресурси:

1. Social Stratification <http://www.spc.uchicago.edu/ssr1 /strat.html>
2. Social Stratification <http://hss.fullerton.edu/sociology/orleans/436.htm>
3. Social Stratification http://www.sdsmt.edu/online-courses/is/soc100/Soc_Strat.htm
4. Social Inequality and Classes <http://www.pscw.uva.nl/sociosite/ Inequality.html>
5. Пьер Бурдьє. Социальное пространство и символическая власть <http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/burde.htm>

ТЕМА 2

Статусна стратифікація.

Соціальний статус, ролі, символи статусів. Знаки і символи соціальної нерівності. Статусна позиція і роль. Соціальна дистанція. Статусна стратифікація. Стратифікація ролей у рамках соціального статусу. Статусна нестабільність. Критерії порівняння статусних позицій. Вимірювання соціальної стратифікації. Методика виміру соціального статусу. Соціальна дистанція за шкалою Богардуса. Порівняння статусних позицій. Статусні групи як групи стилю життя. Номінальні і рангові параметри нерівності. Профіль стратифікації. Диференціація доходів. Коефіцієнт Джині. Бідність і нерівність. Концепти андеркласу.

План семінарського заняття:

1. Статусно-символічні ідентичності в соціальній структурі.
2. Тенденції стратифікації і процеси ідентифікації.
3. Теорія соціального статусу в концепції соціальної стратифікації.
4. Вимірювання соціальної стратифікації. Стратифікаційний профіль і профіль стратифікації. Статусний профіль індивіда.
5. Теоретичні моделі і соціальні показники бідності та нерівності.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Досягнуті статуси та ролі. Рольова напруженість і рольовий конфлікт.
2. Статусна неузгодженість як аспект соціальної стратифікації.
3. Категорія соціальної дистанції. Вимірювання соціальної дистанції за шкалою Богардуса.
4. Проаналізуйте емпіричні дані про залежність рівня бідності від рівня кваліфікації та сфери зайнятості респондентів у сучасній Україні. Узагальніть результати аналізу.
5. Фізіологічна і соціальна межа бідності. Критерії встановлення межі бідності. Що таке абсолютна та відносна бідність? Якими є рівні та методи їх вимірювання?
6. Використання коефіцієнта Джині для характеристики нерівності розподілу доходів між домогосподарствами. Зробіть порівняльний аналіз індексів Джині різних країн.
7. До яких соціальних наслідків може привести розширення соціальних можливостей андеркласу в умовах тривалої бідності? Запропонуйте заходи із обмеження розширення андеркласу.

Бібліографія:

Обов'язкова

- Макеев С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В. Социальные идентификации и идентичности. - К.: ИС НАН Украины, 1996. - С.55-76.
- Радаев В. Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебное пособие. - М.: Аспект Пресс. - 1996. - С. 26-32, 46-49.
- Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: Политиздат. - 1992. - С.302-307.

Додаткова

1. Богомолова Т., Саблина С. Статусная рассогласованность как аспект социальной стратификации: презентация классической концепции. - Новосибирск.- 2000.
2. Вебер М. Основные понятия стратификации // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред С.А. Макеєва. - К.: Ин-т социологии НАН Украины. - 1999. - С.85-106.
3. Занден Дж. Измерение социальной дистанции по шкале Богардуса // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии. - Хрестоматия
4. Ленски Г. Проблема: кто что получает и почему? // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии. - Хрестоматия.
5. Линтон Р. "Статус и роль" // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред С.А. Макеєва. - К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999 - С.29-38
6. Маршалл Г. Из оксфордского словаря социологии // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии. - Хрестоматия
7. Парк Роберт. Категория социальной дистанции // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
8. Тернер Б. Статус // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии. - Хрестоматия
9. Томпсон Д., Пристли Д. Социология: Вводный курс / Пер. с англ. - М.: АСТ, 1998.- С. 349-393.
10. Эллок П. Создание бедности // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии - Хрестоматия
11. Ярошенко С.С. Теоретические модели и социальные показатели бедности. Сыктывкар.-1996. - 24с.
- 12.Шейко Р.В. "Социальный статус": к вопросу о понятии //Вісник ХДУ №433, 1999. - 120-123.
- 13.Моррис Л. Понятие underclass'a // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)

Интернет - ресурси:

1. Poverty's Home Page
<http://www2.ari.net/home/poverty/welcome.html>
2. Income and poverty
http://www.panix.com/~dhenwood/Stats_incpov.html
3. Poverty net
<http://www.worldbank.org/poverty//index.htm>
Understanding Poverty
<http://www.worldbank.org/poverty//mission/up1.htm>
Trends in poverty over time
<http://www.worldbank.org/poverty//mission/up3.htm>
4. Мартин Рэвелльон Сравнительные оценки бедности
<http://www.worldbank.org/poverty/russian.htm#ravallion>
5. The evolution of thinking about poverty: exploring the interactions
www.worldbank.org/poverty/wdrpoverty/evolut.htm

<http://www.worldbank.org/poverty/wdrpoverty/evolut.pdf>

6. World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty

<http://www.worldbank.org/poverty/wdrpoverty/report/index.htm>

ТЕМА 3.

Типологія соціальної стратифікації.

Типи стратифікаційних систем. Соціально-демографічна стратифікація. Гендерна стратифікація. Соціально-вікова стратифікація. Соціально-територіальна стратифікація та її фактори. Етносоціальна стратифікація та її загальні принципи. Класова структура та її основні елементи. Класова стратифікація. Соціальна стратифікація за рівнем життя. Влада як джерело нерівності. Владно-адміністративна стратифікація. Соціальна стратифікація організацій. Соціально-професійна стратифікація. Міжпрофесійна та внутріпрофесійна стратифікація. Теорії еліт як особливий напрям стратифікаційних досліджень.

План семінарського заняття №1 по темі 3:

1. Історичні типи стратифікаційних систем і відношень до нерівностей.
2. Загальна типологія соціальної стратифікації.
3. Соціально-демографічна стратифікація.
4. Гендерна стратифікація
5. Соціально-вікова стратифікація.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Типи стратифікаційних систем: фізико-генетична, рабовласницька, кастова, соціально-професійна, класова, культурно-символічна та культурно-нормативна. Дайте характеристику кожній із систем, проаналізуйте та наведіть конкретні приклади.
2. Розмежуйте поняття "біологічна стать", "соціальна стать" і "сексуальність". У чому, на вашу думку, полягає проблема гендерного вимірювання в соціологічній теорії?
3. Статевий поділ праці і соціальна нерівність. Теоретичні підходи до порівняння і класифікації суспільств по відношенню до гендерного поділу праці.
4. Феміністські точки зору на відношення між статевою і соціальною нерівністю. Проаналізуйте такі феміністичні теорії: ліберальний, марксистський фемінізм і соціал-фемінізм, радикальний та "чорний" фемінізм.
5. Фізичний вік і соціальна структура. Економічний статус вікових груп.

План семінарського заняття №2 по темі 3:

1. Соціально-територіальна стратифікація. Феномен соціального конструювання соціально-територіальної ієрархії.
2. Соціально-просторова стратифікація міста.
3. Соціальне конструювання етнічних спільностей та два підходи до вивчення етнічної стратифікації.

4. Соціальне конструювання еліт і мас. Основні наукові парадигми у вивченні теорії еліт.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. У чому полягає суть соціально-територіальної стратифікації та рівня життя в пострадянський період.
2. Охарактеризуйте практику асиміляції і інтеграції у конструюванні етносоціальної стратифікації.
3. Етносоціальна стратифікація: соціологічні теорії і пояснення.
4. З'ясуйте відмінність між веберівською, марксистською та феміністською концепціями у намаганні пояснити відносини між етнічною приналежністю та класом.
5. Дайте характеристику дискусіям навколо елітних груп в соціологічній думці. Охарактеризуйте загальну типологію еліт за Раймоном Ароном.

План семінарського заняття №3 по темі 3:

1. Теорії класу в соціологічній думці. Класова стратифікація.
2. Соціальна стратифікація за рівнем життя.
3. Владно-адміністративна стратифікація та її індикатори.
4. Соціальна стратифікація організації.
5. Соціально-професійна стратифікація.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Обґрунтуйте об'єктивні і суб'єктивні критерії визначення соціального класу.
2. Проаналізуйте економічну, політичну та професійну стратифікацію у розумінні П.Сорокіна.
3. У чому полягає суть вимірювання професійної стратифікації за П.Сорокіним. Дайте визначення таким поняттям як висота, градація і профіль стратифікації.
4. Проаналізуйте на прикладах ієрархічність адміністративної організації.
5. Охарактеризуйте взаємозв'язок понять влада і стратифікація. Опишіть динаміку систем розподілу за Г.Ленські.

Бібліографія:

Обов'язкова

- Ильин В. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма). - Socnet 2000. - лекція 13,14,15, 16,17,18 - 69 с.
- Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебное пособие. - М.: Аспект Пресс. - 1996. - С.35-46, 49-58.
- Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: Политиздат. - 1992. - С.307-314, 334-345, 353-361.

Додаткова

1. Іващенко О. Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики. //Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1998, №6 - С.78-91
2. Куценко О.Д. Общество неравных. - Харків, 2000. - С. 6-76.

3. Ленски Г. Власть и стратификация. Динамика систем распределения // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии - Socnet 2000.
4. Паркин Ф. Класс, статус, партия // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии.
5. Томпсон Д., Пристли Д. Социология: Вводный курс. /Пер. с англ. - М.: АСТ, 1998. -С.17-28
6. Уорнер Л. Янки Сити. Социальный класс и социальная структура.- Socnet 2000
7. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология. / Пер. с фр. - М., СПб. - 2000. - С.27-107.

Интернет-ресурси

1.Social Inequality and Classes

<http://www.pscw.uva.nl/sociosite/TOPICS/Inequality.html>

1. Владимир Ильин. Классовая структура проблемы методологии анализа
<http://socnet.narod.ru/Rubez/15/ilyin.zip>

ТЕМА 4.

Класичні теорії соціальної стратифікації.

Ідеї соціальної нерівності в суспільній думці. Теорія класів К.Маркса і становлення стратифікаційної теорії. Розвиток стратифікаційної теорії від К.Маркса до М.Вебера. Макс Вебер: класичний етап становлення соціології нерівності.

Функціоналісти про соціальну стратифікацію (Т.Парсонс, К.Девіс, У.Мур, Л.Уорнер). Теорія соціальної стратифікації і мобільності П.Сорокіна: основні закони, багатомірність і функціональність стратифікації. Еволюційний підхід до аналізу соціальної стратифікації (Герхард, Дж. Ленскі).

План семінарського заняття № 1 по темі 4:

1. Ідеї соціальної нерівності в суспільній думці.
2. Теоретична спадщина К. Маркса.
3. Розвиток стратифікаційної теорії від К.Маркса до М.Вебера
4. Макс Вебер: класичний етап становлення соціології нерівності.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Охарактеризуйте головні особливості теорії класів К. Маркса? У чому полягають її переваги та недоліки?
2. У чому полягає суть теорії класів М. Вебера? Що таке життєві шанси і класова ситуація? Які три критерії покладені в основу соціальної стратифікації? Чим відрізняються класи і статусні групи?
3. Продумайте і порівняйте основні ідеї К.Маркса і М.Вебера стосовно соціально-стратифікаційних нерівностей. Чи є протиріччя у їх класових теоріях і чи можливий теоретичний синтез даних підходів?
4. Дайте характеристику основним аспектам критики класової концепції К.Маркса.
5. Питання про приватну власність неодноразово піднімалося в історії соціальної думки. Багато мислителів вважали приватну власність джерелом нерівності, соціального зла та пропонували її усунути. Що Ви думаєте з цього приводу? Чи

покращатися взаємовідносини між людьми, якщо приватну власність замінити суспільною? Аргументуйте свою точку зору.

План семінарського заняття № 2 по темі 4:

1. Теорія соціальної стратифікації і мобільності П. Сорокіна.
2. Функціоналісти про соціальну стратифікацію.
3. Побудова стратифікаційних ієрархій на основі класифікації професій.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Розкрийте сутність функціональної теорії нерівності К.Девіса і У. Мура.
2. Порівняйте між собою три моделі динаміки нерівності - Г. Ленскі, К. Маркса і П.Сорокіна. У чому полягає їх подібність та відмінність?
3. Що таке політична стратифікація? Що лежить в її основі? Охарактеризуйте класифікацію влади М.Вебером та П.Сорокіним. У чому саме їх подібність та відмінність?
4. Охарактеризуйте стратифікаційні дослідження 1930-1960-х років: одномірну і багатовимірну стратифікації.
5. Охарактеризуйте правила конструювання індексу вертикальної диференціації професій за Дж.Л.Спефу.

Бібліографія:

Обов'язкова

Куценко О.Д. Общество неравных. - Харків, 2000. - С. 95-133.

Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебное пособие. - М.: Аспект Пресс. - 1996. - С.63-97.

Додаткова

1. Вебер М. Основные понятия стратификации // Человек и общество. Хрестоматия /Под ред С.А. Макеєва. - К.: Ин-т социологии НАН Украины. - 1999. - С.85-106.
2. Дэвис К. Функционалистское обоснование стратификации //Человек и общество. Хрестоматия /Под ред С.А. Макеєва. - К.:Ин-т социологии НАН Украины, 1999. - С.107-117
3. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред С.А. Макеєва. - К.:Ин-т социологии НАН Украины, 1999. - С.118-134
4. Парсонс Т. О структуре социального действия. - М.: Академический Проект, 2000. - 354-380.
5. Маркс К. Капитал // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
6. Паркин Ф. Марксизм и классовая теория: буржуазная критика// Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
7. Райт Э. Марксистские концепции классовой структуры // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
8. Комаров М.С. Социальная стратификация и социальная структура // Социс, - 1992. - №7. - С.62-72.

9. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология /Пер. с франц. - СПб.: Алетей, - 2000.- С. 26-46; С.89-110.

Интернет-ресурсы

1. Robert E. Wood Sociology - Theories of Class and Stratification
<http://socserv2.mcmaster.ca/soc/courses/soc2r3/soc2r3.htm>
2. Cuneo, Carl (Department of Sociology, McMaster University, Canada)
Theories of Inequality <http://socserv2.mcmaster.ca/soc/inequality/conmap1.htm>
3. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия) -
<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/hrest-content.htm>
Г.Ленски <http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Lenski.htm>
ПРОБЛЕМА: КТО ЧТО ПОЛУЧАЕТ И ПОЧЕМУ?

Г.Маршалл

ИЗ ОКСФОРДСКОГО СЛОВАРЯ СОЦИОЛОГИИ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Marshall.htm>

Стратификация <http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Marshall.htm#Стратификация>

Социальное неравенство

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Marshall.htm#Социальнаямобильность>

Социальная мобильность

Статус, социальный статус

Достижимый статус

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Marshall.htm#ДостижимыйСтатус>

К.Маркс, Ф.Энгельс

МАНИФЕСТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (1848 г.)

К.Маркс - Иосифу Вейдемейеру в Нью-Йорк

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Marx.htm>

К.Маркс КАПИТАЛ (Т.3. Гл.52. Классы)

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Marx.htm#капитал>

М.Вебер

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ СТРАТИФИКАЦИИ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Weber.htm>

Экономически детерминированная власть и легальный порядок. Детерминация классовой ситуации рыночной ситуацией. Совместные действия как следствие классового интереса

Типы “классовой борьбы”. Статусные почести. Гарантии статусной стратификации. Статусные привилегии. Понятия класса и классового статуса. Значение стяжательских классов. Социальные

страты и их статус

П.Сорокин

СОЦИАЛЬНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Sorokin.htm>

Социальное пространство, социальная дистанция, социальная позиция

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Sorokin.htm#социальноепространство>

Социальная стратификация

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Sorokin.htm#социальнаястратификация>

ТЕМА 5.

Система сучасних теорій соціальної стратифікації.

Неомарксистський напрямок та класова теорія Е. Райта.

Неовеберіанський напрямок. Теорія соціальних класів Р.Дарендорфа. Структурація класових відносин Е. Гіденса. Класова система Д. Локвуда. Класова схема Дж.Голдторпа. Постструктуралістський напрям у стратифікаційній теорії (М.Фуко, П.Бурдьє, А.Турен). Підходи Е. Гоулднера до розуміння нового середнього класу. Фактор соціального виключення і феномен "андеркласу" (Дж. Мірдал).

Теорії еліт як особливий напрямок стратифікаційних досліджень (Г. Моска, Р.Міле, В.Парето, Р.Арон, М.Джилас). Становлення постмодерністського напрямку та перспективи його розвитку (У.Бек, Я.Пакульські тощо).

План семінарського заняття №1 по темі 5:

1. Критичний аналіз марксистської теорії класів.
2. Неомарксистський напрямок (М.Цейтлін, Х.Браверман, С.Малле, А.Горц)
3. Марксистський структуралізм (Н.Пулансас, Е.Томпсон, Г.Карчеді,Д.Ремер)
4. Концептуальна система класового аналізу Е. Райта.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Чому теорія класів Е. Райта відноситься до "аналітичного марксизму" ? У чому полягає її зміст?
2. Поясніть, спираючись на концепцію Е.Райта, на основі яких факторів життя українського суспільства можуть виникати класові утворення?
3. Якими є можливі сценарії розвитку класових утворень у соціальному просторі сучасної України?
4. На основі шкали вимірювання класової свідомості Е.Райта розробіть систему індикаторів для її вивчення. Аргументуйте свою відповідь.
5. Аргументуйте сильні та слабкі сторони неомарксистського підходу.

План семінарського заняття №2 по темі 5:

1. Концептуальна модель процесу класового утворення: специфіка неовеберіанської версії.
2. Класова концепція Р.Дарендорфа і Ф.Паркіна.
3. Структурація класових відносин Е.Гідденсом.
4. Класові категорії та аналіз сучасних нерівностей Д.Локвудом.
5. Класова схема Дж.Голдторпа, її переваги та недоліки.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Порівняйте класові схеми, розроблені Е. Райтом і Дж. Голдторпом за наступними критеріями: природа диференціації класових позицій; відносини між класовою позицією і класовими діями; критерії вимірювання диференціацій по відношенню до зайнятості.
2. Проаналізуйте критерії ринкової ситуації за Д.Локвудом та уточніть їх з врахуванням соціальної специфіки українського суспільства. Складіть список основних показників для вимірювання ринкової ситуації.
3. Розкрийте теорію нового класу А. Гоулднера. Який клас він називав "культурною буржуазією"?
4. Опишіть і порівняйте неовеберіанські підходи до класів Л. Уорнера, Д. Локвуда та

Дж. Голдторпа.

5. Розробіть систему основних показників для вимірювання трудової ситуації з врахуванням специфіки українського суспільства. Проаналізуйте, якою мірою поняття “службовий клас” є адекватним для опису специфічних груп у просторі соціальних нерівностей України?

План семінарського заняття №3 по темі 5:

1. Нова тематика стратифікаційних досліджень (П.Дерінгер, М. Пайор тощо).
2. Класи в роботах постструктуралістів (М.Фуко, П.Бурд'є, А.Турен).
3. Теорія еліт як особливий напрямок стратифікаційних досліджень. (Г. Моска, Р. Міллс, В, Парето тощо).
4. Дискусії навколо елітних груп. (Р.Арон, Д.Рісмен,Р.Даль, Т.Веблен, М.Джілас)

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Обґрунтуйте взаємозв'язок понять стратифікація та сегментація ринку праці.
2. Охарактеризуйте формування життєвих стилів у боротьбі за соціальні позиції за П. Бурд'є.
3. Охарактеризуйте владний та меритократичний підходи у теорії еліт.
4. Розкрийте зміст теорії циркуляції еліт В. Парето.
5. У чому полягає постановка проблеми "нового класу"? Охарактеризуйте теоретичне визначення та емпіричні пошуки "службового класу".
6. Аргументуйте вплив фактору освіти на соціальний поділ у суспільстві та зростання "нового класу".

Бібліографія

Обов'язкова :

Куценко О.Д. Общество неравных. - Харків, 2000.- Розд.3, 4, 5 - С. 145-199; С.200-237; С.238-277)

Радаев В. Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебное пособие. - М.: Аспект Пресс. - 1996. - С.105-175.

Додаткова

1. Бокко Роберт Потребление и стиль жизни // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
2. Браверман Гарри Разделение труда // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
3. Бурдье П. Социальное пространство и символическая власть // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
4. Гидденс Е. Структура как правила и ресурсы // Человек и общество. Хрестоматия /Под ред. С.А. Макеєва. - К.:Ин-т социологии НАН Украины, 1999. - С.77-84.
5. Голдторп Д. Социальная мобильность и социальные интересы // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
6. Моррис Л. Понятие underclass'a // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)

7. Мэзон Роджер Престижное потребление // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
8. Парк Роберт Этикет расовых отношений на юге // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
9. Смелзер Н. Социология. Неравенство, стратификация и клас. - //Социс - 1992. - № 4. - С.79-91.
- 10.Смитерман Дж. Новый способ общения: язык, социальные изменения и политическая теория / Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
- 11.Сорокин П. Социальная и культурная мобильность. // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
- 12.Элджер Тони Критика Бравермана // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)

Интернет-ресурсы:

1. Robert E. Wood Sociology - Theories of Class and Stratification
<http://socserv2.mcmaster.ca/soc/courses/soc2r3/soc2r3.htm>
2. Cuneo, Carl (Department of Sociology, McMaster University, Canada)
Theories of Inequality <http://socserv2.mcmaster.ca/soc/inequality/conmap1.htm>
3. Erik Olin Wright Social Stratification <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>
4. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия) -
<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/hrest-content.htm>

Роберт Парк

ЭТИКЕТ РАСОВЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ЮГЕ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Park.htm#этикет>

Роберт Парк

КАТЕГОРИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ДИСТАНЦИИ

(применительно к изучению расовых установок и расовых отношений)

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Park.htm#категория>

Г. Ленски ВЛАСТЬ И СТРАТИФИКАЦИЯ. ДИНАМИКА СИСТЕМ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Lenski.htm#власть>

Ф.Паркин КЛАСС, СТАТУС, ПАРТИЯ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Parkin.htm#класс>

Ф.Паркин

Марксизм и классовая теория: буржуазная критика

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Parkin.htm#марксизм>

Д.Голдторп

Социальная мобильность и социальные интересы

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Goldthorp.htm>

Гарри Браверман

РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Braverman.htm>

Тони Элджер

КРИТИКА БРАВЕРМАНА

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/eldger.htm>

Майкл Буровой

Работа Г. Бравермана “Труд и монополистический капитал”: классика своего времени

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/burovoy.htm>

Пьер Бурдые

Социальное пространство и символическая власть (1)

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/burde.htm>

Эрик Олин Райт

Марксистские концепции классовой структуры

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/wright.htm>

Лидия Моррис

Понятие underclass'a

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Morris.htm>

Пит Элкок

Создание бедности

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/elkok.htm>

Брайан Тернер

СТАТУС

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/turner.htm>

Хелен Тирней (ред.)

ЖЕНСКАЯ НАУЧНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/tirney.htm>

Роберт Бокко

ПОТРЕБЛЕНИЕ И СТИЛЬ ЖИЗНИ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/bokok.htm>

Роджер Мэзон

ПРЕСТИЖНОЕ ПОТРЕБЛЕНИЕ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/mazon.htm>

Никола Чарлз и Мэрион Керр (N.Charles and M.Kerr)

ПОЛО-ВОЗРАСТНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ПОТРЕБЛЕНИЯ ПИЩИ В СЕМЬЕ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/charls.htm>

Дж. Смитерман

НОВЫЙ СПОСОБ ОБЩЕНИЯ: ЯЗЫК, СОЦИАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Smiteman.htm>

Джеймс Занден Измерение социальной дистанции по шкале Богардуса

<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Zanden.htm>

ТЕМА 6.

Динамічні аспекти соціальної стратифікації та нерівності.

Суть, типи та форми соціальної мобільності. Параметри соціальної мобільності. Канали соціальної мобільності. Індивідуальна соціальна мобільність.

Соціальне відтворення, основні теорії та типологія. Соціальні механізми та фактори відтворення стратифікаційної структури суспільства. Технологія конструювання соціальної стратифікації: соціальні інститути, потреби та інтереси, соціальна мобільність.

План семінарського заняття №1 по темі 6.

1. Соціальна мобільність: суть, типи, форми та канали.
2. Фактори соціальної мобільності
3. Соціальна мобільність в етакратичному суспільстві.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Охарактеризуйте мобільність як інституційну систему соціально-статусних переміщень.
2. Розкрийте суть концепції соціальної мобільності П.Сорокіна та охарактеризуйте її форми.
3. Аргументуйте відмінність між індивідуальною та груповою мобільністю, структурною і міжкласовою, інтра- та інтергенераційною мобільністю.
4. Якими, на Вашу думку, є сучасні канали вертикальної мобільності та механізм інфільтрації. Дайте характеристику соціальним інститутам, що виконують функцію соціальної циркуляції у суспільстві.
5. Дайте характеристику механізмам соціального тестування, відбору та розподілу індивідів всередині різноманітних соціальних страт.
6. Як змінилася і чим характеризується соціальна мобільність в Україні. Розкрийте суть поняття соціальна маргінальність та охарактеризуйте її взаємозв'язок з поняттям соціальна мобільність. Хто такі маргінали і хто сьогодні попадає у цю категорію?

План семінарського заняття №2 по темі 6.

1. Соціальна мобільність і відтворення: альтернативні концепції.
2. Становлення теорії соціального відтворення.
3. Фактори та типи відтворення.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Розкрийте суть технології конструювання соціальної ієрархії: від індивідуального конструювання до соціальної структури.
2. Проаналізуйте політичну сферу та систему освіти як механізми соціального конструювання суспільства.
3. Що таке самовідтворення соціального класу? Як воно розпочинається я які його наслідки?
4. Охарактеризуйте роль релігії та сім'ї у підтриманні та відтворенні соціальних ієрархій.

Бібліографія

Обов'язкова :

- Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. /Макеев С.А. и др. - К.: ИС НАН Украины. - 1999 - С.23-47.
- Радаев В. Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебное пособие. - М.: Аспект Пресс. - 1996. - С.184-219.
- Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: Политиздат. - 1992. - С.373-404

Додаткова

1. Голдторп Д. Социальная мобильность и социальные интересы // Кн. Ильин В. Теория социальной стратификации в западной социологии (Хрестоматия)
2. Ильин В. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма). - лекція 6-10, Socnet, 2000.
3. Кравченко А.И. Социология: Учебник для вузов. - М.:Академический проект.- 2000. - С.175-197.
4. Макеев С.А. Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе. //Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. - Харків: ХНУ. - 1999. - С. 9-14.
5. Общая социология: Учебное пособие /Под общ. ред. проф. А.Г.Эфендиева. - М.: ИНФРА-М.- 2000. - 561-567.
6. Соціологія /За ред. С.О.Макеева/. - К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана. - 1999. - С.124-135.
7. Фролов С.С. Социология. Учебник для высших учебных заведений. - М.: "Логос".- 1998.- С. 307-323.

Інтернет-ресурси:

1. П.Сорокин Социальная и культурная мобильность
<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Sorokin.htm>
2. Социальное пространство, социальная дистанция, социальная позиция
<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Sorokin.htm#социальноепространство>
3. Социальная стратификация
<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Sorokin.htm#социальнаястратификация>
4. Д.Голдторп Социальная мобильность и социальные интересы
<http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Goldthorp.htm>

ТЕМА 7.

Соціальна стратифікація та трансформація суспільства

Трансформація соціального простору. Теоретичні образи структури нерівності та стратифікаційна модель радянського суспільства. Владно-адміністративна стратифікація радянського та пострадянського суспільства. Характер стратифікаційних ієрархій та тенденції змін соціальної структури радянського

суспільства. Трансформаційні процеси в Східній Європі і в пострадянському просторі. Оцінка результатів трансформаційних процесів соціальної стратифікації.

План семінарського заняття №1 по темі 7:

1. Офіційна концепція стратифікаційної моделі радянського суспільства.
2. Соціальна структура радянського суспільства: економіко-соціологічний аспект.
3. Принципи класової диференціації та динаміка класової структури в СРСР.
4. Тенденції зміни соціальної структури радянського суспільства.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Охарактеризуйте стратифікаційні ієрархії в суспільстві радянського типу: безкласова, етакратична, рангова, корпоративна, партиноміальна та патерналістська системи.
2. Дайте характеристику загальній гіпотезі, особливостям та функціям економіко-соціологічної структури радянського суспільства.
3. Проаналізуйте практику вивчення стратифікації на основі професійної диференціації.

План семінарського заняття №2 по темі 7:

1. Методологічні проблеми дослідження посткомуністичних трансформаційних процесів.
2. Соціальна стратифікація у пострадянському просторі: рушійні сили і механізми трансформації.
3. Аналіз трансформаційних процесів у Східній Європі та оцінка їх результатів населенням.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Яким є стан соціального розшарування суспільства та проблеми нерівності в перехідний період.
2. Соціальна структура і особистість за умов радикальних змін. Зробіть порівняльний аналіз Польщі і України за результатами емпіричних соціологічних досліджень.
3. Яку роль в соціальній структурі радянського суспільства відігравала інтелігенція? Хто такі "робітники-інтелігенти"?
4. Проаналізуйте класову структуру радянського суспільства за А.Інкельсом.
5. Дайте характеристику соціально-інноваційному потенціалу суспільств, що трансформуються. У чому, на Вашу думку, полягає проблема виживання і стійкості розвитку суспільств.

Бібліографія

Обов'язкова

1. Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебное пособие. - М.: Аспект Пресс. - 1996. - С.265-287.

2. Якуба Е.А., Хижняк Л.М., Куценко О.Д., Безносков М.А., Евдокимова И.А. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. - Харьков: "Основы". - 1997. - С.36-66

Додаткова

1. Заславская Т.И. Методологические проблемы исследования посткоммунистических трансформационных процессов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. - ХНУ. - 1999. - С.3- 9
2. Заславская Т.И. Социальная структура России: главные направления перемен // Куда идет Россия?. Общее и особенное в современном развитии / Под общ. ред. Т.И. Заславской. - М.: Интерцентр. - 1997. - С. 168-176
3. Заславская Т.И. О некоторых методологических вопросах исследования современного российского общества // Куда идет Россия?. Общее и особенное в современном развитии /Под общ. ред. Т.И. Заславской. - М.: Интерцентр. - 1997. - С. 1-5
4. Заславская Т.И., Громова Р.Г. К вопросу о "среднем классе" российского общества // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии / Под общ. ред. Т.И. Заславской. - М.: Интерцентр. - 1997. - С. 6-39
5. Социальная стратификация в постсоветском пространстве. //Кн. Социальное расслоение возрастной когорты. Выпускники 80-х в постсоветском пространстве. - М.: Институт социологии РосАН. - 1997. - С.73-93.
6. Мелвін Кон, В.Хмелько, В. Заборовський Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі і України. //Соціологія: теорія, методи, маркетинг -1998. - №1-2. - С.121-136.
7. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни. - Новосибирск: Наука, 1991. - С. 407-432
8. Заславская Т.И. Движущие силы и механизмы трансформации постсоциалистических обществ // Харьковские социологические чтения-98. - Харьков. - 1998 - С.3-7
9. Комаров М.С. Социальная стратификация и социальная структура // Социс. - 1992. - №7. - С.62-72.
10. Хахулина Л.А., Стивенсон С.А. Массовые представления о неравенстве и справедливости (по результатам социологического исследования) // Куда идет Россия?. Общее и особенное в современном развитии /Под общ. ред. Т.И. Заславской. - М.: Интерцентр. - 1997. - С.243-252.

Інтернет-ресурси:

1. Poverty during the transition

<http://www.worldbank.org/research/transition/index.htm>

True World Income Distribution, 1988 and 1993: First Calculation Based on Household Surveys Alone, by Branko Milanovic.

"Education, Inequality and Transition," by John Micklewright.

"Income Distribution, Economic Systems and Transition," by John Flemming and John Micklewright.

"Economic Transition, Poverty and Inequality: Poland in the 1990s," by Adam Szulc

2. Francisco H.G. Ferreira. Economic transition and the distribution of income and wealth
<http://www.worldbank.org/html/dec/Publications/Workpapers/WPS1800series/wps1808/wps1808-abstract.html>
3. Branko Milanovic. Income, inequality, and poverty during the transition from planned to market economy
www.worldbank.org/html/prddr/prdhome/bios/milanovc.htm
4. Особенности стратификации советского общества
http://sharh.freenet.uz/lib/strat_ya/strati_5.htm
5. Стратификация в СССР и России
http://sharh.freenet.uz/lib/strat_ya/strati_4.htm

ТЕМА 8.

Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні.

Особливості розвитку соціальної структури України. Соціальний процес модернізації пострадянського суспільства. Своєрідність української стратифікації. Соціально-класові утворення і поляризація суспільства в Україні, їхні особливості. Зміна соціально-економічних відносин і формування класу власників в Україні: тенденції і соціальні проблеми. Перспективи формування середнього класу в Україні. Природа і особливості прояву функціонування української еліти. Поєднання інтересів економічної, адміністративної і політичної еліт. Соціальна маргіналізація.

Соціальна політика в регулюванні процесів стратифікації в Україні.

План семінарського заняття №1 по темі 8:

1. Проблеми соціологічного аналізу змін соціальної структури суспільства в Україні. Критерії виділення соціальних груп.
2. Загальна характеристика сучасного соціально-класового простору українського суспільства.
3. Особливості соціально-статусного розшарування суспільства за умов становлення ринкової економіки.
4. Соціокультурні наслідки інституційних змін в українському суспільстві.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Охарактеризуйте співіснування й конфлікт старої та нової соціальних структур у суспільстві, що трансформується.
2. Якими, на Вашу думку, є традиційні основи виділення об'єктивних соціальних груп в трансформаційному суспільстві, якою є їх соціальна зрілість.
3. Назвіть та аргументуйте шляхи та труднощі у формуванні нової соціальної структури та нових страт в Україні?
4. Доведіть однолінійність в соціальній стратифікації українського суспільства.
5. Яким чином відбулася зміна соціальної структури українського суспільства? Як би Ви охарактеризували соціальні відмінності середнього класу та інших класів в системі способу життя, ціннісних орієнтацій, освіти, роду занять тощо? Якими є канали поповнення середнього класу в Україні?

6. Доведіть, що розвиток підприємництва є одним з факторів трансформації соціальної структури українського суспільства.

План семінарського заняття №2 по темі 8:

1. Джерела й перспективи формування середнього класу в Україні.
2. Природа і особливості прояву функціонування української еліти.
3. Маргіналізація в перехідному суспільстві.
4. Етнокультурна маргінальність в Україні: чинники та тенденції.
5. Соціальна політика в регулюванні процесів стратифікації в Україні.

Проблеми для обговорення і навчальні завдання:

1. Які Ви знаєте теоретичні пояснення і підходи до стратифікації радянського та сучасного українського суспільства? Розкрийте їх суть.
2. Охарактеризуйте політичні та економічні еліти у сучасному українському суспільстві.
3. Дайте характеристику уявленням у масовій свідомості про нерівність та справедливість, нерівність доходів і видатків на основі результатів соціологічних досліджень.
4. Проаналізуйте соціальну адаптованість українського суспільства до нових соціальних умов (за результатами соціологічних досліджень).
5. Проведіть опитування батьків, близьких і друзів, і використовуючи свій життєвий досвід, складіть узагальнений соціальний портрет:
 - представників вищого класу;
 - представників середнього класу;
 - представників нижчого класу.

Бібліографія

Обов'язкова

1. Куценко О.Д. Общество неравных. - Харків. - 2000.- С.278-297.
2. Макеев С.О. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні // Кн. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. / За ред. М.О.Шульги. - К.: ІС НАН України. - 1999. - С.214-230
3. Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учебное пособие. - М.: Аспект Пресс. - 1996. - С.287-313.
4. Якуба Е.А., Хижняк Л.М., Куценко О.Д., Безносков М.А., Евдокимова И.А. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. - Харьков: Основы. - 1997.- 230с. - С.67-82; 174-194.

Додаткова

- Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. - К., 1997. - С. 118-133.
- Головаха Є.І., Паніна Н.В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1998 рр.) Соціологічні показники. - К.; ІС НАН України. - 1999.

- Куценко О. Про деякі соціокультурні наслідки інституційних змін в українському суспільстві //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2000. -№ 2. - С.26-32
- Мелвін Кон, В.Хмелько, В. Заборовський Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі і України //Соціологія: теорія, методи, маркетинг -1998. - №1-2. - С.121-136.
- Чернецкая Т.Н. Проблемы развития средних классов в Украине //Вісник ХДУ- №433. - 1999. - С.124-126.
- Черноволенко В., Іващенко О., Симончук О. Проблеми статусної легітимізації політичних і господарських еліт сучасного українського суспільства //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1999. -№ 4. - С.5-28
- Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності. //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2000. -№ 3. - С.166-178
- Якуба Е.А. Социальная зрелость социальных групп в условиях трансформации общества // Харьковские социологические чтения - 98. - Харьков. - 1998. - С.7-11.

Інтернет-ресурси:

1. Poverty Reduction Strategy for Ukraine
<http://www.un.kiev.ua:8080/new/poverty/index.htm>
2. Доходи, оплата праці та вартість життя
<http://www.niss.gov.ua/book/2/20000006.htm>
3. *Сергій Макеєв, Наталя Харченко* Диференціація доходів та споживання в Україні: на шляху до бідності
<http://www.ukma.kiev.ua/pub/DI/19mak.html>

Тематика есе:

1. Постановка проблеми нерівності в соціальній думці.
2. Сучасна соціальна трансформація і проблеми класового аналізу.
3. Теоретичний синтез ідей класової теорії К. Маркса, М.Вебера та П.Сорокіна.
4. Нерівність по відношенню до влади: еліти, політичний клас і демо-елітна перспектива.
5. Функціональна шкала престижу професій: нерівності соціо-економічного статусу.
6. Експлуатація і контроль як фактори нерівності: неомарксистська схема.
7. Нерівність ринкової і трудової ситуації: неовеберіанська схема стратифікації.
8. Способи споживання: перекомпозиція класових нерівностей та феномен “андеркласу”
9. Альтернативні версії нерівностей: стилізація життя у боротьбі за соціальні позиції.
10. Освіта як фактор впливу на соціальний поділ та зростання “нового класу”
11. Обґрунтування методологічних підходів до вивчення стратифікаційних процесів у сучасному світі
12. Обґрунтування методологічних підходів до вивчення стратифікаційних процесів у західних індустріально розвинених країнах
13. Обґрунтування методологічних підходів до вивчення стратифікаційних процесів у суспільствах Східної Європи, що трансформуються
14. Обґрунтування методологічних підходів до вивчення стратифікаційних процесів у пострадянських європейських країнах.
15. Обґрунтування методологічних підходів до вивчення стратифікаційних процесів в Україні

Питання на іспит

1. Соціальний простір та його структура. Суспільство як соціальна система.
2. Соціальна структура. Індивід і соціальна структура.
3. Соціальні групи та соціальні інститути як елементи соціальної структури.
4. Соціальна диференціація і соціальна нерівність. Причини, наслідки та перспективи соціальної нерівності.
5. Суть і функції соціальної стратифікації. Системні характеристики стратифікації
6. Соціальний статус, ролі, символи статусів. Знаки і символи соціальної нерівності.
7. Статусна позиція і роль. Соціальна дистанція.
8. Статусна стратифікація. Стратифікація ролей у рамках соціального статусу.
9. Статусна нестабільність. Критерії порівняння статусних позицій.
10. Вимірювання соціальної стратифікації. Методика виміру соціального статусу.
11. Соціальна дистанція за шкалою Богардуса. Порівняння статусних позицій.
12. Статусні групи як групи стилю життя.
13. Номінальні і рангові параметри нерівності. Профіль стратифікації.
14. Диференціація доходів. Коефіцієнт Джині.
15. Бідність і нерівність. Концепти андеркласу.
16. Типи стратифікаційних систем.
17. Соціально-демографічна стратифікація.
18. Гендерна стратифікація. Соціально-вікова стратифікація.
19. Соціально-територіальна стратифікація та її фактори.

20. Етносоціальна стратифікація та її загальні принципи.
21. Класова структура та її основні елементи. Класова стратифікація.
22. Соціальна стратифікація за рівнем життя.
23. Влада як джерело нерівності. Владно-адміністративна стратифікація.
24. Соціальна стратифікація організацій.
25. Соціально-професійна стратифікація. Міжпрофесійна та внутріпрофесійна стратифікація.
26. Теорії еліт як особливий напрям стратифікаційних досліджень.
27. Ідеї соціальної нерівності в суспільній думці.
28. Теорія класів К.Маркса і становлення стратифікаційної теорії.
29. Розвиток стратифікаційної теорії від К.Маркса до М.Вебера.
30. Макс Вебер: класичний етап становлення соціології нерівності.
31. Функціоналісти про соціальну стратифікацію (Т.Парсонс, К.Девіс, У. Мур, Л.Уорнер).
32. Теорія соціальної стратифікації і мобільності П.Сорокіна: основні закони, багатовимірність і функціональність стратифікації.
33. Еволюційний підхід до аналізу соціальної стратифікації (Герхард, Дж. Ленскі).
34. Неомарксистський напрямок та класова теорія Е. Райта.
35. Неовеберіанський напрямок.
36. Теорія соціальних класів Р.Дарендорфа.
37. Структурація класових відносин Е. Гіденса.
38. Класова система Д. Локвуда. Класова схема Дж.Голдторпа.
39. Постструктуралістський напрям у стратифікаційній теорії (М.Фуко, П.Бурдьє, А.Турен).
40. Підходи Е. Гоулднера до розуміння нового середнього класу.
41. Фактор соціального виключення і феномен "андеркласу" (Дж. Мірдал).
42. Теорії еліт як особливий напрямок стратифікаційних досліджень (Г. Моска, Р.Мілс, В.Парето, Р.Арон, М.Джилас).
43. Становлення постмодерністського напрямку та перспективи його розвитку (У.Бек, Я.Пакульскі тощо).
44. Суть, типи та форми соціальної мобільності. Параметри соціальної мобільності.
45. Канали соціальної мобільності. Індивідуальна соціальна мобільність.
46. Соціальне відтворення, основні теорії та типологія. Соціальні механізми та фактори відтворення стратифікаційної структури суспільства.
47. Технологія конструювання соціальної стратифікації: соціальні інститути, потреби та інтереси, соціальна мобільність.
48. Офіційна концепція стратифікаційної моделі радянського суспільства.
49. Принципи класової диференціації та динаміка класової структури в СРСР.
50. Соціальна стратифікація у пострадянському просторі: рушійні сили і механізми трансформації.
51. Аналіз трансформаційних процесів у Східній Європі та оцінка їх результатів населенням.
52. Проблеми соціологічного аналізу змін соціальної структури суспільства в Україні. Критерії виділення соціальних груп.
53. Загальна характеристика сучасного соціально-класового простору українського суспільства.

54. Традиційні основи виділення об'єктивних соціальних груп в трансформаційному суспільстві.
55. Соціокультурні наслідки інституційних змін в українському суспільстві.
56. Соціально-класові утворення і поляризація суспільства в Україні, їхні особливості.
57. Джерела й перспективи формування середнього класу в Україні.
58. Природа і особливості прояву функціонування української еліти.
59. Маргіналізація в перехідному суспільстві. Етнокультурна маргінальність в Україні: чинники та тенденції.
60. Соціальна політика в регулюванні процесів стратифікації в Україні.

ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ ЕСЕ З КУРСУ «СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ»

У чому ж переваги есе як форми контролю знань в соціології в порівнянні з рефератами?

Підготовка реферату припускає короткий виклад основних позицій одного або декількох авторів з певної проблеми, але. Як показує досвід, все зводиться до вдалої компіляції даних і не більш. В ході викладацької роботи стикаєшся з проблемою тих, що «скачали» з мережі Internet, списаних рефератів, із змістом яких студент навіть не ознайомився перед здачею на перевірку. Головна перевага есе полягає якраз в тому, що це воно не може бути плагіатом, оскільки припускає виклад особистої позиції, розуміння прочитаного.

Суть есе полягає в критичному аналізі підходів і точок зору по одній з соціологічних проблем. Есе як контроль знань з певної проблеми повинне включати вступ, де студент освітлює те, що припускає зробити в есе, і те, що до нього не ввійде, а також дає короткі визначення ключових термінів і понять.

Зміст основної частини есе припускає постановку проблеми, розвиток аргументації pro&contra і аналізу, а також обґрунтування, виходячи з наявних даних, інших аргументів і позицій по цьому питанню.

Можна спробувати виділити ряд питань, які повинні бути висвітлені в есе, а саме:

- який теоретичний зміст проблеми з погляду різних підходів?
- на чому зосереджується дослідження проблеми, в чому є результативною, а що, навпаки, випускає з уваги кожна з парадигм?
- який соціальний сенс проблеми, чим пояснюється посилена увага до неї сьогодні або, навпаки, відсутність такої уваги?
- які, з точки зору автора, перспективи вивчення тієї або іншої проблеми?

Від студента, зрозуміло, не вимагається готової статті для наукового журналу. Завдання, скоріше в тому, на думку Л.Г. Іоніна, щоб ознайомитися з проблемою у всіх її проявах, дати історичні і теоретичні «координати» проблеми, «локалізувати» її в інтелектуальному просторі, і вже потім висловити власні, у тому числі і критичні погляди на проблему [1].

Завершальна частина есе включає короткий виклад основних аргументів, а також який важливий, доповнюючий елемент, як можливості застосування даного дослідження, не виключаючи взаємозв'язку з іншими проблемами.

В есе студент чітко, стисло і аргументовано повинен викладати свою точку зору з певної проблеми, використовуючи категоріальний апарат соціології.

При висуванні власної позиції в центрі уваги опиняється здатність критично і незалежно оцінювати коло питань і точки зору/аргументацію інших, здатність розуміння, оцінки і встановлення зв'язку між ключовими моментами будь-яких проблем і питань; уміння диференціювати протилежні підходи та моделі, можливості їхнього застосування до емпіричного матеріалу [2, с.211].

Перевагами есе як підсумкової роботи магістрів в рамках курсу «соціальна структура та соціальна стратифікація» є:

1. Перш за все, за визначенням, есе - це аналітична, а не описова робота, в якій чітко виражена позиція автора по відношенню до ідей, що приводяться, аргументів і

контраргументів, аналіз теоретичного і емпіричного матеріалу. При роботі студентів над матеріалами, фактами з повсякденного життя, науковими публікаціями, есе в даному трактуванні дає можливість відхилитися від систематичного та всеосяжного розгляду питання, теми або проблеми, що припускає, наприклад, курсова робота, і дозволяє до певної міри нехтувати жорсткими рамками наукового викладу, реалізувати розмах думки, критично оцінити накопичене знання і висунути нестандартні ідеї щодо проблеми, що розглядається.

2. Цей жанр припускає два основоположні моменти: *по-перше*, це індивідуальна, авторська робота студента, що дозволяє висувати вимогу до чіткості використання авторських текстів і боротися з плагіатом, і *по-друге*, це достатньо невелика за об'ємом робота, яка зручна в перевірці для викладача.

До різних видів есе пред'являються різні вимоги, наприклад наукове есе відрізняється від творчого есе чіткішим науковим стилем викладу, наявністю постановки проблеми, розрізненням проблеми наукової і проблеми соціальною, наявністю систематичного аналізу поставленої проблеми. У творчому ж есе основним моментом буде наявність авторського трактування, власного бачення проблеми, питання, оригінальність ідеї або аргументів, вільніший стиль викладу. Оскільки есе - відносно новий для студентів вигляд роботи, при використанні есе в курсі як підсумкової оцінюваної роботи необхідно дуже чітко формулювати і саме завдання, і цілі, які ставляться викладачем, і критерії, за якими есе оцінюватиметься. Крім того, необхідно пояснити, що таке плагіат і якими правилами коректного цитування, а також розповісти, чим відрізняється есе від твору, реферату, курсової роботи.

Правила оформлення есе:

Комп'ютерний набір тексту (Times New Roman 14, полуторний інтервал) або (в крайньому випадку) пишеться розбірливим почерком, займає 3-5 сторінок. На першому листі обов'язково вказати варіант есе і його назву, курс «соціальна структура та соціальна стратифікація», прізвище, ім'я і групу. Текст есе розпочинати з нової сторінки.

Політика захисту інтелектуальної власності. Посилання в тексті на інформацію або ідеї, запозичені з різних джерел і у інших авторів є обов'язковим. Посилання також оформляються на будь-які веб-сайти, компакт-диски (CD) і ін. джерела інформації. Обов'язкова наявність списку використаних джерел в кінці роботи. У цьому списку не повинно бути джерел, на які немає посилань в тексті роботи.

Плагіат - це використання чужих слів, ідей, результатів дослідження без належної вказівки джерела. Плагіат - це акт інтелектуальної крадіжки. Студентські роботи з ознаками плагіату (списування, відсутність посилань або списку літератури, використання тих, що сканують, без вказівки авторства текстів або рефератів з Інтернет (CD) - колекцій) повертатимуться без права перездачі. Студенти, що двічі здійснили плагіат, автоматично отримують незадовільну оцінку за курс.

Правила посилань (цитування) в науковій практиці:

Глава/статья/ з підручника або словника:

1. Культура // Януба ЕЛ. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков: «Константа», 1996. - С. 76-85 ИЛИ

2. Якуба ЕЛ. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков: «Константа», 1996. - С. 76-85

Стаття із збірки статей

3. Прибыткова И.М. Межнациональные отношения и потенциальные конфликты в Украине // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. - Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2001. - С.229-237

Стаття з журналу

4. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не меняется? // Социс. - 1997.- №1. - С. 8-22

Стаття в Інтернеті

5. Кларк С. Классовая структура России в переходный период // доступно на сайте: <http://socnet.narod.ru/Rubez/10-11/clark.htm>

Цитата з монографії

6. Парсонс Т. О структуре социального действия. М.: Академический проспект. 2000. - 880 с.

Цитата по вторинному джерелу

7. Archer M. The Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach. Cambridge University Press 1995. / цит. по Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. В.А.Ядова. - М.: Аспект Пресс, 1996. - с. 252

У тексті Вашої роботи (курсовою, дипломною, статті, і т.д.) після лапок ставиться в квадратних дужках [1, З. 80], що означає, що приведена цитата узятя з підручника Е.А. Якуби (номер один у Вашому списку літератури), із статті про культуру, сторінка 80. Або, наприклад, [4, З. 12], що говорить про те, що Ви посилаєтеся на ідею, тезу або факт із статті І. Валлерстайна.

Цитування оформляється і в тому випадку, якщо Ви привели текст не дослівно, а злегка перефразували, наприклад:

Соціологію, згідно Т. Парсонсу, цікавить, з одного боку, інституціоналізовані нормативні зразки поведінки індивідів, з іншою - інтегровані з ними порівняно поширені мотиви самих цих індивідів. [6, С. 25] Необхідно робити наступні посилання.

Використання есе як підсумкової роботи показало, що, по-перше, воно допомагає активізації роботи студентів над фактами повсякденного життя як предметом проблематизації й аналізу,

по-друге, дає можливість застосування аналітичного і категоріального апарату соціології до осмислення проблем повсякденного життя студентів, і, відповідно, підвищує інтерес до соціології як науки.

Не дивлячись на деякі складнощі в роботі з даним видом завдання, наприклад, великої кількості творів, і рефератів, що здаються студентами під виглядом есе «за звичкою» або «контрольних робіт», в яких студенти, лукавлячи, виписують загальні поняття з підручника, чітко прописані правила роботи над есе і його оцінювання допомагають зробити цю методика прозорою і ефективною [3, с.215-216].

Література:

1. Ионин Л.Г. Советы и рекомендации как писать Эссе // Доступно на <http://ast.without.ru/hse>
2. Басина Т.А. Применение эссе в оценивании знаний по курсу социологии /Социология в аудитории: искусство коммуникации: научно-методическое пособие для преподавателей – Х.:Издательский центр Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, 2004. – 266 с.
3. Бабенко С.С. Оценивание эссе как итоговой работы по курсу «Социология» /Социология в аудитории: искусство коммуникации: научно-методическое пособие для преподавателей – Х.:Издательский центр Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, 2004. – 266 с.

Типове есе

Rowenna Harrison

Чи можливі нестратифіковані суспільства?

Стратифікація описує різні "верстви", які існують в суспільстві. Поки дехто переконує, що це можливо для суспільства, щоб розвиватися без такої структури, найбільш відомі суспільства є поділені на певні класи.

У середині дев'ятнадцятого століття німецький філософ, Карл Маркс, запровадив революційне поняття в соціальному порядку - комунізм. У комуністичній державі не повинно бути стратифікації. У цей час, Маркс вірив, що всі суспільства є розколені на дві групи, відповідно до організації і власності на засоби виробництва. Ці дві групи були буржуазією (хто володів засобами виробництва), і пролетаріат (робітники).

У "Комуністичному маніфесті" 1848 р. Маркс описав розвиток соціальної стратифікації в історії, пояснив свою ідеологію і зробив передбачення щодо майбутнього. Виживання залежить від низки основних потреб, включаючи їжу, воду і притулок. У ранні часи люди лише знаходили їжу, коли це було потрібно, за допомогою збирання або полюючи на тварин. Маркс називав цей стан "примітивним комунізмом", так як ніхто не володів будь-чим і була рівність між мисливцем/збирачем. Тоді не було стратифікації. Із запровадженням сільського господарства прийшло поняття власності. Протягом першого часу існував товарний надлишок, який міг обмінюватися на інші товари. Примітивний комунізм дав шлях системі феодалних суспільств, де стратифікація відділила багатих і бідних. Це було ієрархічне суспільство, де багаті землевласники керували бідними робітниками. Промисловий переворот призвів до значних змін у соціальному порядку. Маркс назвав цей результат капіталізмом. У цьому періоді з'являються два класи - буржуазія (капіталісти) і пролетаріат (робітники). Власники фабрик експлуатували їхніх робітників для того, щоб збільшити прибутки. Був очевидний і несправедливий розкол у суспільстві, який лише збільшився у майбутньому.

Маркс передбачав революцію, в якій пролетаріат повинен завдати поразки буржуазії і поділити власність фабрик порівно між собою. Хоч це не сталося у Великобританії, це відбулося в Росії в 1917 р. Пролетаріат повстав і всі засоби виробництва перейшли в загальнонародне надбання - це стало соціалістичною державою. Це було близьким до ідеологічної мрії Маркса про комунізм, де не повинно бути власності і кожний повинен мати рівні можливості. Однак, власність (незважаючи на її рівний розподіл) все ще існувала і далі існувала певна стратифікація - деякі люди мали кращу, більш престижну роботу, ніж інші. Далі існувала нерівність і конкуренція.

Пізніше теоретик, Макс Вебер, будучи під впливом роботи Маркса, не погоджувався з його теорією; він вважав її занадто детерміністичною. Маркс, будучи структуралістом, вірив, що люди формуються під впливом суспільства, в якому вони живуть. Вебер, притримуючись теорії соціальної дії, вірив, що індивіди створюють суспільство через дію і взаємодію. Він також не погоджувався з теорією стратифікації Маркса. Маркс обґрунтував свій погляд класової структури через власність на засоби виробництва, тоді як Вебер вважав, що існують "життєві шанси". Життєві шанси залежать від багатства і майстерності; верхній клас мав

найбільш вигідні життєві шанси, а бідні (наприклад безробітні, старі і безпритульні) - найменші. Клас міг би бути визначений економічною ситуацією, ринковою ситуацією, статусом і політичною партією. Отже, Маркс поділяв суспільство на два чіткі класи, а Вебер побачив, що соціальний клас є більш складним. Чотири головні страти, які він виділив, були верхнім класом, середньою буржуазією, робочим класом і бідними. Звичайно, всередині цих груп, були інші, більш гнучкі розподіли, які залежали від низки змінних, включаючи диференціацію в доходах, можливостях мобільності вгору, захисту від безробіття та гарантії зайнятості, мови, стилю життя і соціальної оцінки з боку інших.

Функціоналісти вважали, що соціальна стратифікація є важливою для розвитку суспільства і неминучою. Тому, що всі соціальні явища існують, виконуючи позитивну функцію. Дюркгейм, будучи функціоналістом, описував суспільство, як живий організм, в якому різні органи виконують специфічні функції (наприклад освіта, робота, і уряд) та є взаємопов'язаними.

Девіс і Мур, соціологи-функціоналісти, вважають, що суспільство є меритократичним. Це означає, що люди заохочуються і мотивуються, щоб виконати завдання за обіцяну винагороду. Вони кажуть, що соціальна стратифікація є благом для суспільства, так як нерівність змушує людей вдосконалювати себе і гарантує, що найбільш важливі позиції в суспільстві будуть зайняті найбільш кваліфікованими і найбільш компетентними індивідами. Вони оцінюють конкретні роботи, як більш важливі, ніж інші і вважають, що є тільки обмежена кількість талантів у суспільстві, в якому ці кваліфіковані робітники можуть бути знайдені. Для того, щоб перетворити цей необроблений талант на корисну майстерність, люди повинні зробити жертви. Аргументується, що ці жертви тільки зроблені для того, щоб пожинати плоди винагороди в кінці (вища заробітна плата, задоволення від роботи, престиж тощо) і без цих стимулів, люди не будуть турбуватися, щоб пройти через підготовку, яка вимагається. Таким чином, повинна бути недостача в компетентних професіоналах.

Мелві Тумін критикує теорію Девіса і Мура, що стратифікація є функціональною. Він вважає, що в стійких системах стратифікації, перешкоди є вбудовані всередині, які надалі експлуатують ряд талантів. Це означає, що всередині незначної стратифікації суспільства, нерівність має тенденцію до зростання і безліч талантів марнується. Це є часто завдяки класовій дискримінації.

Це було аргументоване, однак, чи є нестратифіковане суспільство можливим. Таке суспільство, в якому кожен рівний, відоме як егалітарне. Система кібуців в Ізраїлі є хорошим прикладом того, як це могло б спрацювати. Приблизно чотири процентів ізраїльського населення живуть в одному з 240 кібуців. Система кібуців була встановлена в 1948, коли євреї отримали назад Ізраїль від арабів, і була спробою втечі від індивідуалізму і конкуренції, яка переважала в більшості розвинених країн світу. Це працює у відповідності з марксистським принципом - "кожному -- за потребами, кожному - за можливостями".

Більшість кібуців є сільськогосподарськими спільнотами з населення від 200 до 700 осіб. Вся власність, включаючи землю, будівлі і продукція є у спільній власності всіх членів кожного кібуцу. Всі товари вільно передаються членам, коли вони потрібні, і всі послуги є безкоштовними. Діти виховуються і навчаються комунально. Немає економічних відмінностей всередині кібуцу, так як гроші не

використовуються і збираються загальні збори, щоб прийняти будь-які важливі рішення. Це може виглядати як нестратифіковане суспільство, але Ева Розенфельд, яка вивчала кібуци в 1974 р. переконує, що там є деяка стратифікація.

Своє дослідження вона закінчує висновком, що є дві чіткі страти всередині кібуцу - "*лідери/менеджери*", хто був обраний, щоб керувати кібуцом для розподілу роботи і "*солдати*", хто виконує ці роботи. Хоч лідери/менеджери не мали ніякої економічної переваги над "солдатами", їхні завдання приносили їм більший престиж. Вона виявила, що існував нерівний розподіл "емоційного задоволення" - була стратифікація, але, на відміну від західних суспільств, це базувалося скоріше на владі та престижі, ніж на матеріальному багатстві.

Дослідження Розенфельд показують, що навіть у суспільстві без економічних відмінностей, може бути соціальна стратифікація. Всередині системи кібуців є порівняльна рівність, але це не є справжня нестратифікованість. Можна також говорити, що племінні суспільства є безкласовими, але навіть в цих ситуаціях, є відмінності між індивідами, які базуються на їхньому статусі всередині клану - є звичайно лідери і послідовники.

Соціальна ієрархія може базуватися на володінні різними якостями в різних суспільствах, і деякі суспільства більш рівні, ніж інші, але суспільство не може бути цілком нестратифікованим, оскільки завжди буде нерівність, наприклад завдяки індивідуальним відмінностям індивідів.